VARGA JENŐ

A tőkés gazdaság a második világháború után

SZIKRA

ZIKRA

A

MAGYAR KÖZTÁRSASÁG

második évében

hirdesse ez a könyv

a szabad szellem erejét

az erősödő

szabad magyar demokráciában

*

MAGYAR KÖNYVNAPOK 1947

*

Szikra Könyvkiadó

VARGA JENŐ

A tőkés gazdaság a második világháború után

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1947

Felelős kiadó: Seress Géza
Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai Rt.
Felelős vezető: Nedeczky László

Előszó a magyar kiadáshoz

Magyar olvasóim bizonyára furcsálni fogják, hogy ebben a könyvben — noha magyar ember a szerzője — olyan kevés említés történik Magyarországról.

Ennek a magyarázata egyszerű.

Ez a könyv semmikép sem törekszik a háborús és háború utáni tőkés társadalmi rend gazdasági eseményeinek leírására. A könyv célja a kapitalizmus gazdasági rendszerében a háború folytán létrejött változásokat teoretikusan megvizsgálni és megvilágítani. Az egyes országokról adott tények és számadatok csak az elméleti megállapítások alátámasztására szolgálnak. Ilyen körülmények közt az adatok kiválasztásánál két szempont kellett, hogy vezessen: olyan országok adatait kellett első sorban adni, amelyek a mai tőkés termelő rendben döntő jelentőséggel bírnak, mint az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Németország; a kis országok közül pedig azoknak az adatait, amelyek a tárgyalt elméleti tételeket különösen világosan igazolják, vagy esetleg valami okból kivételt képeznek.

Magyarország gazdasági fejlődése 1945 végéig, amidőn ennek a könyvnek az írását befejeztem, semmiben sem tért el a volt fasiszta blokk többi országaitól. Nem volt tehát okom részletesebben foglalkozni vele.

Más volna a helyzet, ha a könyvet 1946-ban írtam volna. Ebben az esztendőben Magyarország gazdasági fejlődése fon-

tos eltérést mutat a vele egy táborban harcolt országok, sőt az összes európai hadviselő országok gazdasági fejlődésétől.

Magyarország különálló fejlődését négy fő tény jellemzi:

Az újjáépítésnek a többi országoknál sokkal gyorsabb üteme.

A világtörténelem legnagyobb méretű inflációja.

A stabilizáció sikere.

Az 1947-es államháztartás egyensúlya.

Ez a két utóbbi páratlan, az összes európai hadviselő országok közt egyedülálló jelenség.

Ez a négy, a többi országoktól eltérő sajátossága Magyarország gazdasági fejlődésének a legszorosabb dialektikus kölcsönhatásban áll egymással; egyik a másik nélkül nem volna lehetséges.

Az újjáépítés gyors tempója szükségkép inflációra kellett hogy vezessen. Az újjáépítés azt jelenti, hogy az országnak a háború folytán a felére összeolvadt gazdasági erőforrásaiból egy túlnagy hányadrészt kellett olyan dolgok termelésére fordítani, amelyek közvetlenül nem adtak fogyasztási cikkeket: hidak, vasúti mozdonyok és kocsik, gyárak és gépek stb. Az újjáépítés finanszírozására kibocsátott papírpénz nem talált a piacon megfelelő mennyiségű fogyasztási cikket, tehát elértéktelenedett.

Megfordítva: az infláció, vagyis az a tény, hogy a magyar munkásság, tisztviselők, hivatalnokok, nyugdíjasok éheztek és nélkülöztek, az a rettenetes nagy áldozat, amit az ország érdekében hoztak, tette lehetővé az ország újjáépítését. A tőkés termelőrend törvényei szerint — sajnos — az ország érdekében hozott áldozatok nagyrészt a tőkések javát szolgálták: az ő gyáraik épültek újra a dolgozó nép éhezése árán.

Az inflációnak éppen a rettenetes, minden megelőzőt sokszorosan felülmúló mérete tette lehetővé a stabilizációt. Csak

az a körülmény, hogy az infláció olyan méreteket ért el, amelyeknél az ország egész lakossága — munkások, parasztok, tisztviselők, hivatalnokok, a kereskedők és termelő tőkések tisztességes része súlyosan szenvedett és már csak a spekulánsok és feketézők aránylag kis gazember, hazaáruló rétege húzott belőle hasznot, ez tette lehetővé a stabilizációt az ország elszegényedése ellenére. Az ország lakossága belátta, hogy mindenáron meg kell állítani az inflációt, amely ezen a fejlődési fokon immár lehetetlenné tette az ország gazdasági életét.

Ugyanilyen kölcsönhatás áll fenn a stabilizáció és az államháztartás egyensúlya között. Inflációban lehetetlen az államháztartás egyensúlya, mert a mindig elkésve befolyó államjövedelmek elértéktelenednek. Viszont stabil valuta lehetetlen, ha az államháztartás nincs egyensúlyban, ha az állam kiadásait új papírpénz kibocsátásával fedezi.

Magyarország kétségkívül óriási dolgot produkált 1946-ban: reméljük, hogy ezeket a vívmányokat — a stabil valutát és az államháztartás egyensúlyát továbbra is meg tudja őrizni, hogy az „úri Magyarország"-ból véglegesen a dolgozók Magyarországa lett...

Moszkva, 1946 december 30-án.

VARGA JENŐ

Előszó

Ez a könyv hatéves munka eredménye.

A második világháború kitörésétől kezdve behatóan foglalkoztam a háború által felvetett új gazdasági problémák megfigyelésével és vizsgálatával. Feltettem magamnak a kérdést: melyek az átmeneti és melyek a tartós jellegűek eme új jelenségek közül? Másképpen szólva, hogyan fejlődik majd a kapitalista gazdaság a háború után? Ilymódon ez a könyv nem a tőkés gazdálkodás által a háború folyamán felvetett tények részletes leírását akarja nyujtani; az idézett számok és egyéb ténybeli adatok csak a könyv elméleti tételeinek bizonyítására és megvilágítására szolgálnak.

A könyv számadatai hellyel-közzel elégtelenek és pontatlanok. Ez annak a körülménynek tudható be, hogy hivatalos gazdasági adatokat a háború alatt csak kivételesen közöltek. Ezzel szemben gyakran tudatosan pontatlan vagy hamis számokat terjesztettek. Ha az olvasó kezébe későbbi forrásokból a jelen könyvben idézett adatoktól kissé eltérőek kerülnek, ennek nem szabad zavart keltenie: ilyen lényegtelen eltérések mitsem változtatnak a könyvben felvetett problémák elméleti megoldásának helyességén. Az idézett számok és adatok abból az anyagból származnak, amely Moszkvába 1945 végéig futott be.

Arra törekedtem, hogy az itt felvetett bonyolult problémákat a lehető legérthetőbb nyelven, mindenki számára hozzáférhető módon fejtsem ki. És mégis, ez a könyv nem könnyű olvasmány; néhány fejezetet az olvasónak kétségtelenül kétszer is el kell majd olvasnia és alaposan át kell gondolnia.

*

Itt akarom kifejezni hálámat a Világgazdasági és Világpolitikai Intézet azon munkatársainak, akik a könyv egyes fejezeteit átnézték, továbbá statisztikai anyaggal szolgáltak s bíráló megjegyzéseikkel segítségemre voltak: I. A. Trachtenberg akadémikusnak, Sz. M. Visnyev, M. L. Boksickij, A. J. Spirt, S. B. Lif, J. I. Winzer elvtársaknak és különösen L. A. Leontyev elvtársnak, aki az egész kéziratot átolvasta, valamint M. I. Rubinstein és R. M. Magid elvtársaknak, akik a szerkesztésben is résztvettek.

Moszkva, 1945 december 20.

VARGA JENŐ

Bevezetés

„a tőkés országok egyenlőtlen fejlődése idők folyamán rendszerint a kapitalista világrend belső egyensúlyának éles megzavarásához vezet, miközben a tőkés országok azon csoportja, amely kevésbé biztosítottnak tartja magát nyersanyagforrások és piacok tekintetében, megkísérli megváltoztatni a helyzetet és arra törekszik, hogy fegyveres erővel, saját javára újra felossza az „érdekszférákat." Ennek eredményeként a kapitalista világ két egymással ellenségesen szembenálló és egymás ellen harcoló táborra szakad."

Sztálin

A német plutokraták és bankárok — a német monopoltőke urai megkísérelték a világ erőszakos újrafelosztását, megkísérelték a német imperializmus uralmának vetni alá az egész világot. Hitlernek ez az őrült terve, amely eszköz volt a plutokraták és bankárok kezében, csődöt mondott. Kudarcot vallott, hála a szabadságszerető népek ellenállásának és elsősorban hála a Vörös Hadsereg hősies harcának, amely vére hullatásával mentette meg a fasiszta leigázástól nemcsak saját szocialista hazáját, hanem Európa népeit (közöttük a németet) is.

Az emberiség történelme még sokáig fogja érezni ennek a háborúnak súlyos következményeit.

A második világháború ragyogó igazolása annak a Sztálin által felállított tételnek, hogy *a jelenlegi korszakban az imperializmus egyenlőtlen fejlődése katasztrofális jellegű.*

Három nagy ország — Németország, Japán és Olaszország — hosszú időre, talán örökre megszűnt nagyhatalomszámba menni. Az Egyesült Államok szerepe a világgazdasági rendszerben és a világpolitikában, valamint az Egyesült Államok katonai jelentősége rohamosan megnőtt.

A háború eredményekép a Szovjetunió, az első szocialista állam, vitán felül, a három vezető világhatalom egyike lett.

Azokat a mélyreható változásokat, amelyeken a világháború folyamán a kapitalizmus keresztül ment, ennek a háborúnak óriási méretei szabták meg. A fasiszta támadók által kirobbantott második világháború méretei minden tekintetben felülmúlták az 1914—1918-as évek háborújának méreteit. Szemléltetésképen idézünk néhány tájékoztató számot:

Az 1914—1918-as években *36* állam üzent hadat egymásnak, a második világháborúban *61* állam (az angol domíniumokat mindkét esetben külön országoknak számítottuk).

Az első világháborúban tevékenyen résztvevő országok *lakossága* körülbelül *800* millió embert számlált (a háborúban csak formálisan résztvevő Kína és Japán nélkül, de beleszámítva Indiát és a domíniumokat), a második világháborúban harcoló országok lakosainak száma mintegy *2* milliárdra rúgott.

Az első világháborúban a *fegyveres szolgálatra behívottak számát* körülbelül *36* millióra teszik, a második világháborúban ezt a számot Molotov (az Októberi Forradalom 28. évfordulóján tartott beszédében) *110* millióra becsülte. Tehát ez alkalommal háromszor akkora embertömeget mozgósítottak.

Az első világháborúban körülbelül *10* millió ember pusztult el, akik csaknem kivétel nélkül a fegyveres erők állományába tartoztak. A második világháború áldozatainak száma 1945 végéig még nem volt megállapítva, de ez a szám, beleértve azokat az embermilliókat is, akiket a németek irtottak ki, továbbá azokat, akik légibombázások következtében haltak meg, körülbelül *50* millióra rúg. Emellett a különbség az egyes országokban elpusztultak száma között rendkívül nagy. Az Egyesült Államokban *500* lakosra esett egy halott (kerek számban). Itt a balesetek áldozatainak száma a második világháború idő-

szakában lényegesen nagyobb volt, mint azoké, akik a háborúnak estek áldozatul.*

Angliában már minden *100* lakosra esett egy halott. Ami pedig Németországot illeti, ott körülbelül minden *20* lakosra egy halottat számíthatunk (a polgári lakosság veszteségét is beleértve).

Az első világháború alapjában véve az *európai kontinensen* játszódott le. Lenin azt írta, hogy az európai csatatereken a gyarmatok felosztásáért folyt a harc. Európa határain túl — a Közel-Keleten és Németország afrikai meg kínai gyarmatain — a harcban csak kis erők vettek részt. A hadműveletek színhelyéül 14 állam területe szolgált, azonban Németország, Ausztria—Magyarország, Olaszország, Görögország és Kína területének csak kis részén folytak hadműveletek.

A második világháborúban a hadműveletek 40 államra terjedtek ki (közöttük több domíniumra és gyarmatra). Azonkívül néhány államot — Angliát, Indiát, Ausztráliát — a levegőből bombáztak.

A hadikiadások az első világháborúban, Bogart amerikai professzor becslése szerint, körülbelül *200* milliárd dollárt tettek ki. A második világháború hadikiadásainak teljes felbecslése még nem történt meg. De magának az Egyesült Államoknak háborús kiadásai mintegy 300 milliárd dollárt képviseltek az 1942—1945-ös években. Anglia kiadásai hat év alatt (1939—1944) 14 milliárd font sterlingnyi, azaz 56 milliárd dollárnyi összegre rúgtak. Fel kell tételezni, hogy a *háborúban résztvevő országok hadikiadásainak* teljes összege meghaladta az *1000 milliárd dollárt.*

---

* A háború áldozatai 1941. dec. 7—1945. aug. 14.		A balesetek áldozatai (ezrekben)
Halottak	262	355 (ebből közlekedési baleset 94)
Sebesültek	652	1250 (teljesen rokkantak)
A háború áldozatai összesen, beleértve az eltűnteket és a hadifoglyokat	1071	—
A balesetek során megsérültek összesen . .	—	36.355

„New York Times" 1945. X. 13.

Ezek a számok azonban csak a háborús költségvetések összegét képviselik. Nem tartalmazzák a háború legfontosabb kiadásait, azaz a hadicselekmények által okozott rombolásokat. E rombolásoknak aránya összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az első világháborúban volt. Majdnem az egész kontinentális Európa, emellett Ázsia széles területei teljesen elszegényedve, elpusztulva kerültek ki a háborúból. A legújabbkori történelem nem ismer olyan mérvű *elszegényedést,* mint aminőt most kell a legtöbb hadviselő tőkés ország dolgozó tömegeinek, elsősorban munkásainak elviselniök. Európa és Ázsia hatalmas térségein egy évvel a háború befejezése után még mindig borzalmas nyomor és éhség uralkodik, emberek milliói élnek a lerombolt városok pincéiben és omladékai között. Ez a háború még nagyobb mértékben volt „pokol a munkások számára" — Lenin szavai — mint az első világháború.

*

A hadviselő tőkés országok gazdasága a háború alatt mélyreható és bonyolult változásokon ment át. Az értékesítés problémája, a tőkének áruformából pénzformába való átalakulása, — ami a békegazdaság körülményei között a tőkés vállalatoknak oly nagy nehézségeket okozott — a háborús gazdaság idején teljesen eltűnt. Az a tény, hogy a modern háborúban kielégíthetetlen kereslet mutatkozik mindenfajta áruban, amelyek véglegesen elhasználódnak és megsemmisülnek s amelyek semilyen formában sem térnek vissza többé a reprodukció (újratermelés) tőkés folyamatába, megszüntette az értékesítés nehézségeit. A háborús gazdaság feltételei között a nehézség nem a tőkének áruformából pénzformába való átalakításában rejlik, hanem ennek fordítottjában — a tőkének pénzformából termelő tőkévé való átalakításában. A háború elhúzódásával ugyanis egyre nehezebb a kívánt mennyiségben szerezni meg az ehhez szükséges termelési tényezőket: a munkásokat és a termelőeszközöket (nyersanyagot és gépeket). A teljesen kifejlett háborús gazdaságban (figyelmen kívül hagyjuk az olyan kivételeket, mint az Egyesült Államok) a hadsereg és a polgári lakosság fogyasztása túlszárnyalja a folyó termelést. A tőkés háborús gazdaság magában hordozza az ország tényleges elszegényedésére, tehát az anyagi értékek tömegének csökkenésére irányuló tendenciát, mivel a társa-

dalmi tőke egyre növekedő része pénzalakban merevedik meg. Ez magyarázza az általános pénzbőséget is, valamint a virágzás csalóka látszatát, ami addig tart, míg az infláció a dolgok valódi állását le nem leplezi.

Ez az elszegényedési irányzat fölötte veszedelmes volt, mivel azzal fenyegetett, hogy amennyiben a háború sokáig elhúzódik s ha még hozzá a hadműveletek az ország gazdaságának megsemmisítéséhez vezetnek, a hadsereg kielégítő ellátása a szükséges hadianyagokkal veszélybe kerül. (Németországban, amint ez Speer fasiszta fegyverkezési miniszter napvilágra került titkos jelentéseiből kitűnik, 1944 utolsó negyedétől kezdve a hadsereg már nem tudott megkapni minden szükséges hadianyagot.)

A hadviselő tőkés országok gázdasági politikája arra irányul, hogy minden lehetséges eszközzel elkerüljék ezt a veszélyt. Innen a törekvés minden addig parlagon heverő munkaerő, nyersanyag és termelőeszköz mozgósítására, a munkanap meghosszabbítására, a munka intenzitásának fokozására, a polgári fogyasztás korlátozására; innen a szabályozásnak és ellenőrzésnek egész bonyolult rendszere, mely arra irányult, hogy a hadiipar szolgálatába állítsa a termelés minden, nem kielégítő mennyiségben meglevő tényezőjét: munkaerőt, nyersanyagok bizonyos fajtáit, szállítóeszközöket stb.

A polgári állam ezzel az egész burzsoáziának mint osztálynak érdekeit képviselte. Az a törekvése, hogy az ország minden erőforrását a lehető legcélszerűbben használja fel a háborús célok érdekében, minduntalan keresztezte az egyes tőkés vállalatok magánérdekeit, a mennél magasabb haszon kisajtolására irányuló érdekeiket. A monopóliumos vállalatok, amelyek képviselői uralkodó és vezető szerepet foglaltak el a polgári országok háborús gazdasági szervezeteiben, ezt a helyzetüket a tőkeközpontosulás meggyorsítása és állásaik további megszilárdítása érdekében használták ki. A kapitalizmus a második világháborúban, még nagyobb mértékben, mint ez az első világháborúban történt, „hadimonopolista államkapitalizmus" jellegét öltötte.

A második világháború egymástól elszigetelt, különálló részekre szaggatta a világgazdaságot, amelyeket csak igen csekély csempészkereskedelem kötött össze: az európai szárazföld, a Japán hatalmában levő Kelet-Ázsia, Kína stb. De a

szállítóeszközök elégtelensége még az olyan országokon belül is az árucsere összezsugorodásához vezetett, amelyek egy politikai hatalom alá tartoztak vagy egy szövetségi rendszer részei voltak. Ennek eredménye a nemzetközi munkamegosztás gyors csökkenése volt. Számos gyarmat jelentős mértékben elvesztette egytermelési jellegét. Olyan iparcikkeket, amelyeket korábban Európából hoztak be, most részben a tengerentúli országokban kezdtek termelni s ezek a közöttük folyó árucsere tárgyává lettek. A kereskedelem új utakra irányult.

A munkamegosztás összeszűkülése a világgazdaságban és a gyarmatok részvétele a háborúban erősen kihatott gazdasági helyzetük alakulására. Néhány gyarmat a háború folyamán letörlesztette az imperialista hatalmakkal szemben fennálló adósságát. Sőt a gyarmatok sok esetben ideiglenesen az anyaországok hitelezőivé léptek elő, ami azonban egyáltalán nem változtatta meg gazdaságuk alapvető jellegét, annak gyarmati, függő voltát.

A tőkés gazdaságnak a háború folyamán végbement mindez (és egyéb) mélyreható változásait tesszük vizsgálat tárgyává e könyv egyes fejezeteiben.

*

A tőkés világgazdaságban a háborús évek folyamán végbement változások részint tartós, állandó, részint pedig átmeneti jellegűek. Átmenetiek nem abban az értelemben, hogy a háború végével *nyomtalanul* el kell tűnniök: a társadalom életében, történelmében minden jelenség nyomot hagy. Éppen az átmeneti változások határozzák majd meg döntő módon a tőkés világgazdaság képét *a közvetlen jövőben, mondjuk a legközelebbi évtized folyamán.* A tartósjellegű változások viszont teljes mértékben csak azután mutatkoznak majd meg, amikor az átmenet a háborús gazdaságból a békés célokat szolgáló termelésre már befejeződött, amikor a háború alatt szétesett világpiac már helyreállott, amikor a lerombolt üzemeket, vasutakat, hidakat már — többé. vagy kevésbé — újraépítették s mindenütt elérték a termelés háborúelőtti színvonalát, mindehhez nyilvánvalóan nem kevesebb, mint tíz év szükséges.

Az első időszakban — körülbelül a háború befejezése utáni első évtizedben — a háború idején végbement egyenlőt-

len gazdasági fejlődés döntő hatással lesz a tőkés gazdaság menetére. A kontinentális Európa elszegényedett országain, Kínán, Japánon „az elégtelen termelés válsága" uralkodik el, azaz olyan válság, melyet nem az áruk túltermelése hív életre, hanem elégtelen termelési lehetőségek okoznak. Ezzel szemben azokban az országokban, amelyek a háborúból kibővült és megjavult termelőapparátussal, valamint a munka lényegesen megnövekedett termelékenységével kerültek ki — elsősorban az Egyesült Államokban, Kanadában és a semleges országokban —, a háború befejezése után két-három évvel kitör a túltermelési válság. Ez a két különböző eredetű válság azután *egyetemes* világgazdasági válságba torkollik.

Csak miután az elszegényedett országok termelési lehetőségei — úgy tíz év mulva — újra elérik a háborúelőtti színvonalat (ezt részben elősegítik majd az amerikai kölcsönök), — csak akkor jelentkeznek teljességükben a kapitalizmus „végleges" változásai. Ezek a változások elsősorban *a tőkés rend alapvető ellentmondásának, azaz a társadalmi termelés és egyéni kisajátítás ellentmondásának* kiéleződésében fejeződnek ki majd, mindenekelőtt pedig az értékesítés problémájának, vagy másképp kifejezve, a piac problémájának kiéleződésében.

A háború folyamán a hadviselő tőkés országokban a tőkének méreteiben soha nem látott koncentrációja és centralizációja ment végbe. A kisiparos és kistőkés vállalatok százezreit zárták be. Sok középvállalat elvesztette önállóságát s a nagy monopóliumos érdekeltségek függvényévé vált. Ez a gyors tőkeközpontosulás egyúttal a társadalom polarizációjának meggyorsulását, nincstelen bérmunkásokra és alkalmazottakra, valamint nagyburzsoáziára való hasadását jelenti. Ezáltal viszont a tőkés társadalom által termelt új érték elosztásában is megfelelő eltolódás áll elő, ami az értékesítést még inkább megnehezíti.

A háborús évek folyamán technikai fejlődés, a termelékenység ennek megfelelő növekedése s a munkás termelésének — legalább is pontenciális — nagyobbodása volt tapasztalható. (A hitlerista blokk számos országában az élelmezés elégtelensége, a légitámadások s a szabotázs sűrű esetei oda vezettek, hogy a termelés a technikai fejlődés ellenére egyre hanyatlott. A háború idején számos olyan technikai újítást alkalmaz-

tak, amelyeket békeidőben a monopóliumos érdekeltségek nem engedtek felhasználni, attól félve, hogy azok a meglevő felszerelés elértéktelenedéséhez vezetnek s túlzott árukínálatot okozva, áresést vonnak maguk után. A munkaerő elégtelensége a hadsereg részéről egynemű tömegcikkek iránt megnyilvánuló óriási kereslettel párosulva a termelés további racionalizálására és erőteljes automatizálására, az emberi munkaerő megtakarítását szolgáló új gépek és munkamódszerek alkalmazására vezetett.

A munka termelékenységének az a növekedése, amely néhány év mulva meg fogja hódítani a háború által elpusztított országokat is, s amely talán újabb hirtelen ugrást tesz majd meg az atomenergiának termelési célokra való felhasználása következtében, azt jelenti, hogy a jövőben ugyanazon áruegység elkészítéséhez lényegesen kevesebb munkaidőre lesz szükség, mint a háború előtt. Mivel pedig ez azokra az árukra is vonatkozik, amelyeket a munkásosztály fogyaszt, nyilvánvaló, hogy a munkásság a termelt új értéknek még az esetben is kisebb, a burzsoázia pedig ennek megfelelően nagyobb részét fogja kapni, ha a munkaerőt értéke szerint fizetik meg. Ez viszont elkerülhetetlenül a piac problémájának további kiéleződéséhez vezet.

A munkásosztály tudvalevően egész jövedelmét — azonnal, vagy bizonyos idő multán — kizárólag fogyasztási cikkekre költi, míg a burzsoázia jövedelmének egy részét felhalmozza és termelőeszközök beszerzésére fordítja. Ám a termelőeszközök végső fokon ismét csak fogyasztási cikkek készítésére szolgálnak. Mindez még jobban kiélezi a piac problémáját.

A társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás kiéleződése az állandó jellegű tömegmunkanélküliség erős növekedésében nyilvánul meg. A munkanélküliség a háborúutáni időszakban olyan óriási méretekkel fenyeget, hogy a polgári közgazdászok már most veszélyt látnak benne a tennálló társadalmi rend számára.

Az állam gazdasági irányító szerveinek széles méretekben való megtartása, továbbá egyes országok egész termelési ágainak államosítása olyan kíserleteknek tekinthetők, amelyek a tőkés rendet fenyegető veszély elhárítását célozzák.

Az értékesítési nehézségek előreláthatóan minden egyes ország burzsoáziáját arra fogják ösztönözni, hogy a kivitel növelésében keressen kiutat, ami az egyes tőkés országok közötti ellentétek kiéleződéséhez vezet. A vállalkozók a bérkiadások csökkentésére fognak törekedni, hogy a világpiacon ilymódon növeljék versenyképességüket. A bérleszállítás azonban a belső piac további elmaradhatatlan szűkülésével és a munka meg a tőke közötti harc kiéleződésével jár együtt.

Könyvem utolsó három fejezetét azoknak a problémáknak szentelem, amelyek a kapitalista gazdasági rendszer fejlődésének kilátásaival foglalkoznak.

*

A gazdasági változások komoly politikai változásokkal kapcsolatosak. Legfontosabb közülük, a kapitalizmus keretein belül, az új típusú demokrácia kialakulása. „Új típusú demokráciá"-n valamely ország olyan állapotát értjük, amelyben a hűbériség maradványait — nagybirtok — felszámolták, amelyben fennáll ugyan a termelőeszközök magántulajdonának rendszere, de az ipari, szállítási és hitelügyi nagyvállalatokat államosították, maga az állam és annak egész apparátusa pedig nem a monopóliumos burzsoázia érdekeit, hanem a városok és falvak dolgozóinak érdekeit szolgálja. Ilyen országnak számítható példának okáért Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia.

Továbbá a gyarmati népek harcának eredményeképpen lazul az anyaországtól való függőségük, ami abban nyilvánul meg, hogy a bennszülött lakosság az ország igazgatásában egyre nagyobb mértékben vesz részt.

És végül a legnagyobb politikai változás: a Szovjetúnió átalakulása a világpolitikai színtéren döntő szerepet játszó három nagyhatalom egyikévé.

A háború által előidézett politikai változások vizsgálata nem tartozik e könyv keretébe.

I. FEJEZET

Az állam növekvő szerepe a tőkés országok gazdasági rendszerében

A második világháború egyik legfontosabb jelenségének az a tény számítható, hogy *az állam minden polgári országban* — a hadviselő és a semleges országokban egyaránt — *döntő jelentőséget nyert a háborús gazdaságban.*

A legutóbbi évszázad folyamán az állam viszonya a gazdasághoz sokoldalú változáson ment keresztül.

Az ipari kapitalizmus teljes kifejlődésének korszakában, miután a hűbéri államhatalom megdőlt és a termelőerők megszabadultak a hűbéri megkötöttségektől, az állam a magántulajdon védelmére szorítkozott. Ez a „manchesterizmusnak", a kereskedelem szabadságának ideje volt, amikor az a meggyőződés uralkodott, hogy amennyiben minden egyes ember saját egyéni érdekeinek megfelelően jár el, úgy ez végeredményben az egész társadalom jólétét szolgálja, s ezért az államnak semilyen formában sem szabad a tőkés gazdaságba beavatkoznia. Ez az elmélet gazdasági tényekben gyökerezett. A tőkés piac ugyanis akkoriban a gyors kiterjeszkedés korszakát élte, egyrészt mivel a kapitalizmus fejlődőben volt, másrészt azért, mert addig nem tőkés elemek (parasztok, kézművesek, kisiparosok stb.) sodródtak be a tőkés áruforgalomba. Ezért az ellentmondás a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom korlátolt fogyasztóképessége között még nem volt éles, csak az ipari körforgás aránylag rövid válságfázisaiban jelentkezett. A kereskedelem szabadságáról szóló tanítás mindenekelőtt Anglia érdekeinek felelt meg, amely ország akkor „a világ műhelye" volt.

A kapitalizmus monopoljellegének fokozatos fejlődésével, valamint a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom korlátolt fogyasztóképessége között fennálló ellentmondás elmélyülésével az állam szerepe a gazdaságban növekedni kezdett. A kereskedelem szabadságáról szóló tanítás helyett (Angliát kivéve) világszerte mindinkább az a tanítás kezdett elterjedni, hogy az állam feladata a nemzeti tőkés gazdaság védelme. Ebből következett a belső piac állami védelme a védővámok segítségével, a gyarmati piacok kiszolgáltatása az anyaország iparának, a dumping állami támogatása stb.

Az első világháborúban az állam gazdasági tevékenysége igen jelentős méreteket öltött. Az állami beavatkozás azonban a háború folyamán a békés időkkel szemben más, ellentétes irányban érvényesült. Békeidőben a tőkés állam mindenekelőtt arra törekszik, hogy a vállalkozók árui számára hasznothajtó *elhelyezési* lehetőségeket biztosítson. Háborús időkben, mikor a kereslet kevés kivétellel minden áruban meghaladja a kínálatot, mikor „a piac problémája"* nem okoz gondot, mikor a hadviselés érdekei állanak előtérben, az állam olyan irányba igyekszik terelni a termelést és a fogyasztást, hogy elsősorban a háború szükségletei elégíttessenek ki.

Az államnak az első világháború után megvalósult sokoldalú beavatkozása mély változásokat idézett elő az egyes országok gazdasági életében.

Lenin erre vonatkozólag a következőket írta:

„Amikor a tőkések hadi célokra, vagyis a kincstárnak dolgoznak, ez már nyilvánvalóan nem „tiszta" kapitalizmus, hanem a gazdaság különleges fajtája. A tiszta kapitalizmus árutermelés. Az árutermelés *ismeretlen* szabad piacra való előállítás. A háborúra „dolgozó" tőkés egyáltalán nem piacra „dolgozik", hanem kincstári *rendelésre,* még hozzá gyakran olyan pénzzel, amit a kincstártól kapott kölcsön."**

Ezért — mint ismeretes — Lenin az első világháború gazdaságát *„hadi-monopolista államkapitalizmus"*-ként jellemezte. Ez a jellemzés teljes mértékben vonatkozik a második világháborúra is. Következtetésképpen a polgári országok há-

---

* E jelenség okait más helyen vizsgáljuk meg részletesebben (lásd a IX. fejezetet).

** Lenin összes művei. XX. kötet. 515. l. (oroszul).

borús gazdasága *tőkés* gazdaság marad s nem minősíthető holmi hadiszocializmusnak. *Monopol*-kapitalizmus, mivel a nagy monopóliumok érdekei továbbra is túlsúlyban vannak; *háborús* gazdasággá válik, mert a termelést és a fogyasztást a háború érdekeinek vetik alá; *állam*-kapitalizmus azért, mert a gazdaság hozzáidomítását a hadvezetés érdekeihez az az államhatalom valósítja meg, mely a burzsoáziának, mint egésznek érdekeit képviseli.

Az első világháború befejezése után az állam szabályozó tevékenysége erősen csökkent. Mindazonáltal az állam szerepe a tőkés gazdaságban a két világháború közötti időszakban sokkal jelentősebb maradt, mint amilyen az első világháború előtt volt. Az állam egyre mélyebben hatolt be a gazdasági életbe s nemcsak a védővámokon keresztül, hanem a behozatal kontingentálása és megtiltása, a valuta szabályozása, a kötelező kartellálás, állami segélyek és szanálások stb. útján is.

Mégis az állam először a második világháború folyamán tett szert a gazdasági életben óriási jelentőségre. Ez magának a második világháborúnak jellegéből, abból a szükségletből fakadt, hogy a háborúban az ország erőforrásait a legnagyobb mértékben kihasználják. Ez pedig teljességgel lehetetlen lett volna, ha a békeidők termelését jellemző fejetlenség változatlanul megmarad a háborúban is, ha a termelés, a nyersanyagfelhasználás, a munkaerő-elosztás, valamint a lakosság szükségleteihez képest elégtelen mennyiségben meglevő fogyasztási cikkek elosztásának és az árak megállapításának kérdését a háború alatt is kizárólag a magánvállalkozók érdekeinek szempontjából döntötték volna el.

Ha a háború alatt az állam jelentős mértékben nem maga döntötte volna el, hogy *mit is kell termelni,* úgy sok vállalat hadicikkek helyett olyan árukat termelt volna, amelyek nagyobb hasznot hajtanak. Fegyver helyett sok esetben luxus személyautókat gyártottak, hadiüzemek helyett lakásokat építettek volna a gazdagok számára stb.

Ha az állam nem szabályozta volna a *nyersanyag elosztását,* úgy a korlátolt mennyiségben meglevő nyersanyagot azok a vállalatok vásárolták volna össze, amelyek a piac helyzetének megfelelően a legmagasabb árat fizethették érte. Ebben az esetben a hadiipar nem mindig juthatott volna hozzá a számára szükséges nyersanyagokhoz.

Ha az *állam nem osztotta volna* el az elégtelen mennyiségben meglevő *munkaerőt,* akkor nem a hadianyagok termelése szempontjából legfontosabb vállalatok lettek volna elsősorban ellátva vele, hanem azok a vállalatok, amelyek a piac megfelelő helyzete mellett a legmagasabb munkabéreket fizették volna.

Ha az állam a polgári lakosságnak élelmiszerrel való *ellátását* a „szabad piacra" hagyta volna, akkor az élelmiszerek árai nem szűntek volna meg emelkedni. A rendelkezésre álló korlátolt mennyiségű fogyasztási cikkek jelentős részét a tehetős emberek vették volna meg, dugták volna el és használták volna el. A városi munkások testi ereje, amelynek fenntartása a hadiipar normális munkájának biztosításához elengedhetetlen volt, az elégtelen táplálkozás miatt nem lett volna fenntartható, ami a termelés gyors esését vonta volna maga után.

Röviden: *a polgári állam, mint az összburzsoázia szervezete, kénytelen-kelletlen megkísérelte az egyes vállalkozók és az egyes személyek magánérdekeit kényszer alkalmazásával a hadvezetés érdekeinek vetni alá.* Természetesen ez csak részben sikerült. Mennél erősebbek gazdaságilag az egyes monopólvállalatok, annál kevésbbé tudja az állam azok magánérdekeit a háború érdekeinek alárendelni, már csak azért is, mert az egyes termelési ágak érdekeit megtestesítő monopóliumok és szervezetek képviselői döntő befolyással bírnak az állam szabályozó apparátusában.

A fejlett tőkés országokban az állam szerepe, befolyásának foka a gazdaságra elsősorban a meglevő erőforrások s a háborús szükségletek közötti aránytól függ. Mennél kedvezőtlenebb ez az arány, annál nagyobb az állam szerepe; mennél kedvezőbb, annál kisebb. Legerősebb Németországban volt az állam befolyása, ahol minden gazdasági tevékenységet „szabályozott", egészen az üvegcserép gyüjtéséig és beszolgáltatásáig. Leggyengébb viszont az óriási erőforrásokkal rendelkező Egyesült Államokban volt, ahol a gazdasági élet bizonyos területei a háború alatt is az állami ellenőrzésen kívül maradtak.

Az államnak az a törekvése, hogy a gazdaságot a hadviselésnek rendelje alá, belső ellentmondást tartalmaz. Mennél teljesebben valósul meg ugyanis az ellenőrzés és a szabályozás az állam részéről, annál több munkaerőt vonnak el a termelő munkától. Az állam hivatalnoki apparátusa hallatlan méreteket ölt. Az Egyesült Államokban a háború alatt az állami hiva-

talnokok és alkalmazottak száma 1.5 millió fővel gyarapodott, nem számítva az állami üzemekben foglalkoztatottakat és az egyes államok meg községek hivatalnokait. A hadviselő Németországra vonatkozólag az állami alkalmazottak számáról nincsenek teljes adataink. De bizonyos fogalmat alkothatunk róla abból az újságcikkből, amely Berlin egyik külvárosának, Kreuzbergnek jegyhivatalát ismerteti.* Az újság adatai szerint ebben a kerületben a hivatal 7 ezer családot lát el élelmiszerjeggyel. A hivatal ezenkívül nyersanyagot osztott szét a kerületben lakó kisiparosok között. Ebben az egyetlen hivatalban 600 alkalmazottat foglalkoztattak.

Németországban több mint 20 millió családot (háztartást) számláltak. Ha falun — mivel a parasztok önellátók — talán kisebb személyzetet igényelt is a jegyek szétosztása, mégis a jegyhivatalokban foglalkoztatott munkaerők teljes száma (Németországban 62 fajta jegy volt, amelyeket havonta néhány millió példányban nyomtak) 1.5 millió főre tehető. Ehhez hozzá kell még számítani a „Reichsnährstand"-nak** egész, az egyes parasztgazdaságok termelvényeit is nyilvántartó apparátusát; továbbá az árellenőrzést, a külkereskedelem- és valutaellenőrzést, a nyersanyag- és szállítóeszköznyilvántartást és -elosztást végző apparátust stb. Fel kell tételezni, hogy az államapparátus az óriási erőszakszervezetet — Gestapo, SS stb. nem számítva, 4 millió főt számlált. Ez a szám nem foglalja magában az állami üzemek és a vasutak termelő munkásait. Összehasonlítás céljából idézzük az Egyesült Államokra vonatkozó adatokat: az állami és községi alkalmazottak száma 1945 elején 5.9 millió főre rúgott (Monthly Labor Review 1945 március).

Most megkíséreljük számadatokkal szemléltetni azt a szerepet, amelyet az állam játszott a háborús gazdaságban a második világháború folyamán.

a) *Az állam volt az árupiacon a legfőbb vásárló.* A hadviselő országokban az állam a termelt áruknak lényegesen több mint a felét vásárolta meg. E tekintetben nagyon tanulságos Anglia példája.

---

* „Berliner Börsenzeitung" 1942. V. 3.

** Birodalmi élelmezésügyi szervezet. — *A ford.*

Anglia nemzeti jövedelmét a háborús évek folyamán a következőképen költötték el: *

	1938	1941	1944
	(százalékban)		
Hadikiadások	8	53	53
Polgári fogyasztás	87	62	57
Tőkefelhalmozás	5	—	—
Nemzeti vagyon csökkenése .	—	15	10

Amint látható, a nemzeti jövedelemnek több mint a felét a háborúra költötték.

1943-ra vonatkozólag a következő hivatalos számokat tették közzé Angliában (millió font sterlingben):**

Nemzeti jövedelem .	8.075
Állami kiadások . .	5.782

Úgy vesszük, hogy az állami kiadások 60%-a anyagi, tárgyi jellegű kiadás volt, azaz áruk kifizetésére fordították, 40%-a pedig személyi jellegű kiadás: hivatalnokok, tisztek és katonák fizetése, államadósságok kamatai és törlesztése (könnyen lehetséges, hogy az anyagi kiadások százalékaránya még magasabb volt, tekintve az angol hadsereg felszerelésére fordított óriási kiadásokat). Ilymódon az angol állam 1943-ban körülbelül 3.500 millió font sterlingnyi összegért vásárolt árut, azaz a névleges nemzeti jövedelem mintegy 45%-áért. Minthogy azonban a nemzeti jövedelem bizonyos része nem képvisel az adott év folyamán termelt értéket, hanem a valóságban csak a jövedelem újraelosztását jelenti (hivatalnokok fizetése, orvosok, ügyvédek, művészek keresete, államkölcsönök kamataiból származó jövedelem stb.), azt mondhatjuk, hogy az állam a vásárlója az országban termelt árutömeg több mint a felének.

---

* Hivatalos adatok. „Economist" 1945. XII. 15.

** Statistics relating to the war effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 33—34. l. (Statisztikai adatok az Egyesült Királyság háborús erőkifejtéséről.)

Körülbelül hasonló a helyzet az Egyesült Államokban is.* Az állami kiadások részarányát a következő adatok mutatják: **

Év	A termelés értéke	Állami kiadások*** Hadi-kiadások	Nem hadi-kiadások	Polgári fogyasztás	Tőkefelhalmozás
	(milliárd dollárban)				
1941	120.5	13.3	13.2	74.6	19.4
1942	151.5	49.5	12.4	81.9	7.7
1943	187.8	82.5	12.3	90.9	2.1
1944	198.7	86.3	13.0	97.6	1.8

A kiadások *áruk vásárlására* eső része itt nagyobb, mint Angliában, mert az amerikai hadsereg még kis létszámú volt és nagy összegeket fordítottak hadiüzemek építésére. Feltehető, hogy a kiadások árukra eső része itt 75%-kal volt egyenlő. Ez az 1942/43. évre körülbelül 59 milliárd dollár.

Az Egyesült Államok nemzeti jövedelmét 1942-re hozzávetőlegesen 110 milliárd dollárra, 1943-ra pedig 148 milliárd dollárra becsülték.**** Következésképen az 1942/43. pénzügyi évre a 129 milliárd dollárnyi átlagot lehet elfogadni. Ha az újraelosztott összegeket levonjuk (mint ezt Angliára vonatkozólag tettük) akkor kiderül, hogy Egyesült Államokban az állam által vásárolt áruk az országban az év folyamán termelt új értéknek körülbelül a felét teszik ki. (A nemzeti jövedelem fent idézett összege magában foglalja a fegyveres erők egész személyi állományának fizetését is.)*****

Az amerikai államnak mint vevőnek részarányát az „Economist" londoni folyóirat 1943 dec. 25-i száma a következő sorokkal jellemzi:

„Ha a háború most (azaz 1943 végén) véget érne a háborús szerződések még nem teljesített kötelezettségei, *meghaladnák a 75 milliárd dollárt.*"

Ez az összeg körülbelül az amerikai ipar második világháború előtti évi össztermelésének felel meg.

---

* „Federal Reserve Bulletin" 1944 május 479. l.

** Hivatalos adatok: Department of Commerce. „Survey of Current Business" 1945 február.

*** A költségvetési év júniusban végződik.

**** „Federal Reserve Bulletin" 1944 május. 418. l.

***** Ugyanott.

Németországra vonatkozólag semilyen adat sincs; de kétségtelen, hogy ott az állam a termelt árunak még jelentősebb részét vásárolta meg, mint az angolszász országokban.

b) *Az állami tulajdon erősen megnövekedett a háború alatt.* Angliában a hadiüzemek jelentős részét sőt az Egyesült Államokban túlnyomó részét az állam építette, mert a tőkések nem akarták magukra vállalni az ezzel a tőkebefektetéssel kapcsolatos kockázatot. Az Egyesült Államokban a háború alatt az állam 16 milliárd dollár értékben épített üzemeket, miközben az Egyesült Államok magánkézben levő üzemeinek összértékét 50—60 milliárd dollárra becsülik;* ezenkívül az állam 15—20 millió tonna ürtartalomnyi új kereskedelmi flottát épített stb. Németországban az állam kezébe ment át a zsidók tulajdonának zöme s a megszállott országok ipari vállalatainak nagy része; ez az átmenet közvetlen vagy közvetett uton (például a Göring-konszernen keresztül) ment végbe. Olaszországban az állam részvétele az iparban és a bankokban különösen nagy volt, — talán nagyobb, mint bármely más országban.

c) *Az állam adók alakjában a nemzeti jövedelem lényegesen nagyobb részét vonta el polgáraitól, mint békeidőben.* A nemzeti jövedelem és az adóbevétel viszonya Angliában a következőképen alakult:**

	1938	1940	1941	1942	1943	1944
			(millió font sterlingben)			
Nemzeti jövedelem	4.804	5.744	6.436	7.088	7.684	8.043
Adók	1.016	1.254	1.831	2.343	2.881	3.154
			(százalékban)			
Adók	21	22	29	33	37	39

Hasonló volt a helyzet minden hadviselő országban.

Az Egyesült Államokban az adóbevételek (a vámok nélkül) az egyes pénzügyi években (a pénzügyi év június 30-án végződik) a következőkép alakultak:***

---

* „Additional report of the Special Committee Investigating the National Defense Program (Harry S. Truman, Chairman)". 1944. III. 3. (A Nemzetvédelmi Program Felülvizsgáló Bizottságának Kiegészítő jelentése.)

** „The White paper on the national income and expenditure in the years, 1938—1943." Cmd. 6623. 16. és 21. l. (A nemzeti bevételekről és kiadásokról szóló Fehér Könyv.)

*** „Federal Reserve Bulletin" 1945 máj. 463. l., 1946 jan. 66. l.

1941/42	1942/43	1943/44	1944/45
(milliárd dollárban)			
13.7	23.4	45.4	47.7

Ilymódon 1943/44-ben az adóbevételek a nemzeti jövedelem egész névleges összegének körülbelül 25%-át, a tényleges nemzeti jövedelemnek, azaz az év folyamán termelt új értéknek pedig körülbelül 35%-át tették ki. 1943-ban az adók az összes kiadásoknak 50%-át fedezték.

Németország adóbevételeit illetőleg csak félhivatalos adatok vannak, amelyek szerint az adóbevételek mintegy évi 40 milliárd márkát képviseltek, azaz a névleges nemzeti jövedelem szintén körülbelül 35%-át.

d) *Az adókon kívül az állam hadikölcsönök alakjában polgárai jövedelmének és vagyonának még egy részét igénybe vette.* 1943-ban Anglia kiadásainak 30.5%-át kölcsönök fedezték. Az állami kiadások 1943-ban 5.782 millió font sterlinget tettek ki. Az állam kiadásai a névleges nemzeti jövedelem 71%-ára rúgtak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Anglia lakosságának a fogyasztás céljaira csak az általa termelt érték 29%-a maradt, az állam által adók és kölcsönök alakjában elvont összeg visszafolyt a lakossághoz a katonák, tisztek és hivatalnokok fizetésének, az államkölcsönök kamatainak s a vásárolt áruk megfizetésének alakjában. Következésképen nem végleges elvonás történt, mint a polgári közgazdászok gyakran állítják, hanem a jövedelem és a vagyon újraelosztása ment végbe.

A háború folyamán a hadviselő országok államadóssága kivétel nélkül megnőtt. A háború után az államnak rendkívül megszaporodott államadósság után kell kamatokat fizetnie. Ezért az állam a háború után is erősebb mértékben, mint azelőtt fordul alattvalói jövedelmének igénybevételéhez és újraelosztásához. Az infláció az országok többségében erőszakos úton szünteti meg az ország valóságos elszegényedése és a járadékjövedelemnek az államadósságok után járó kamatok által okozott magas színvonala között fennálló ellentmondást.

e) *Az állam rendszerint minden polgár munkaerejével rendelkezett, a hadseregben vagy a hátországban a hadsereg ellátására használva fel azt.* Angliában 1943 közepéig 8 millió munkást vetettek alá katonai fegyelemnek. Ezek a munkások munkahelyüket csak a katonai parancsnokság rendelkezésére

hagyhatták el. A többi munkás túlnyomó többsége az illetékes polgári hatóságok engedélye nélkül nem változtathatta munkahelyét.*

Németországban a „totális mozgósítás" elve alapján 1943 tavaszán a férfiakat 16—65 éves, a nőket pedig 45 éves korig mozgósították, miközben az egész munkásságot katonai szolgálatot teljesítőnek nyilvánították. A „szupertotális mozgósítás" szerint (1944 közepén) az ország minden lakosát, beleértve az iskolásokat, az öregeket és betegeket is, nemre való tekintet nélkül mozgósították a hadseregbe vagy munkára.

Az Egyesült Államokban, ahol a munkáshiány sokkal kevésbbé volt érezhető, a munkaerő felhasználásának ellenőrzése sokkal enyhébb volt.

f) *Az anyagi termelőeszközök nagyobb részének felhasználását az állam határozta meg.* Elosztotta a szűkösen levő nyersanyagot, márpedig Európában majd minden nyersanyagnak szűkében voltak. Az állam határozta meg, hogy milyen termelőeszközöket termeljenek és kinek rendelkezésére bocsássák azokat. Meghatározott termelőeszközök (például textilipari gépek) előállítását, fogyasztási cikkek termelését szolgáló gyárak építését stb. megtiltotta. Az állam a szállítóeszközök minden fajtájával rendelkezett. A szabványosítással előírta a termelésre kerülő áruk minőségét és méreteit.

g) *Az állam korlátozta a lakosság fogyasztását.* Meghatározta az államapparátus ellenőrzése alatt elosztott élelmiszerek mennyiségét és árát. Az állam a fogyasztás szabályozását célzó e tevékenységének mértéke a gazdasági életnek a háború alatti többé vagy kevésbbé súlyos helyzetétől függött; a legerősebb Németországban és az általa megszállott országokban, a leggyengébb az Egyesült Államokban volt. Németországban egészen a szamócáig minden élelmiszerre kiterjedt az állami ellenőrzés (legalább is papíron). Az Egyesült Államokban az adagolást csak átmenetileg s csak egyes cikkekre — hús, kávé, cukor — vezették be.

Az állam a polgári lakosság iparcikk-fogyasztását ugyancsak korlátozta. Az Egyesült Államokban főleg a tartós használati javak termelését csökkentették, mint az automobilét, a hűtőszekrényét stb. Németországban a háború ötödik évétől

* „Economist" 1943. IX. 25.

kezdve a polgári lakosság úgyszólván egyáltalán nem jutott iparcikkekhez; csak a gyermekek és a légibombázások következtében károsult személyek kaptak néha ruhaneműt vagy lábbelit. Még rosszabb volt a helyzet a németek által megszállott országokban. Más országokban a fogyasztás korlátozásának foka a két idézett szélső eset határai között ingadozott.

A polgári lakosság fogyasztásának korlátozása azt a célt szolgálta, hogy a termelésnek lehetőleg nagy részét biztosítsák a háborús szükségletek kielégítésére. A háború alatt Németország tette a legnagyobb erőfeszítést, míg az Egyesült Államok aránylag könnyen birkózott meg a felmerült feladatokkal.

A második világháború kapcsán, mikor az ország minden erőforrását háborús célok szolgálatába állították, nem állapítható meg pontosan, hogy a termelés mekkora része szolgálta a háborút és mekkora a békés fogyasztást. A munkaerő elosztásának jellege további bizonyítékát szolgáltatja azoknak a változásoknak, amelyekre a fejezet elején közölt táblázatokban mutattunk rá (lásd 22. l.).

*A foglalkoztatott munkaerő elosztása az Egyesült Államokban**
(millió főben)

	1941	1942 (az év vegén)	1943
A gazdaság hadiágaiban foglalkoztatottak (mezőgazdaság nélkül) .	7.3	17.5	20.0
A gazdaság polgári ágaiban foglalkoztatottak	29.4	20.8	19.0
A mezőgazdaságban foglalkoztatottak	8.9	8.5	7.5
Összesen . . .	45.6	46.8	46.5

Minthogy a mezőgazdaságban elhelyezkedett munkaerő, azaz a farmerek sokmilliós tömege, jelentős részben ugyancsak a háború szükségleteire termelt, élelmiszerrel látva el a hadsereget és a hadiipar munkásait, világos, hogy a háborús termelés csúcspontjának pillanatában az Egyesült Államokban körülbelül a munkaerő fele a háború számára dolgozott vagy másképp szólva, a termelés fele háborús szükségleteket szolgált.

* Hivatalos adatok.

Angliában * a hadiiparban foglalkoztatott munkások száma 1944 júliusában 4.034 ezer fő. Ezenkívül 1943-ban állami rendelések kivitelezésén dolgozott:

Iparág	%
textil	49
szabó	39
lábbeli	20
egyéb	79

Angliát illetőleg a következő hivatalos adatok állanak rendelkezésünkre, amelyek egyúttal a kiadások teljes összegében közvetlenül jelzik a hadikiadásokra eső részt.

Pénzügyi év	Nemzeti jövedelem	Állami kiadások	Ebből az ország védelmére
	(millió font sterlingben)		
1938/39	4.490	1.055	400
1941/42	6.619	4.776	4.085
1942/43	7.384	5.637	4.840

Tudvalevőleg a nemzeti jövedelem mindennemű felbecsülése igen pontatlan. Angliában a nemzeti jövedelem növekedését a háború folyamán mindenekelőtt az áremelkedés magyarázza és sokkal kisebb mértékben a termelés növekedése. Minthogy azonban az állami kiadások is ugyanazon emelkedett árakra alapultak, az áremelkedés nem befolyásolta a hadikiadások és a nemzeti jövedelem kölcsönös viszonyát. A hadikiadások ily módon a nemzeti jövedelem névleges értékének körülbelül kétharmada.**

Németországban a termelt új érték jelentős részét már a háború előtt hadicélokra fordították. 1938-ban ez a rész 42%-nak, 1939-ben pedig 46%-nak felelt meg, de a háború alatt tovább növekedett és 1943-ban az egész termelt új érték legalább kétharmadára, sőt lehet, hogy a fölé emelkedett.

---

* „Statistics relating to the war effort of the United Kingdom". Cmd. 6564. 7. 1.

** Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti jövedelem kétharmadát valóban a háborúra költötték, minthogy a háborús kiadások egy részét az országon belül és külföldön levő tőke felhasználásával, valamint a dominiumok hozzájárulásával és más bevételekből fedezték.

Körülbelül ugyanilyen volt a helyzet a Németország által megszállott és a vele szövetséges országokban is. Még Európa *semleges* országai is nemzeti jövedelmük igen nagy részét fordították fegyverkezésre és mozgósítási tartalékokra.

h) *Az állam fékezte az árak általános emelkedő irányzatát.* Ez az emelkedő irányzat a háborús gazdaság lényegéből folyik, amennyiben ilyenkor az árukereslet mindig meghaladja a kínálatot. Az árrögzítés csak az áruk azon részére vonatkozólag sikerült, amelyre kiterjedt az állami szabályozás.* Meg kell jegyezni, hogy a hivatalos megélhetési index sokkal kisebb növekedést mutat, mint a valóságos áremelkedés — ezt a különbséget a szakszervezetek képviselői nem egyszer hangsúlyozzák.

1939 és 1943 között mind az Egyesült Államokban, mind Angliában a megélhetés drágulása kevésbbé volt jelentős, mint az 1914—1918-as években. Ez a következő táblázatból látható:**

A megélhetés drágulása az Egyesült Államokban és Angliában a két világháború alatt

Ország	Év	Általános index	Élelmiszer	Ruházat	Tető- és egyéb anyag
Egyesült Államok .	1914—1918	63	78	111	45
	1939—1943	26	47	32	10
Anglia	1914—1918	103	115	211	74
	1939—1943	28	22	64	30

„Ezt részben a fölösleges termelési képesség és a második világháború kezdetén meglevő kihasználatlan erőforrások jelentékenyebb méretei, de főleg az átfogóbb ellenőrzés magyarázzák.“***

Angliában az élelmiszerek aránylag szilárd árainak megőrzéséhez a nagy állami juttatások is hozzájárultak. Az állam

---

* Minden országban van „fekete piac“, ahol az áruk az állami szabályozás keretein kívül forognak. Ezen a piacon az árukat a hivatalos árakkal szemben erősen felemelt árakon adják el vagy cserélik ki.

** „Monthly Labor Review“ 1944 febr.

*** „Oxford Bulletin of Statistics“ No 7. 1944. V. 20. 116. l.

évenként mintegy 300 millió font sterling juttatást fizetett ki az élelmiszerárak emelkedésének megakadályozására.

Németországban az árakat mindjárt a hadüzenet után rögzítették, az akkori színvonalon. Később a hivatalos árak csak kis mértékben növekedtek.

A hivatalos árindex Németországban
(1939 első félév = 100)

	1940	1941	1942	1943	1944
Nagybani árak . . .	103	105	107	109	110

Ezzel szemben azon áruk árai, amelyekre nem terjedt ki az állami szabályozás, valamint a „fekete piac"-i árak szokatlanul emelkedtek.

Angliában az áremelkedéssel szemben alkalmazott harci módszer elvben különbözött attól, amelyet Németországban alkalmaztak. Angliában az állam arra törekedett, hogy a termelőket a mezőgazdasági termelés növelésére ösztönözze. Ezért a beszolgáltatási kötelezettség alá eső terményekért a birtokosoknak hasznothajtó árat fizetett, ugyanakkor azonban az élelmicikkek kiskereskedelmi árát viszonylag alacsony színvonalon tartotta.

Németországban ellenben a mezőgazdasági terményeket maradéktalanul az államnak kellett beszolgáltatni alacsonyra szabott áron. Ez a termelés csökkentésére irányuló tendenciát szült és a terményeknek a „fekete piacon" való eladását vonta maga után.

Magától értetődik, hogy a polgári államnak mindezek a rendszabályai — amint a következő fejezetben be is bizonyítjuk — nem eredményeznek tervgazdaságot. Az állami rendszabályok közül nagyon sok papíron marad vagy pedig visszájára fordítják azokat a nagy monopóliumok érdekeinek megfelelően, amelyek képviselői döntő befolyással bírnak az állami szabályozó szervekben.

i) *A hadviselő nagyhatalmak gazdasági tevékenységüket nem korlátozták saját területükre.* Arra törekedtek, hogy más országok erőforrásainak lehető legnagyobb részét használják ki saját gazdálkodásuk érdekében vagy legalábbis megakadályozzák ezeknek az erőforrásoknak az ellenséges ország által való kihasználását.

Az Egyesült Államok nagy mértékben vonta be háborús gazdaságába Dél- és Közép-Amerika országainak erőforrásait. Braziliának kohászati üzem építésére és a kaucsuktermelés növelésére, más országoknak a réztermelés fokozására adott tőkét. A délamerikai országok által termelt rezet a belső piacon érvényes árhoz képest felemelt áron vásárolta meg stb.

Az angol állam saját birtokainak, sőt átmenetileg a francia, belga és portugál gyarmatoknak gazdaságát is szabályozta. Az angol kormány rögzített áron az egész ausztráliai ujzélandi és délafrikai gyapjút, az egész egyiptomi gyapottermést, Nyugat-Afrika angol és francia gyarmatain az egész kakaótermést megvásárolta. 1944 közepén az angol kormány szerződést kötött Új Zélanddal, amely szerint Anglia négy esztendőn át rögzített áron a kivitelre szánt vaj, sajt, marha-, borjú- és ürühús egész tömegét átveszi. A háború alatt Anglia egész külkereskedelmét a Commercial Corporation állami szervezet irányította.

Az Egyesült Államok és Anglia, az Egyesült Államok és Kanada, valamint Anglia és Franciaország kormánya, egész sor közös állami szerv létesítése útján, az egyes területeken összeegyeztette gazdasági tevékenységét. Így jött létre a közös angol-amerikai élelmiszerhivatal, a „Combined Food Board", amely megvette a bárhol eladásra kínált olajat vagy zsírt, miközben egyes helyeken egyedüli vásárlóként Anglia, másutt az Egyesült Államok lépett fel. Anglia a nevezett hivatal részére megvásárolta India és Ceylon egész teatermését stb.*

A „Joint War Production Committee" a hadianyag termelése, a „Combined Raw Materials Board" — a nyersanyagforrások fejlesztése és kihasználása, a „Munitions Assigment Board" — a fegyvereknek és hadianyagoknak az Egyesült Államok, Anglia és a többi egyesült nemzetek közötti elosztása érdekében egyesítette az Egyesült Államok és Kanada erőforrásait.

A „Combined Shipping Board", Anglia hadiszállításügyi minisztériumának, valamint az amerikai hajózási és egyéb szervezeteknek munkáját egyeztette össze.

---

* „Economist" 1942. IX. 26.

A háború elején volt egy egyesített angol-francia szervezet is, az „Anglo-French Purchasing Board", amely külföldi vásárlásokat eszközölt mindkét ország számára.

Németország az idegen országok megszállásának első idejében egyszerűen kirabolta azokat. Később, miután meggyőződött arról, hogy hosszú háború idején ez nem célravezető, rátért arra az útra, amely a megszállott országok erőforrásainak saját háborús gazdasága érdekében való kihasználásához vezetett. A parasztokat olyan növenyek termesztésére kényszerítette, amelyekben Németország a legnagyobb hiányt szenvedte (olajos magvak, kender, len). Üzemanyagot, nyersanyagot és szállítóeszközöket csak azok az üzemek kaptak, amelyek a német hadsereg számára dolgoztak stb.

Hasonló módon próbálta a maga részére kihasználni Japán is a meghódított országokat, azonban különösebb siker nélkül.

Természetesen különbség van azok között a módszerek között, amelyeket a demokratikus országok alkalmaztak idegen országok erőforrásainak felhasználásában, saját katonai erejük növelése céljából, vagy amelyekkel a fasiszta országok éltek.

Anglia és az Egyesült Államok úgy csinálták ezt, hogy az illető országokban a legkisebb mértékben sem sértették meg az egyesek tulajdonjogát. Az Egyesült Államok például Dél-Amerikában sokkal magasabb árat fizetett a rézért, mint otthon.

Ezzel szemben a megszállott és csatlós államoknak Németország háborús gazdaságába való bekapcsolása azok *kifosztását* eredményezte. A megszállott nyugateurópai országokban Németország formailag ugyan elismerte az egyesek tulajdonjogát, de a valóságban azokat a tőkéseket, akik nem voltak hajlandók együttműködni a hódítókkal, arra kényszerítette, hogy részvényeik többségét nevetségesen alacsony áron a német monopóliumoknak engedjék át. A németek, hogy céljukat elérjék, az ilyen vállalkozókat megfosztották a nyersanyagtól, szállítóeszközöktől és munkaerőtől. Keleten — Lengyelországban, az ideiglenesen megszallott szovjetterületeken vagy Jugoszláviában — a németek formálisan sem törődtek

az egyesek tulajdonjogával. Egyszerűen elvették a földet, a házakat, az iparvállalatokat stb., elrabolták az árutartalékokat és kirabolták a magánházakat.

*

Az állam szerepe a gazdaságban nemcsak a hadviselő országokban, de néhány semleges országban is erősen megnövekedett. A világgazdaságnak a háború által előidézett feldarabolódása a semleges országok számára lehetetlenné tette az összeköttetést azokkal az országokkal, amelyek korábban ellátták őket és piacul szolgáltak számukra, vagy pedig erősen korlátozta külkereskedelmi forgalmukat (Svájc, Svédország). Ezért kényszerült az állam ezekben az országokban is az élelmicikkfogyasztás adagolásának bevezetésére, néhány olyan nyersanyagfajta termelésének és elosztásának kézbevételére és azok kivitelének szigorú ellenőrzésére, amelyek abban az időszakban katonai és ezáltal politikai jelentőséget is nyertek.

A fent elmondottakkal távolról sem merül ki az állam szerepe a háborús gazdaságban. Nincs a gazdasági életnek olyan területe, amelyet háború idején az állam többé vagy kevésbé ne szabályozna.

Az állam gazdasági tevékenységének ez a rohamos növekedése *az államapparátus megfelelő kibővítését,* új állami szervek létesítését követelte. Túlságosan sok helyre volna szükség az állam ezen új gazdasági szerveinek részletes leírásához az egyes országokban, annál is inkább, mert a háború folyamán számos szervezeti változtatást hajtottak végre. Ezért csak a legfontosabb mozzanatokra mutatunk rá.

Azok a szervezetek, amelyeken keresztül a tőkés államok gazdasagi tevekenyseguket folytattak — toként amennyiben fontos gazdasági őrhelyekről volt szó — nem hivatásos hivatalnokokból tevődtek össze, hanem vállalkozókból, akiket szakemberi minőségben a gazdaság szabályozása alá vetett ágaiból vontak el és akik védték általában az illető iparág, különösen pedig a legnagyobb monopóliumok érdekeit. Sokszor csak jelképes fizetést kaptak (az Egyesült Államokban egy dollárnyit évente). Kívülük a fegyveres erő képviselőinek minőségében a legmagasabb tiszti rendfokozatok viselőit, a demokratikus országokban pedig a szakszervezetek és a

fogyasztók képviselőit is bevonták a gazdasági szervezetek munkájába. Mindazonáltal az esetek óriási többségében a legfontosabb helyeket a vállalkozók foglalták el.

Tipikus például szolgálhat az 1940 májusában az Egyesült Államokban létesített állami hadigondozási szerv, a „Defense Advisory Commission" vezetőségének összetétele: E. R. Stettinius, az acéltröszt („United Steel Corporation") elnöke, W. S. Knudsen, az automobiltröszt („General Motors") elnöke, Ch. Davis, a „Federal Reserve Board" igazgatósági tagja, R. Bidd, a Vagónépítő Társaság igazgatósági tagja, L. Henderson, közgazdász, állami alkalmazott, S. Hillmann, szakszervezeti vezető, H. Elliott, a fogyasztók képviselője.

Hasonló volt a helyzet Angliában is. Példaképpen rámutathatunk a háború elején a közellátásügyi minisztériumban történt kinevezésekre:

John Rogers, akit a robbanóanyag-osztály igazgatójává neveztek ki, a „Birodalmi Vegyipari Vállalat", az „Afrikai Robbanóanyag Ipar" részvénytársaság és a Capetownban székelő „Robbanóanyaggyár" részvénytársaság igazgatója.

A vasmegmunkáló gépek osztályában Arthur S. Rowse urat nevezték ki igazgatónak, aki az ismert „Webley and Scott Ltd" lőfegyver konszern igazgatója, de ugyanakkor igazgatója két más vasipari részvénytársaságnak is. Gavin Smellie MacLay úr a lőszergyártási osztály tiszteletbeli igazgatósági tanácsosa, nyolc, főleg acélipari részvénytársaság igazgatója.

Az ágyúgyárak felügyelőségének helyettes igazgatójául Percy Herbert Mills urat nevezték ki, aki nyolc igazgatósági állást tölt be, elsősorban építkezési cégeknél.*

Ilymódon a háborús gazdaságot a kormány nevében a legnagyobb monopóliumok képviselői igazgatták, elsősorban a monopóliumok érdekében.

Németországban a háborús gazdasági szervezetek Göring vezetése alatt még a háború előtt teljesen kifejlődtek: akkor ez a „négyéves terv" álarca alatt folyt. Az Egyesült Államoktól és Angliától eltérőleg, itt az ilyen szervezetekben a munkásoknak vagy a fogyasztóknak nem voltak képviselői, ezzel szemben igen nagy szerepet játszottak a vezérkar képviselői. Kivétel csak a mezőgazdaság, amely a „Reichsnährstand", azaz

* „Daily Worker" 1939. X. 20.

a nagybirtokosok és az élelmiszeripar tőkéseinek kezében volt. Egyes német tartományokba a vezérkar ugyancsak kiküldte saját teljhatalmú gazdasági megbizottait. A háború alatt itt is gyökeres újjászervezés ment végbe. A németek Sztálingrád alatt elszenvedett veresége után Németország gazdasági erőfeszítése még fokozódott s az ipar „ellenőrzése" közvetlenül a megfelelő iparágak vállalkozói szervezetének kezébe ment át. Zanger, az iparbárók összném et érdekvédelmi szervezetének vezetője, az ipar területén ténylegesen a háborús gazdaság irányítója lett.

A békeidők államgépezetétől eltérően, amely erős, régen kialakult szerkezettel bírt és amelynek minden tagozata pontosan körülírt hatáskörrel rendelkezett, az állam különböző háborús gazdasági szervezetei a háború folyamán gyakran kerültek egymással összeütközésbe, miközben mindegyik harcoló fél a gazdaság egyik vagy másik ágának különleges érdekeit védelmezte. Az egyes szervezeteken belül nem ritkán harc folyt a nagy monopóliumok, továbbá a monopóliumos és nem monopólista gazdasági érdekeltségek között. Az érdekharc, amely azelőtt a nagy nyilvánosság előtt folyt, a háború alatt elsősorban a szervezeteken belül, a nyilvánosság kizárásával ment végbe.

A „normális" államgépezettől eltérően, amelyet állandó jellegűnek szántak, a háborús gazdasági szervezeteket már kezdettől csak meghatározott rövid időre — a háború tartamára létesítették; a háború után többségük megszűnt.

*

A háború befejezésével az állam gazdasági szerepe csökkent, mindazonáltal lényegesen nagyobb maradt, mint a háború előtt volt.

Ez különösen azokra az országokra vonatkozik, amelyek azelőtt német megszállás alatt voltak s a háború eredményeképen erősen elszegényedtek. Az ellátás elégtelensége, az infláció veszélye vagy az inflációs nehézségek arra kényszerítették az államot, hogy szabályozó tevékenységét széles körben megtartsa. Ezekhez az országokhoz tartozik Anglia is — a vállalkozók hagyományos „szabad gazdasági kezdeményezésének" hazája. Már bejelentették, hogy Angliában a jegyrendszer 1949-ig érvényben marad, hogy a háború befejezése

után is megmarad a külkereskedelem, az idegen valuta fölötti ellenőrzés stb.

Azoknak az államoknak vagyona, amelyek Németország uralmának voltak alávetve, a megszállás alatt a németekkel együttműködő és az országból elmenekült tőkések vagyonának elkobzása folytán megnövekedett.

Emellett a háború után különböző országokban hozzákezdtek a legfontosabb iparágak államosításához. A munkáspárt győzelme Angliában napirendre tűzte a szénipar, vasutak stb. államosítását. Franciaországban a szénipar, az energiatelepek, a vasutak és a bankok nagy része már államosítva van.

A polgári-demokratikus országokban az államosítást a vállalatoknak napi áron való megvételével hajtják végre. Ezért a nemzeti jövedelem megoszlását, valamint a gazdaság egészének tőkés jellegét az ilyen államosítás nem változtatja meg. A hitlerista Németországban a háború előtt a vasutak, az állami bank és más bankok, továbbá a bánya- és iparvállalatok egész sora állami kézben volt. Az állami tulajdon súlya a fasiszta Németországban mivel sem volt kisebb, mint amilyen Angliában a munkáspárti kormány programjának teljes megvalósulása után lesz. Mindamellett a fasiszta Németország tőkés, imperialista ország maradt.

Más jelleggel bír az államosítás az újtípusú demokrácia országaiban: Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában stb., ahol az államosítás lényeges változást jelent az állam javára a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem megoszlásában — noha általában a termelőeszközök magántulajdona ezekben az országokban is megmarad.*

---

* A termelőeszközök államosítását Csehszlovákiában hajtották végre legkövetkezetesebben. Az 1945 október 24-i rendelet szerint az államosítás egyaránt vonatkozik minden alapvető iparágra és a bankokra. (A gyárakat az ország felszabadulásának pillanatától ténylegesen munkásbizottságok vezették. Az államosítás kiterjedt Cseh- és Morvaország 227 bank és ipari konszernjére, amelyek ezekben a tartományokban az ipari alaptőke 85.7%-át birtokolják. Teljes egészükben államosították a bányákat, a kohóüzemeket, a legnagyobb üveggyárakat, a cukor- és szeszgyárakat s néhány kivétellel a vegyiipari üzemeket. Összesen több, mint 10 ezer vállalatot államosítottak, amelyek a 3 millió főt kitevő munkásság és tisztviselői személyzet több, mint 60%-át foglalkoztatják.

Az állam befolyása, mint fentebb kimutattuk, a háború befejezése után csökken, mindamellett továbbra is lényegesen nagyobb marad, mint a háború előtt volt. Kivételek az újtípusú demokrácia országai, amelyekben az állam gazdasági szerepe a háború befejezése után tovább nő.

A háború befejezése után az államközi háborús gazdasági szervezeteket fokozatosan felszámolták. Ugyanakkor azonban egész sor új, igen fontos, hosszú időre tervezett nemzetközi gazdasági szervezetet létesítettek, amelyeknek tagjai maguk az államok. Ilyen szervezetek: a Nemzetközi Valutaalap, a Nemzetközi Bank, a Nemzetközi Búzaalap, az Európai Kőszénelosztó Bizottság stb. Más államközi szervezeteket, mint például az UNRRA-t csak néhány évre létesítették.

A hasonló hatalmas államközi szervezetek működése fontos új mozzanat a kapitalizmus második világháború utáni gazdasági rendszerében.

II. FEJEZET

A gazdaság szabályozása és a tervszerűtlenség a tőkés országokban a háború folyamán

Az első világháborúban a német reformisták nagyon feldicsérték az akkori idők háborús gazdaságát, az élelmiszerek „egyenlő" elosztását. Nagy „szociális haladást" láttak ebben és „hadiszocializmusnak" nevezték. Lenin leleplezte ezt a csalást és széttépte a „hadiszocializmus" legendáját. A második világháborúban a „hadiszocializmus" kifejezést már ritkán használták. A Szovjetunió nagy gazdasági sikerei a háborúelőtti időszakban nagyon népszerűvé tették a „tervgazdaság" gondolatát. Mikor már lehetetlennek bizonyult a szovjetgazdaság sikereinek egyszerű tagadása, a reakciós körök nagy komolyan azt kezdték hangoztatni, hogy ezek a sikerek a tervgazdaságnak, mint olyannak, gazdaságunk szocialista jellegétől független eredményei. Majd minden országban „négyéves", „ötéves", „tízéves" „terveket" állítottak fel, amelyeket vagy egyáltalán nem valósítottak meg, vagypedig Németország négyéves tervéhez hasonlóan kizárólag arra szolgáltak, hogy a gazdaságot a háborús termelésre állítsák át.*

Ebben a háborúban világosan kitűnt a Szovjetunió gazdaságának fölénye:

„... A szovjetállam gazdasági alapja hasonlíthatatlanul életképesebbnek bizonyult, mint az ellenséges államok gazdasága."** Ennek következtében a tervgazdaság gondolata még

---

* Lásd Varga J. cikkét: „Tervgazdaság nálunk, „terv"-csalás náluk." Moszkva, 1935. (oroszul).

** Sztálin: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom XXVII. évfordulója. A Szovjetunió Nagy Honvédelmi Háborújáról." Szikra-kiadás, 1945. 185. l.

népszerűbb lett a dolgozó tömegek soraiban. Ez magyarázza néhány külföldi közgazdásznak azt a törekvését, hogy a gazdaság háborús szabályozását „tervgazdaságnak" tüntesse fel, ami természetesen teljesen helytelen.

A tőkés háborús gazdaságban előre kellett számolni a hadsereg (hajóhad, légierő) rövidebb vagy hosszabb időre szóló szükségleteivel. Minthogy a háború — mint erre fent már rámutattunk — a folyó termelés felének jóval nagyobb részét nyelte el, a hadsereg szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése érdekében előre szabályozni kellett a jövendő termelés jelentős részét. *Ha a termelési tényezők* — termelőeszközök, nyersanyag, munkaerő, szállítóeszközök — minden fajtája korlátlan mennyiségben állott volna rendelkezésre, a tőkés állam háborúalatti tevékenysége a rendeléseknek a magánvállalatokhoz való juttatására szorítkozott volna. Ez azonban szóba sem jöhetett. Ezért az államnak a termelési tényezők jelentős részét a haditermelés számára kellett tartalékolnia, növelnie kellett az elégtelen mennyiségben meglevő áruk termelését, fogyasztásukat pedig korlátok közé kellett szorítania Elsősorban a polgári lakosság fogyasztását korlátozták, de — amennyiben termelőeszközökről van szó — a korlátozást azoknak az iparvállalatoknak fogyasztására is kiterjesztették, amelyek polgári szükségletek számára termeltek. Ugyanez a cél a munkaerő és a szállítóeszközök állami elosztását is megkövetelte.

A tőkés állam „tervszerű" beavatkozásának mértéke a gazdaságba elsősorban az illető hadviselő ország erőforrásainak és a háborus szükségleteknek kölcsönös viszonyától függ.* Függ ezenkívül a történelmi körülményektől is. „A háborús gazdaság szabályozásának" legmagasabb fokát Németország mutatta. Itt a háború eredményes folytatásához szükséges anyagi eszközök viszonylagos elégtelensége azzal a történelmi hagyománnyal párosult, hogy az állam messzemenően beleavatkozik a gazdaságba s a gazdaságot feltétlenül alárendelik az államhatalomnak.

Ilymódon a hadviselő országok óriási háborús szükségletei

---

* Ez természetesen nem vonatkozik az olyan országokra, amelyek még nem haladtak végig a tőkés fejlődés útján és még nem rendelkeznek az egész országra kiterjedő központi államhatalommal (pl. Kína).

és az erőforrások korlátozottsága azt eredményezték, hogy bizonyos időre a szabályozó és tervező intézkedések egész rendszerei jöttek létre.

Ám ez a rendszer *elvben különbözik a mi tervgazdaságunktól.* Ez az elvi különbség a következőkben áll:

1. A tőkés országokban nem keletkezhetik „tervgazdaság", mert ez összeegyezhetetlen a termelési viszonyokkal, amelyeknek alapjául itt a termelőeszközök magántulajdona szolgál. Ezekben az országokban a tervezés nem egyéb, mint a háború által életrehívott külső kényszer rendszere.

A mi tervgazdaságunk teljesen megfelel a termelési viszonyoknak, amelyek alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona. Itt nem a külső kényszer, hanem gazdaságunk belső szabályozó elve hat teljesen egyformán mind háború idején, mind békeidőben.

2. A háborús „szabályozás" a tőkés országokban *rendkívüli jelenség,* amelyet a háború követel meg és amely csak a háború idejére szól. *Nálunk a tervgazdaság társadalmi rendszerünk állandó, immanens része.* A mi tervgazdaságunk a háború idején ugyanaz, *ami a békeidőben s csak a termelt áruk fajtáit, elosztásukat stb. hozzák összhangba a háború szükségleteivel.*

3. A kapitalizmusban a háborús szabályozás *csak azokra a gazdasági elemekre terjed ki, amelyek a hadsereg szükségleteinek kielégítését szolgálják;* más területeken és a gazdasági élet egészében tovább uralkodik a tervszerűtlenség.

A mi tervezésünk *a szovjet élet minden területére* kiterjed, tehát nemcsak az egész gazdaságra, hanem a legkülönbözőbb káderek nevelésére, a kulturális intézmények munkájára stb.

4. A tőkés országokban (Németország kivételével, ahol a gazdaságot jóval a támadás megkezdése előtt átállították a háborúra) az állam szabályozó szerveit a háború alatt létesítették és ideiglenes jellegűek voltak.

Nálunk a tervgazdaságnak egész hatalmas országunkra kiterjedő központi és helyi szervezete már mintegy három évtizede működik. Ez a szervezet a háború alatt is megszakítás nélkül eleget tett feladatának.

A tőkés országokban a háborús gazdaság tervezésével foglalkozó intézmények — ez országok társadalmi rendjének meg-

felelően — a hivatásos tisztviselők mellett a különböző társadalmi rétegek szervezeteinek képviselőit is magukba foglalták: a vállalkozók, elsősorban a nagy monopóliumok, valamint a „fogyasztók", a munkások szervezeteinek képviselőit. (Németországban ezekben a szervekben a munkások és a fogyasztók igazi képviselői nem vettek részt.) Ez azt jelenti, hogy a társadalomban a különböző osztályok és rétegek, a monopóliumok és a kívülállók, a vállalkozók és a munkások, a vállalkozók és a fogyasztók közötti ellentétek a „tervezés" e szerveiben is megnyilvánultak s munkájukat igen nehézzé, rendelkezéseiket ellentmondásossá tették.

Egyedül a Szovjetúnióban, ahol csak két testvéri osztály van, válik gazdaságunk tervező szervei számára lehetővé, hogy a háború alatt is tervszerűen működjenek.

Az elmondottakból fakad a tőkés országok háborús-gazdasági „tervezésének" minden fogyatékossága.

A termelőeszközök ott a háború alatt is magántulajdonban maradnak. A tőkés vállalatok a háború alatt is haszonszerzés céljából termelik az árukat; az Egyesült Államokban és Angliában még a háború alatt épített, állami tulajdonban levő, új üzemeket is magánvállalkozóknak adtak át kihasználás céljából.

A tőkéseknek a magas haszonhoz fűződő érdeke s az a törekvésük, hogy ennek megfelelően irányítsák a termelést a háború alatt is, állandó ellentmondásban van az államnak azzal a törekvésével, hogy a termelést és a fogyasztást a legnagyobb mértékben a háború szolgálatába állítsa. A nagy monopóliumok a háború alatt is megőrizték döntő befolyásukat az állam gazdasági politikájára általában és különösen a háborús-gazdasági szervek működésére, amelyek vezetésében döntő módon vettek részt, a valóságban irányították azokat. *Közös* érdekük az volt, hogy országuk győztesként kerüljön ki a háborúból, de *magán*-érdekeik arra kényszerítették őket, hogy vállalatuk számára a legnagyobb hasznot igyekezzenek húzni a háborúból. Ilyen körülmények között a gazdasági élet egészének tényleges irányitása lehetetlen.

Az államnak az erőforrások hadi célokat szolgáló felhasználására és az egyes nagy monopóliumok minél nagyobb haszon biztosítására irányuló törekvése közötti ellentmondás legszembetűnőbb formában az Egyesült Államokban jelentke-

zett, ahol a fasiszta országoktól eltérően, ez az ellentmondás a háború alatt is nyílt sajtóvita tárgya volt.

Az amerikai tőkések, noha a hadiszállítások magas haszonnal kecsegtettek, megtagadták a tőkebefektetést olyan elsőrendű jelentőségű hadiüzemek építésébe, mint a repülőgépgyártás, a harci kocsikat, kaucsukot, kereskedelmi hajókat, alumíniumot előállító üzemek. Attól tartottak, hogy ha a háború nem tart elég sokáig, befektetéseik a nagy háborús haszon mellett sem térülnek meg. Előre látták, hogy a háború befejezése után ezekre az üzemekre nem lesz szükség a békés termelésben s így feleslegessé válnak: a háború előtt az amerikai ipar teljesítőképességét tudvalevően csak részben használták ki. A vállalkozók arra kényszerítették az államot, hogy a háború folyamán 16 milliárd dollárt fektessen be üzemek építésébe, miközben ezeket az üzemeket állami költségen túlnyomórészt a tőkések építették, s azután ugyanők kapták meg azokat kihasználás céljából.

Hogy az Egyesült Államok termelési lehetőségeit milyen tervszerűtlenül használták ki a háború idején, többek között az a tény bizonyítja, hogy noha a régi automobilgyárak nem működtek, az állam költségére új üzemeket építettek a nagy automobiltársaságok számára.

A nagy vállalkozók magánérdekeinek és az államérdekeknek ellentétét világosan tünteti fel Ford példája:

„Bár a kormány 66 millió dollárt költött a Willow Run-i üzem építésére és különleges felszerelésére, a Ford-társaság teljes szabadságot kapott arra, hogy a maga módján járjon el. Ez a „maga módján" többek között azt jelentette, hogy az üzem épületeit a munkaerő főforrásától, Detroittól 30 mérföldnyire helyezték el, a munkára túlnyomó többségben mozgósítás alá eső fehér férfimunkást vettek fel, egyáltalán semmibe sem vették azt az elemi kötelességet, hogy a munkásoknak lakást biztosítsanak s ennek a problémának megoldásánál erélyesen szembeszálltak a kormány próbálkozásaival; végül elavult és nem rugalmas termelési módszereket alkalmaztak, amelyek hosszadalmassá tették a termelést és megnehezítették az autók szerkezetében a modern háború által gyakran követelt apróbb változtatások bevezetését. A Ford-társaság ideális üzemet épített a háború után szükséges polgári teherszállító repülőgépek termelésére. „Arra gondolok, hogy ha a háború majd véget ér —

mondotta 1941 szeptemberében Henry Ford az újságírók egy csoportjának — megtartom az általunk felszerelt épületet és tömegesen fogok előállítani repülőgépet."*

Ugyanez látható Chrysler példáján is.

„A Chrysler-társaság még inkább, mint a többi automobiltársaság arra törekedett, hogy működését a kormány által épített új üzemekre és olyan autók előállítására korlátozza, amelyek a lehető legkevésbbé különböznek a békeidők termelésétől.

Ugyanakkor, amikor a Chrysler-vállalatoknál sok acre-nyi üzemi terület felhasználatlan marad, a kormány Chicagoban Chrysler leányvállalata — a „Dodge" cég — számára a világ legnagyobb ipari üzemeinek egyikét építi, amelyik Wright-repülőgépeket fog gyártani... „Mi lesz ezzel az óriási üzemmel a háború után?" — kérdeztem a Chrysler-társaság képviselőjét. Az vállat vont.

„Semmi hasznára sem lesz az automobiliparnak" — mondotta...

Chryslernek a kezében levő vállalatok háborús termelésre való átállításával szemben kifejtett viszonylag erőteljes ellenállása mögött nyilvánvalóan gazdasági meggondolások rejlenek. Chrysler inkább törődik háborúutáni versenyképességének megőrzésével, mint a „General Motors" vagy a „Ford". Minthogy nincsenek olyan óriási pénzügyi tartalékai, mint két fő versenytársának s minthogy az autótermelésben a második helyen áll (a termelési mennyiséget tekintve nagyon kevéssé marad el Ford mögött), Chrysler megpróbálta olyan módon szervezni meg háborús termelését, hogy versenytársai mindegyikénél gyorsabban térhessen át a háborúutáni autótermelésre és emellett olcsóbban állítsa elő azokat."**

Hasonló példákat a termelés bármelyik ágából fel lehetne hozni. Az a társadalmi rendszer, amelynek alapja a termelőeszközök magántulajdona, lehetetlenné teszi valódi tervgazdaság létesítését.

Különösen nehéz a mezőgazdaságot bekapcsolni a szabályozás rendszerébe. Ennek oka az a tény, hogy minden egyes országban néhány millió „önálló" mezőgazdasági vállalat van.

---

* Magil, A. B.: „Detroit's big three". („New Masses" 1943. V. 25. 15—16. l.)

** Ugyanott.

Még bonyolultabbá teszi a dolgot a parasztbirtok elaprózottsága.* Ugyanilyen nagy nehézségekkel járt a kisipari vállalatok bekapcsolása a háborús gazdaság „tervszerű" szervezeteibe: ezt a kisiparosoknak a nagy cégek számára részletmunkát végző, önállótlan szállítókká való átváltoztatásával, vagy pedig egyszerűen gazdasági megsemmisítésükkel (különösen Németországban) érték el.

Abból a tényből, hogy a tőkés országokban a tervszerű szabályozás ideiglenes jellegű volt és csak a háború idejére szánták, az következik, hogy ezek az országok a háború elején *nem rendelkeztek* a háborús gazdaság irányításához szükséges *kész tervezettel.* (Csak Németország rakta le még a háború kitörése előtt háborús-gazdasági szervezetének alapjait.) A szükséges szerveket magának a háborúnak folyamán kellett esetről-esetre megalkotni, olyan mértékben, amint a hadsereg szükségleteinek kielégítését szolgáló egyes tényezők hiánya fenyegetően jelentkezett. E szervek működése egybefonódott: mind újabb és újabb felsőbb szervezet létesítése vált szükségessé működésük összeegyeztetésére és az illetékesség kérdésében közöttük támadt nézeteltérések elsimítására. De ezeknek a felsőbb szervezeteknek működése is gyakran fonódott egybe s az eredmény, jól felépített rendszer helyett, valóságos zűrzavar lett.

Példa rá Németország, a „mintaszerű" szervezet országa. A német gazdaság „szabályozása" a háborús átállítás érdekében Hitler hatalomrajutása után hamarosan megkezdődött. 1934-ben a szabályozást a gazdaságügyi minisztériumra bízták, amelynek élén Funk állott. 1936-ban Göringet nevezték ki a

---

* Egy német fasiszta folyóirat a következőket írta: Ha egy 4 morgen nagyságú birtok 72 törpebirtokra oszlik, vagy ha 30 hektárnyi birtoknagyság mellett szétdaraboltságuk oda vezet, hogy a 162 kis parcella évenként legalább egyszeri bejárásához és mindegyikének felkeresséhez 206 kilométer utat kell megtenni, akkor az ilyen földbirtokrendszer alapján nem igen lehet sikeresen harcolni a terméshozam emeléséért. Ha a birtok ilyen szétdaraboltsága békeidőben is súlyos akadálya a mezőgazdaság fejlődésének és modernizálásának, akkor háborús időben egyenesen elviselhetetlen helyzetet teremt. A földparcellák szétszórtsága összeegyeztethetetlen a munkaerő, az igásállat, a trágya és a felszerelés észszerű kihasználásának követelményeivel. Hogyan tudnak az idegen munkások tájékozódni azon a parcellán, amelynek határai között a mezőőr is nehezen ismeri ki magát és hogy lehet itt megvalósítani a szükséges felügyeletet!

háborús készülődés „négyéves tervének" végrehajtásával megbízott hivatal vezetőjévé s a gazdaságügyi minisztériumot ennek a szervezetnek rendelték alá. A valóságban a két szervezet párhuzamosan működött, mint ez az általuk kiadott rendelkezések összehasonlításából kitűnik. 1940-től kezdve egy, az ország egész gazdasági életének „szabályozásával" megbízott harmadik szervezet, mégpedig: a „fegyverkezés- és hadianyagügyi minisztérium" is működésbe lépett. A háborús és gazdasági helyzet kiéleződésével ez a szerv egyre döntőbb jelentőséget nyert: 1943 őszétől kezdve valamennyi háborús gazdasági szervezet működésének összeegyeztetését a „fegyverkezés- és hadianyagügyi minisztériumra" bízták, melynek élére Speert állították. A gazdaságügyi minisztérium feladatát a polgári lakosság iparcikkekkel való ellátására korlátozták. Minthogy azonban ennek a minisztériumnak csak az állott rendelkezésére, amire a hadseregnek nem volt szüksége, szerepe teljesen jelentéktelen maradt. Formálisan Speer Göring alá volt rendelve. A negyedik háborús szervezet a megszállott országok kifosztásával foglalkozott.

Ezenkívül voltak szervezetek, amelyek működése az ipar egyes ágaira terjedt ki s a valóságban állami kényszerítő eszközökkel rendelkező kartellek szerepét játszották. Ilyen szervezeteknek minősíthetők: „Reichsvereinigung für Kohle" (birodalmi szénszervezet), a „Reichsvereinigung für Eisen und Stahl" (birodalmi vas- és acélszervezet) stb. Ezek az egyes vállalatokat bezárhatták s a termelt anyagot önállóan osszthatták el. Igy az ipar feletti hatalom teljesen átment a megfelelő iparágak legnagyobb monopóliumos vállalatainak kezébe.

Az egyes iparágak e szervezeteivel párhuzamosan olyan szervezetek is voltak, amelyeknek különböző, valamennyi iparágat összbirodalmi mértékben érintő kérdéseket kellett eldönteniök: például, az ármegállapító és árellenőrző hivatal, a nyersanyag- és elektromos energiaellátás hivatala, a birodalmi munkahivatal stb. E hivatalok hatáskörét nem írták körül pontosan, így azok sok vonatkozásban egybefonódtak.

Igazi német alapossággal mindent pontosan kiszámítottak, megszerveztek, egységesítettek. Minden vállalathoz sok ezer, gyakran ellentmondó rendelet özönlött. Még a fasiszta sajtónak

is fel kellett lépnie az ilyen „mértéktelen szervezés" ellen; egyébként ezek a fellépések semilyen eredménnyel sem jártak.

1944 július 2-án a „Deutsche Allgemeine Zeitung"-ban például Muthesiusnak cikke jelent meg, melyben a szerző a következőket írja:

„Manapság semmit sem találni, amit ne szabályoznának. Szabályozzák a munkaerőt és a nyersanyagot, szabályozzák a tőkét és a turistaságot, szabályozzák a fogyasztást és általában minden emberi tevékenységet. Az illetékesek már nem egyszer kijelentették, hogy az űrlapok tömege és a papíráradat, a rendeletek, kontingensek, engedélyek és tilalmak stb. babiloni zűrzavara sem gazdasági felfogásunkat, sem eszményünket nem jelenti, hanem ez esetben háborúokozta intézkedésekkel állunk szemben, amelyeket meg kell szüntetni, amint csak lehet és mennél hamarább, annál jobb."

„Das Reich" c. folyóirat 1944 augusztus 6-i száma Hans Schwartz van Berk cikkét közölte. Ebben a cikkben a következőket olvashatjuk:

„Nálunk Németországban a szervezési szenvedély valóságos nemzeti csapás. Van két szólásmódunk, amelyek pompásan juttatják ezt kifejezésre. Az egyik: „maradéktalanul átfogó", a másik: „egyöntetű végrehajtás". Mögöttük a kartotéktábornokok és a kis fejedelemségek kormányzó hercegeinek hatalomvágya, azoknak az agyaknak korlátoltsága rejtőzik, amelyek az életet vélik irányítani, ha lajstromba foglalnak minden egyes horgászt és előírják, hogy a horgászáshoz használt kukac milyen hosszú legyen. De még valami komolyabb is rejtőzik mögöttük olyan esetekben, amikor az iróasztal vagy telefon mellől nagy gazdasági ügyeket akarnak eldönteni. Az elintézésnek ez a kockázatmentes és kényelmes módja egyúttal késést és akadályt jelent a rendelések teljesítésében, ami háború idején a legnagyobb veszélyt idézi fel. Minden, az üzemet elhagyó acéltömb és minden Normandiában elhangzó ágyúlövés között zizegő papírhegy tornyosul... *hasonlóképpen, az államgépezet és az önkormányzat igen gyakran szintén túlterhelt és kétszeres-háromszoros alárendeltségi viszonyban vannak.*

A szabályozó szervezetek rendkívüli sokasága és a nagy monopóliumok ellentétes magánérdekei, amelyeknek képviselői ezeket a szerveket irányítják, még az olyan gazdag országban

is, mint az Egyesült Államok, fölötte megnehezítették a hadsereg ellátását. Kilgore szenátor bizottsága 1943-ban a következőket állapította meg:

„A mi különböző háborús programjaink mind fontosak, de nincsenek egymással összeegyeztetve és az esetek többségében a kitűzött célt nem érik el.

Az acéltermelés elégtelenségét érezzük annak következtében, hogy egyik programot fel kell áldoznunk a másik kedvéért. Azt tapasztaljuk, hogy egyes iparágakban a termelési képességet mértéktelenül megnövelték, de ugyanakkor a kis gyárakat, amelyeket pedig ki lehetett volna használni, bezárták."*

*

A hadviselő tőkés országokban bevezetett szabályozás, noha biztosította a hadsereg többé-kevésbbé rendszeres ellátását, oda vezetett, hogy a tőkés gazdaság régi aránytalanságaihoz a háború alatt újak járultak. Legfontosabbak ezek között a termelőeszközök gyártásával foglalkozó iparágak (I. csoport; beleértve a hadiipart is) állótőkéjének és termelési képességének erős növekedése ugyanakkor, amikor a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak (II. csoport) termelési képessége csak nagyon kevéssé vagy egyáltalán nem növekedett. Ez az aránytalanság a háború után, az elpusztított országokat leszámítva, mindenütt tartósan növeli az I. csoportba tartozó vállalatok termelési képességének kihasználatlanságát. Így például az Egyesült Államokban az állam mintegy 500 ezer tonna tervezett együttes teljesítőképességgel rendelkező alumíniumgyárakat építtetett, de már 1943-ban kiderült, hogy az országban túlságosan sok alumíniumot termelnek, minek következtében tizenhét alumíniumgyárat bezártak.

Az Egyesült Államokban a háború alatt maximumig fokozták a szerszámgéptermelést. Körülbelül egymillió szerszámgépet gyártottak. Az eredmény túltermelés volt: a termelést már 1943-ban a vállalatok termelési képességének körülbelül egyharmadára kellett leszállítani. MacNutt, az Egyesült Államok háborús munkahivatalának vezetője helyesen mutatott rá arra, hogy az iparnak ez a mértéktelen ellátása szerszámgépekkel pazarlás, mert ugyanakkor a hadiipar vállalatainak óriási többsége *csak egy műszakban dolgozik.*

---

* „New York Times" 1943. V. 13.

Ha a munkát két vagy három műszakban szerveznék meg vagy másképpen szólva, ha a már meglevő szerszámgépeket fokozottabban használnák ki, az újonnan gyártott szerszámgépek nagy része fölöslegessé válnék.

Az 1940—1942-es években a demokratikus hadviselő országokban valamennyi termelési tényező közül kétségtelenül a *tengeri hajóűr* szenvedte a legnagyobb veszteséget. Fel kellene tehát tételezni, hogy az egész meglévő hajóűrt összeírták és tervszerűen használták fel a háború szükségleteire. Egyes hitelt érdemlő forrásból származó adatok tanúsága szerint azonban nyilvánvalóan távolról sem állt fenn ez a helyzet.

1940-ben, abban az időszakban, amikor a legnagyobb volt a hajótérhiány, az angol parlament egyik tagja a képviselőházban arról számolt be, hogy egy Szuezbe tartó angol hajó félig megrakodva, egész Afrikát megkerülte, Angliába visszatérve pedig teljesen teher nélkül tette meg az utat. Nehezékként a hajó ezer tonna homokot vitt; ez a homok földkörüli utazással egyenlő sétát tett meg.

A „New York Times" 1944 szeptember 10-i száma hat Murmanszkban felejtett amerikai hajó történetét közli:

„Washington, szeptember 9. Ma a Háborús Hajózási Igazgatóság közzétette az „elfelejtett karaván" történetét, amely nyolc hónapot töltött a Sarkvidéken, Oroszország északi partjainál. 1943 januárjában hat, élelmiszerrel és hadianyaggal megrakott hajó indult el New Yorkból azzal a meghagyással, hogy csatlakozzék tizennyolc más, Murmanszkba tartó szövetséges teherhajóhoz. Két hónapi út után, amelynek során a karaván félelmetes viharokat és (Norvégia partjainál) német légitámadásokat élt át, megérkezett rendeltetési helyére. A hajók személyzete partraszállott és várta, hogy a visszatéréshez összeállítsák az új karaván. De *nyolc teljes hónap* telt el, míg az elfelejtett hajókat Angliába való visszatérés céljából egy karavánba beosztották."

A szabályozás egyik leggyengébb oldala a háború alatt a munkaerő elosztása volt. Sőt e téren durva hibákat követtek el; akármilyen furcsán hangzik, de sor került az első világháborúban is elkövetett hibák megismétlődésére.

Akárcsak Németországban, az általános mozgósítás elrendelése idején, Angliában sem vették eléggé figyelembe a szénipar életbevágóan fontos munkaerőszükségletét. Hamarosan ki-

derült, hogy a bányamunkások, különösen a képesített vájárok hiánya a széntermelés csökkentéséhez vezetett; mind Németországban, mindpedig Angliában le kellett szereltetni a bányászok egy részét. Továbbá nem szenteltek elég figyelmet az utánpótlás kérdésének, vagyis nem törődtek eléggé azokkal, akiknek a halál és betegség következtében kiesett munkásokat kell helyettesíteniök. A mindenütt uralkodó erős munkáshiány mellett az iskolát végzett fiatalság soraiban nem akadtak elegen, akik a bányász veszélyes foglalkozását választották volna. Ezért a hatóságoknak még Angliában is kényszerhez kellett folyamodniok, hogy a fiatalságot kellő számban irányítsák a bányaiparba. Németországban a hitleristák az Ukrajnából és a többi ideiglenesen megszállott országból erőszakkal elhurcolt bányászokat próbálták Nyugat-Németország, Belgium és Luxemburg szénbányáiban munkára kényszeríteni. Természetesen ez a kényszermunka igen kevéssé volt eredményes.

Azokról az akadályokról, amelyek az Egyesült Államokban álltak a munkások célszerű felhasználásának útjában, 1942-ben MacNutt, a munkaerő felhasználását intéző háborús bizottság elnöke írt. Többek között a következőket jelentette ki:

„Hat millió néger munkást nem képesítésüknek megfelelően használnak fel. A faji megkülönböztetés a néger munkások százezreinek mozgósítását akadályozza. Az üzemek a helybenlakó néger munkások alkalmazása helyett távoli vidékekről fehér munkásokat hoztak. Az ország keleti részében az egyik város kilenc hadiüzemének munkáslétszáma 1941 januáriától ugyanez év szeptemberéig 52.494-ről 71.169-re ugrott, miközben 10 ezer helybeli néger munkás képtelen volt munkához jutni. Ugyanakkor a lakbér gyorsan emelkedett. A szállítás túl volt terhelve. Az átköltöző (fehér) munkások lakhely hiányában, valamint (a lakásadók részéről — *V. J.)* elszenvedett kizsákmányolás következtében elhagyták munkahelyüket és más vidékre utaztak."*

---

* „New York Times Magazine" 1942. IX. 13.

Az „Economist" angol folyóirat 1942. IX. 5-i számában hasonló esetet közölt. Detroiti tudósításában azt írja, hogy oda a lengyelek, négerek és a déli államok fehéreinek — a négerek hírhedt ellenségei — ezrei igyekeztek. A lakáskérdés a végsőkig kiéleződött, mert a fehérek nem akartak a négerekkel egy födél alatt lakni stb.

McNutt a továbbiakban felsorol más, hasonló, a rendelkezésre álló munkaerő felhasználásának útjában álló akadályokat is, mint a vállalkozók vonakodása nők, testi hiányban szenvedők vagy bizonyos kort meghaladott munkások alkalmazásától stb.

A munkapiac anarchiája következtében sok érték pusztult el. Így Kaliforniában naponként 4 millió angol font értékű cukrot tartalmazó cukorrépa ment kárba. Arizonában a dinnyetermés felét nem takarították be.

A munkapiac anarchiáját még jobban növelte a termelés egyes ágaiban fizetett munkabérek közt mutatkozó eltérés. A repülőgép-iparban a munkás heti keresete 1942-ben 46, a hajóépítő-iparban pedig 53 dollárt ért el, míg a bányaiparban mindössze 37 dollárra rúgott. Ezért a munkások az ércbányákból a magasabb keresetet nyujtó iparágakba törekedtek. Márpedig az érckitermelés a hadiipar számára életfontosságú jelentőségű volt. Így az „Anaconda" társaság rézbányái a háború első öt hónapjában ezer munkást veszítettek, miközben ugyanezen idő alatt mindössze 400 új munkást sikerült toborozniok. 1942 júniusában a réztermelés 50%-kal csökkent;* ugyanekkor az állam magas áron vásárolt rezet Dél-Amerikában.

Az állam általános érdekei és a vállalkozók magánérdekei közötti ellentét különösen az árszabályozás területén jelentkezett éles formában. A nagy hadviselő országokban az állam által szabályozott árak nem emelkedtek olyan mértékben, mint az első világháború folyamán.

Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a rögzített hivatalos árakat gyakran túllépték. Mennél nagyobb volt az áruhiány, annál nagyobb volt a különbség az állam által szabályozott és elosztott áruk ára és ugyanezen áruknak a szabad vagy fekete piacon érvényes ára között.

A nem szabványosítható minőségű áruk egész sorára az állam nem állapíthat meg szilárd árakat. Ezekhez az árukhoz tartoznak: a földbirtok, a ház, a művészeti alkotások, a régiségek, a gyüjtemények stb. A háborús gazdaság számára nem szükséges, pénzalakban meglévő fölös tőke a hasonló áru-

---

* „Economist" 1942. IX. 5.

fajták felé áramlott, különösen olyan esetekben, amikor a valuta elértéktelenedéssel fenyegetett. * Ezért az árak kivétel nélkül erősen emelkedtek.

Minthogy rögzített árakat csak az *új árukra* vezettek be, míg a már használatban levő áruk ára nem esett szabályozás alá, gyakran képtelen helyzet állott elő: a használt árukat drágábban adták el, mint azelőtt a megfelelő újakat. A régi autókat, amelyek újonnan ezer dollárba kerültek, később, 1944-ben a kereskedelmi vállalatok 1200—1400 dollárért adták, így könnyen kerestek rajtuk darabonként 200 dollárt. ** Hasonlóképpen az Egyesült Államokban, a háború alatt a régi hűtőszekrények többe kerültek, mint azelőtt az újak.

Az Egyesült Államokban az ármegállapítási politika területén uralkodó tervszerűtlenségre igen jellemző a New Yorkban 1944 telén lefolyt „tojásháború". Az állam maximálta a tojás árát. Ebben az évben igen sok volt a tojás és New Yorkban ebből az áruból nagy tartalékok halmozódtak fel. Mégis, a kereskedők következetesen, magasan tartották az árakat. Ennek folytán La Guardia, New York polgármestere, azzal a felhívással fordult a város lakosságához, hogy míg a kereskedők le nem szállítják az árat, ne vegyenek tojást.***

Ezek és más hasonló példák bizonyítják, hogy az állami beavatkozás ellenére, az áralakulás területén a háború alatt tovább uralkodott az anarchia.

Az árszabályozásnak, de általában a pénzforgalom szabályozásának tarthatatlanságát legmeggyőzőbben az a tény bizonyítja, hogy az Egyesült Államok, Anglia és a valutáris szempontból velük egy egészet alkotó országok kivételével már a háború folyamán, vagy pedig annak befejezése után mindenütt infláció kezdődött.

Az állami árszabályozás és a magas jövedelmi adó a háborús nyereségek növekedését volt hivatva megakadályozni. Mindazonáltal, ahogy ezt a Truman elnöksége alatt működő

---

* Németországban mindenki iparvállalati részvényeket igyekezett vásárolni és senki sem akart részvényeket eladni. Ezért a részvényárfolyamok olyan erősen emelkedtek, hogy az állam szükségesnek tartotta szilárd árfolyamok megállapítását. Ezután az értéktőzsdék ténylegesen beszüntették működésüket.

** „Economist" 1944. IV. 22.

*** „New York Times" 1944. I. 4.

szenátusi bizottság beszámolói bizonyítják, ezt a célt nem sikerült elérni. Különben, az úgynevezett „Commission of Renegotiation"-en (visszafizetési bizottság) keresztül, a nagy hadiszállítókkal folytatott megbeszélések útján, az állam a háborús nyereségek milliárdjait vette el.*

Az 1941—43-as években a „United Aircraft Corporation" (egyesült repülőgépépítő társulat) egymaga 286 millió dollár haszontöbbletet adott „önként" vissza az államnak!

Ezért törekedtek a vállalatok vezetői a haszon egy részét a legkülönbözőbb módon eltitkolni a megadóztatás elől és saját személyes szükségleteikre fordítani. Az egyik amerikai folyóiratban, amely korántsem sorozható a radikális sajtóorgánumok közzé, a „Harper's Magazine"-ban a következőket olvassuk:

„Nem ritkán hallunk nagyszerű bankettekről, amelyeket legjobb szállodáinkban rendeznek s amelyeken ételre, italra, a helyiségek diszítésére és a fellépő művészek tiszteletdíjára elképesztő összegeket adnak ki. Az egyik iyen banketten minden meghívott hölgynek 10 dollár értékű vörös vagy 25 dollár értékű fehér orchideát ajándékoztak. Egy másik banketten csak a vacsoránál fellépő művészeknek 700 dollárt fizettek ki. Egyik legnagyobb városunkban a vendéglátóipar egyik tekintélyes képviselője elmondotta nekem, hogy szállodájában a szeszes italokra kiadott összegek meghaladnak mindent, amit néhány év előtt a legféktelenebb képzelet csak el tudott volna gondolni. „A mennyezet itt maga az égboltozat" — mondotta. Mindezeknek a pénzeknek forrása nyilvánvaló: „ez a társaságok számlájára megy" vagy „ezért az állam fizet". Beszélnek olyan társaságokról, amelyek szállodákat és Pullman-vonatokat vásárolnak, hogy szükség esetén végrehajtó szerveik rendelkezésére bocsáthassák azokat, különben ezek a szállodák és vonatok használaton kívül vannak". A jelenlegi adózási viszonyok mellett mindezért az állam fizet.

Ilyen esetekről is mesélnek: az egyik társaság, melynek egyébként semmi kapcsolata sincs a szesziparral, mindig tart magánál néhány száz láda szeszes italt bankettek és fogada-

---

* „Additional report of the Special Committee Investigating the National Defense Program. (Harry S. Truman, Chairman)." 1944. 46. l.

sok esetére. Természetesen nem állapítható meg pontosan, mennyi pénz ömlik jelenleg szállodáinkba és éjjeli klubjainkba, Florida üdülőhelyeire és a mindenfajta vendégnyúzó vállalkozók pénztárába azokból az alapokból, amelyeket az ipari társaságok szórakozások rendezésére létesítettek; fel kell azonban tételeznünk, hogy ezek a források fölötte bőven buzognak."*

Az a körülmény, hogy a termelőeszközök magánszemélyek rendelkezésére állanak, mindig az állami szabályozás törvényellenes meghiúsításához vezet.

A fasiszta Németországban, ahol az állam megkísérelte az egész gazdasági élet átfogó szabályozását, a szabályozó rendeleteket az egész háború folyamán állandóan megszegték. A német újságok napról-napra közöltek olyan ítéleteket, amelyeket az állami árunyilvántartást kijátszó személyek ügyében hozott a bíróság. Igy, noha az engedély nélküli marhavágásra és a hús fekete piacon történő eladására vagy a zsírnak az üzemi étkezdéktől való törvénytelen elvonására stb. már 1940-ben bevezették a *halálbüntetést,* mégis az állami szabályozás megszegése szakadatlanul ismétlődött, egészen a háború végéig.

De a szabályozást a demokratikus államokban is, a szó szoros értelmében, percenként szegték meg. Néhány példa:

„Aligha akad Angliában ember, aki személyes megfigyelés vagy hallomás útján tudomást ne szerzett volna az „Ed" (diplomáciai) vagy „orvos" jelzésű kocsikon történő szembeötlő, nyilvánvalóan felesleges utazásokról, amelyek Hurlingbambe vagy a város környékére irányulnak „vasárnapi pihenés" céljából; aki ne figyelte volna meg vagy ne hallott volna a hatósági kocsik egész oszlopairól a londoni társadalmi ünnepségeken, a benzinkiutalásokról a vadászkirándulások céljaira és hasonlókról."**

Az Egyesült Államokban Wickard földművelésügyi miniszter az állam által megállapított mennyiségen felül törvénytelen úton piacra kerülő hús mennyiségét húszegynéhány százalékra becsülte.*** A fekete piacon történő húsvásárlásra körülbelül heti egy millió dollárt adtak ki. A húsjegy-rendszer bevezetése

---

* *Allen.* F. L.: „Who's getting the money?" (Ki kapja a pénzt?) („Harper's Magazine" 1944. június).

** „Economist" 1942. .X31.

*** „American Mercury" 1943 június. 721. l.

után a legálisan működő vágóhidakon a levágásra került sertések száma 28, a borjúké 26, a marháké 12%-kal csökkent.*

A helyzet a háború későbbi éveiben sem javult. Elmer Thomas szenátor, a szenátusi bizottság elnöke 1945 április 10-én kijelentette, hogy nem tudja, mitevő legyen a fekete húskereskedelemmel, „mivel az Egyesült Államok egész lakosságát lehetetlen eljárás alá vonni... Mi a törvény megsértésére neveljük a nemzetet... New York városa egyetlen óriási fekete piac". Arról beszélt, hogy a hús 90%-át a fekete piacon adják el.

Eastland szenátor kijelentette, hogy Washingtonban hetenként 60 tonna húst adnak el az állami árnál kétszer magasabb áron.**

Íme egy példa a valutapiacról:

„Tegnap Charles Lennard Heathview-hampstead-i lakost McKenna bíró (Bow street-i rendőrbíró) 40 ezer font sterling büntetésre és 50 font sterling költségmegtérítésre ítélte, mert önhibájából elmulasztott felajánlani az államkincstárnak megvételre 112.387 dollár (27.818 font sterling) valutát. A vádlott beismerte bűnösségét. A bíró kimutatta, hogy tulajdonképen a legmagasabb bírságot, azaz 83.454 font sterlinget kellett volna kiszabnia."***

Az állami szabályozás mélyen érinti az egyes vállalatok érdekeit, s így a fennálló körülmények között a „tervgazdaságon" belül elkerülhetetlenül a korrupció elterjedéséhez vezetett. Különösen a fasiszta Németországban történt ez így. Ime egy 1944-re vonatkozó példa.

„Kapp igazgató, 40 éves, az egyik hadianyagtermelési bizottság tagja, e minőségében résztvett a nem hadiüzemek bezárásáról folytatott tanácskozásokon. Ez a Kapp, noha titoktartásra volt kötelezve, elbeszélte a hivatali úton szerzett értesüléseket s az egyik bezárásra kijelölt cégnek felajánlotta a cég bezárásának megakadályozását, ellenszolgáltatás fejében a cég részvényeinek bizonyos részét követelte."****

---

* „American Mercury" 1943 június. 721. l.
** „Times" 1945. IV. 11.
*** „Times" 1941. XII. 20.
**** „Preussische Zeitung" 1944. június. 721. l.

Néhány hasonló eset nyilvánosságra került, az esetek tömegét azonban eltitkolták és agyonhallgatták.

Mindez azt bizonyítja, hogy a termelés anarchiája és tervszerűtlensége az állami szabályozás ellenére a háború folyamán is a kapitalizmus jellegzetes vonása marad.

■

A háború alatt az Egyesült Államokban és Angliában tudományos társaságok alakultak, amelyek „tervezni" voltak hivatva a kapitalizmus feltételei közepette; erről a témáról a könyvek és brosűrák tömegét adták ki.*

Jelenleg a háború befejezése után, az állam szabályozó tevékenységének csökkenésével, a „tervezés" kérdése háttérbe szorul. Ám újra időszerűvé válik két-három év mulva, amikor az esedékes túltermelési válság bekövetkezik...

---

* Például a „National Planning Association" (Amerikai Tervezési Társaság), amelynek tagjai között olyan ismert emberek vannak, mint A. H. Hansen, B. Ruml, I. Lubin professzorok és mások, a háború végéig több, mint 40 brosűrát adott ki. Pontos terveket dolgoztak ki, például a „National budgets for full employment" (Nemzeti költségvetés a teljes foglalkoztatottság biztosítására) című brosűrában az Egyesült Államok gazdasági fejlesztésére a háború után. Mind e tervekből azonban hiányzott az útmutatás arra vonatkozólag, hogy miként kell megvalósítani azokat!

III. FEJEZET

A termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja a háború folyamán

A termelés és a tőke koncentrációja általában a tőkés termelési mód jellegzetességei közé tartozik. A háború gyorsítja ezt a folyamatot. A második világháborúban különösen gyors ütemben ment végbe a tőke koncentrációja és centralizációja. Ennek a fejlődésnek következményei sokáig megmaradnak a háború befejezése után.

Az ipari termelés koncentrációját a háború folyamán elsősorban az állam tevékenysége segítette elő. A mai háború a hadviselő államoktól minden gazdasági erő teljes megfeszítését követeli a háborús termelés érdekében. Mennél hevesebb lefolyású és mennél tovább tart a háború, annál érezhetőbb a tőkés országokban a legfontosabb tényezők — a munkaerő, a munkaeszközök és a nyersanyag — hiánya. Innen a törekvés a munkaerő lehető legnagyobb mértékű koncentrálására az olyan ipari vállalatokban, amelyek leginkább megfelelnek a mai követelményeknek, a legjobb gépekkel vannak felszerelve és a legészszerűbben használják fel a nyersanyagot, azaz olyan vállalatokban, ahol legmagasabb a munka termelékenysége, ahol tehát egyéb egyenlő feltétel mellett a termelés is a legnagyobb. Ez az eset rendszerint a legnagyobb vállalatoknál áll fenn. Kormányrendelkezések értelmében nagyszámú kis- és középvállalatot teljesen megszüntettek.

Mindezek a jelenségek legnagyobb mértékben a fasiszta Németországban fordultak elő. Németországban a koncentráció folyamata rendkívül gyors volt, még mielőtt Hitler háborúba döntötte volna az egész világot, mivel gazdasági tevékenységét már akkor háborús meggondolások irányították.

A háború és különösen a „totális mozgósítás" folyamán a kis- és középvállalatokat a Hitler-fasisztákat jellemző könyörtelenséggel zárták be. A vállalatok százezreit zárták be, a polgári lakosság szükségleteire dolgozó egész iparágak szüntették be a munkát. A hitleristák csak azoknak a kis iparvállalatoknak, valamint jelentősebb kisipari üzemeknek kegyelmeztek, amelyek teljesen áttértek a hadiipar számára szükséges részletdarabok termelésére.*

A tőke centralizációját Németországban a következő adatok mutatják.**

A részvénytársaságok tőkéje (ezer márkában)	A részvénytársaságok száma 1927	1931 az év végén	1942	1943 nov. 1-én	Tőke 1943 nov 1-én (millió márkában)
5-nél kevesebb	604	342	19	19	0.1
5—50 . . .	1.635	1.126	127	117	3.8
50—100 . . .	1.367	1.252	182	173	10.0
100—500 . . .	3.802	3.340	1.515	1.463	344.0
500—1.000 . . .	1.482	1.352	841	859	556.0
1.000—5.000 . . .	2.378	2.255	1.843	1.840	3.970.0
5.000—20.000 . . .	540	578	617	632	5.736.0
20.000—50.000 . . .	98	121	153	156	4.477.0
50.000 és azonfelül . . .	60	71	107	108	14.639.0
Összesen . .	11.966	10.437	5.404	5.367	29.735.9

A számok azt bizonyítják, hogy a részvénytőkének majdnem fele a 108 legnagyobb részvénytársaság kezében volt és ezek mindegyike több mint 50 millió márkával rendelkezett. A kis részvénytársaságok egy részét a fasiszta uralom alatt korlátolt felelősségű társasággá változtatták át. A háború alatt sok kis részvénytársaságot és különösen magáncéget szüntettek meg. A németek magában a lodzi körzetben 43 ezer

* 1943-tól kezdve Németországban némileg megváltozott a városi településeken kívül fekvő kisebb ipari és jelentősebb kisipari vállalatok elbírálása. A német nagyvárosok és ipari központok bombázása miatt előnyben részesítették a falvakban és kisebb városokban levő kis vállalatokat, mert ezek a légitámadásoknál kevésbbé sebezhetők.

** „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1944. XI. 28., hivatalos adatok alapján.

kereskedelmi vállalatból nem kevesebb, mint 40 ezret zártak be.*

Nincsenek megbízható adataink arra vonatkozólag, hogy pontosan hány kisvállalatot zártak be, hány azelőtt „önálló" vállalkozónak kellett a hadiipar nagy vállalataiban bérmunkásként munkát vállalnia; számuk azonban, kétségtelenül néhány százezerre rúg.

Angliában a termelés koncentrációja túlnyomórészt az egyes iparágakon belüli megegyezések útján ment végbe.** 1942 végéig 2.700 különböző iparágbeli vállalatot zártak be, aminek következtében körülbelül 250 ezer munkás szabadult fel a hadiüzemek számára. Ugyanezen iparágak ötezer vállalata engedélyt kapott a munka folytatására. Németországtól eltérően azonban Angliában a termelés beszüntetése nem jelentette magának a vállalatnak végleges bezárását. A termelési tevékenységet beszüntető vállalatok kereskedelmi szervezetek minőségében tovább működtek, ezután már nem saját termékeiket árusítva, hanem úgy, hogy a továbbdolgozó üzemek termeléséből saját régebbi termelésük nagyságának megfelelő részt kaptak értékesítés céljából.

Az Egyesült Államokban a kényszerkoncentráció lényegesen kisebb mértékben folyt, mint Németországban vagy Angliában. Minthogy az Egyesült Államok a háború kitörésekor valamennyi termelési tényező tekintetében — munkaerő, termelőeszközök, nyersanyag — óriási tartalékokkal rendelkezett, a háború alatt hasonló rendszabályok nélkül is megkettőzhette ipari termelését. Ezenkívül az Egyesült Államok hadianyagszükséglete a hadsereg létszámához képest 1944 közepéig tudvalevően aránylag jelentéktelen volt. Ezért itt nem volt érezhető a gazdasági erők oly nagy megfeszítése, hogy az nagyszámú vállalat bezárásával járt volna. És mégis a mezőgazdasági gépiparban, az írógép-, vallamint a kerékpáriparban*** és más iparágakban az Egyesült Államokban is bezártak

---

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1941. XI. 11.

** A háború kitörésekor a termelés koncentrációja Angliában sokkal kevésbbé volt jelentős, mint az Egyesült Államokban vagy Németországban; így 9 ezer olyan szénbánya és 82 ezer olyan építkezési vállalat működött, amely húsznál kevesebb munkást foglalkoztatott.

*** Így 12 kerékpárgyárból 10-et zártak be.

egy sor üzemet és a termelést a megmaradt vállalatokban összpontosították.

Az Egyesült Államokban a termelés koncentrációjának alapvető módszere az volt, hogy az állami rendeléseket a legnagyobb monopóliumoknak juttatták.

1940 júniusától 1942 novemberéig bezárólag az állam 60 milliárd dollárnyi rendelést eszközölt.* Ezeknek a rendeléseknek 70.1%-át 100 cég kapta; a rendelések egyharmadát (20 milliárd dollár értékben) 5 társaságnak adták. Rendeléseket kaptak (milliárd dollárban): **

„General Motors"	7.25
„Curtiss Wright"	4.61
„Bethlehem Steel Co."	2.95
„Douglas Aircraft"	2.37
„United Aircraft"	2.34

Magától értetődik, hogy ezek a cégek a rendeléseknek csak egy részét termelték saját üzemeikben; a termelés nagy részét a részükre bérmunkát végző üzemek tízezrei szállították. Erről részletesebben szólunk lejjebb.

A megnevezett öt cég által nem egészen két év alatt kapott 20 milliárd dollárnyi nagy rendelések óriási jelentősége a következőkből világlik ki.

Az Egyesült Államok ipari kataszterének adatai szerint az amerikai feldolgozó ipar össztermelésének bruttoértéke az 1929-től 1933-ig terjedő időszakban 70 és 31.4 milliárd dollár között ingadozott.***

Másrészt, az említett 20 milliárd dollár körülbelül egyenlő Anglia háborúelőtti évi átlagos nemzeti jövedelmével.****

Angliában az állami megrendelések nagyrésze szintén kevésszámú vállalatnak jutott. Így például hivatalos adatok szerint, a repülésügyi minisztérium rendeléseinek 80%-át ötven cégnek adta. Ugyanakkor részletmunkán vagy 15 ezer cég dolgozott.

---

* Nem számítva az 50 ezer dolláron aluli kisebb rendeléseket.

** „Economist" 1943. IX. 25. 427. l.

*** „Statistical abstract of the USA". (Az Egyesült Államok statisztikája.) 1938. 749. l.

**** *Clark, Collin:* National income and outlay. (Nemzeti bevétel és kiadás.) 89. l.

Németországra vonatkozólag hiányzanak az adatok, de kétségtelen, hogy a háborús rendelések túlnyomó részét itt is a kisszámú hatalmas monopólvállalat kapta.

A legszorosabb kapcsolatban áll ezzel a jelenséggel a termelés komcentrációjának az a különleges formája, amelynek következtében kisebb, sőt középnagyságú tőkés vállalatok és a jelentősebb kisipari üzemek *egyik vagy másik meghatározott nagyvállalat részére különféle alkatrészeket* termelő és szállító üzemekké változnak át.* A termelés koncentrációjának ez a különleges alakja nagyon elterjedt volt valamennyi hadviselő országban. Formálisan mindezek a vállalatok megőrizték teljes függetlenségüket és önállóságukat, gazdaságilag azonban függő helyzetbe kerültek azokkal az óriásvállalatokkal, amelyeknek évről-évre különféle alkatrészeket szállítottak. Amíg a háború tartott, az ilyen viszony elég jövedelmező lehetett a kis cég számára. A háború után azonban, a bérmunkát végző üzemekké átalakult vállalatok közül nagyon soknak igen nehéz, vagy pedig egyenesen lehetetlen lesz magukat ebből a függő helyzetből kiszakítani, árujukkal újra önállóan piacra lépni és régi helyzetüket visszahódítani.

A termelés koncentrációjának a háborús körülmények között még egy fontos tényezőjét ismerjük. Ez abban állott, hogy a *háború alatt létesített új vállalatok jelentős része óriásvállalat volt.* Az elmondottak egyaránt vonatkoznak az új amerikai repülőgép-üzemekre, gép-, hajó- és alumíniumgyárakra s a megfelelő angliai vagy németországi vállalatokra.

Nem vonható kétségbe, hogy mindezeknek az ismertetett változásoknak eredményeként a háború alatt a nagy vállalatokban az ipari termelés nagyobb része összepontosult, mint a háború előtt. Olyan adatokat, amelyek a hadviselő országok egész iparát felölelik, mindeddig még sehol sem tettek közzé.

---

* „Chrysler" ismert nagy automobiltársaság, amely a háború alatt autók helyett tankokat és repülőgépeket gyártott, a kapott rendelések 58.2%-át más cégeknek adta át. Szállítója 39 különböző állam 856 városában 8.079 cég volt. A tankok 4.500 alkatrészéből 3 ezret ezek az alvállalatok szállítottak. A „Martin B-26" bombázó 11.542 alkatrészéből ezek a cégek 5.881-et szállítottak. A békeidőkhöz képest a Chrysler számára dolgozó alkatrész-szállítók száma ötszörösre emelkedett. Ha a szállítók valamelyike kötelezettségeinek nem tett pontos határidőre eleget, ezzel az egész óriásvállalat munkáját megbontotta. Lásd: „Iron Age" 1943. III. 11. A folyóirat az adatokat Weckler-nek, a társaság vezérigazgatójának jelentéséből vette.

A „General Motors" társaság példáján látható, hogy az Egyesült Államokban a háború alatt milyen óriásvállalatokat létesítettek. Az 1943-ra vonatkozó beszámolóban a következőket olvassuk:

A „General Motors Co." az Egyesült Államokban 99 saját és 16 kormánytulajdonban levő üzemet vezet. Ezek az üzemek mintegy 130 ezer hadianyag és más engedélyezett termék előállítására használt szerszámgépet számlálnak, amelyek közül 69 ezer a „General Motors Co." tulajdona. Ezenkívül 17 ezer olyan szerszámgép van raktáron, amelyet a háború alatt nem használtak. Körülbelül 3.100 szerszámgépet eladtak.

1943-ban a kifizetett munkabér teljes összege 1.321,999.829 dollárt képviselt, 448.848 főnyi átlagos havi munkáslétszám mellett. 1943 végén a foglalkoztatottak száma megközelítőleg elérte az 500 ezret.*

Összehasonlításképpen rámutathatunk arra, hogy ez a munkáslétszám körülbelül egyenlő az olyan ipari ország munkásainak számával, mint Belgium. 500 ezer munkás és alkalmazott közvetlenül a „General Motors"-nál dolgozott. Ezenkívül nem kevesebben dolgoztak azoknál a vállalatoknál, amelyek a „General Motors" részére a különböző alkatrészeket szállították.

A „General Motors"-on kívül az Egyesült Államokban 1943-ban még 9 olyan trösztöt számláltak, amelyek munkáslétszáma (az összeírás szerint) meghaladta a 100 ezret.

*A foglalkoztatott munkások száma***

(ezrekben)

„Steel Corporation"	340
„Bethlehem Steel Co."	289
„Ford"	193
„General Electric"	175
„Curtiss Wright"	140
„Dupont"	115
„Westinghouse Electric"	115
„Chrysler"	109
„Goodyear" (gumi)	102

* „Commercial and Financial Chronicle" 1944. III. 27. 1251. l.

** „Economic Outlook" 1944. szept.

A tőkekoncentráció óriási mértékét az Egyesült Államokban az 1943-as év összeírásának adatai mutatják, amelyekből látható, hogy 8 részvénytársaság több mint 1 milliárd dollár aktivával rendelkezett.

	Aktíva 1943-ban* (millió dollárban)
„Standard Oil, New Jersey"	2.328
„General Motors"	2.265
„Steel Corporation"	2.106
„Curtiss Wright"	1.925
„Dupont"	1.115
„Bethlehem Steel Co."	1.045
„Socony Vacuum" (olajtársaság)	1.030
„Ford"	1.009

Hasonló óriásvállalatok keletkeztek a többi hadviselő országokban is, noha abszolút számokban természetesen ezek nem voltak ilyen nagyok.

A „Bethlehem Steel Co." 1944. évi jelentése 42 millió font sterling forgalomról számolt be; munkásainak száma ebben az évben elérte az ötvenezret.** Körülbelül azonos fejlődést mutatott fel Németország meg Japán is.

A gazdasági erők óriási mértékű koncentrációját mutatta az I. G. Farbenindustrie Németországban. Eisenhower tábornok jelentése szerint ebben a vállalatban Németország különböző termelési ágai a következő százalékarányban koncentrálódtak:

Termelési ág	%
Szintetikus kaucsuk	100
Kenőolaj	100
Szérum	100
Harci gázok, mérgek	95
Nikkel	95
Műanyagok	90
Magnezit	88
Robbanóanyagok	84
Nitrogén	75

* Investigation on concentration of economic power. No. 29. 328. 1., Business Week 1944. VII. 22

** Times 1945. III. 25.

Az I. G. Farbenindustrie a háború alatt több mint 400 ezer munkást foglalkoztatott. Vagyonát 6 milliárd dollárra becsülték.*

A termelés meggyorsult koncentrációjával párhuzamosan *a tőke még gyorsabb koncentrációja megy végbe.* Ez utóbbi az akkumuláció, valamint a centralizáció együttes hatásának eredménye.**

A centralizáció során a felhalmozás útján végbemenő tőkekoncentrációnak jut a vezető szerep. A tőkekoncentráció előfeltétele, a gyengébb lábon álló vállalatok elnyelésének lehetősége a tőkeerős vállalatok által ugyanis csak úgy áll elő, hogy bizonyos vállalatok nagy hasznot érnek el és nagy mértékben növelik tőkéjüket, míg más vállalatok a régi színvonalon maradnak.

A felhalmozás útján végbemenő tőkekoncentráció a háború alatt az elért magasabb haszon következtében gyorsabban megy végbe, mint békeidőben.

A teljesen kirejlett háborús gazdaságban az eladás nem jelent problémát; ellenkezőleg, a probléma a termelés szükséges elemeinek biztosítása, a nyersanyag, a gépek, a munkaerő megszervezése. A háborús gazdaságban korlátlan fizetőképes tömeges kereslet van hadianyagokban. Az ilyen egyfajta termékekben megnyilvánuló tömeges kereslet lehetővé teszi a termelés egyre fokozódó specializálását, ami viszont az önköltt-

---

* „Metal Bulletin" 1945. X. 26.

** Egyesek helytelenül csupán a termelés koncentrációját és a tőke centralizációjat különböztetik meg. Marx ezzel szemben a tőkekoncentráció két módját: *a felhalmozás és a centralizáció útján végbemeno koncentrációt.* Az első esetben a vállalat tőkéje azért növekszik, mert a kisajátított értéktöbblet egy részét nem költik el, hanem a vállalat tőkéjéhez csatolják. A második esetben már meglevő tőkét csatolnak valamely más vállalat tőkéjéhez.

Marx élesen elhatárolja „az ilyfajtájú" (első — *V. J.*) koncentrációt, mely közvetlenül a felhalmozáson nyugszik vagy még inkább azzal azonos." („Das Kapital." Berlin: Kiepenheuer, 1932. 576. l.)

Ami viszont a tőke centralizációját illeti, Marx a következőket írja: „Ez a már képzett tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés általi kisajátítása, sok kis tőkének kevés nagy tőkévé átalakulása. Ez a folyamat az előbbitől abban különbözik, hogy ez csak a már meglevő és működő tőkék változott elosztását tételezi fel, változásának színterét tehát a társadalmi gazdagság abszolút növekedése, vagyis a felhalmozás abszolút határai nem korlátozzák . . ." (Ugyanott, 577. l.)

ség csökkenésére vezet, annál is inkább, mivel a munkások reálbére ugyancsak csökken.* Ehhez hozzá kell még tenni az állami segély hatását, amelyet úgy nyujtanak, hogy az állam által épített egész üzemeket, valamint gépeket, hitelt stb. a nagy monopóliumok rendelkezésére bocsátják. Az eredmény: háború alatt az ipari haszon magasabb, mint békeidőben. Közben azonban ezen a téren nagy egyenlőtlenséget lehet megfigyelni: a hadiiparban a haszon nagyon magas, míg azokban az iparágakban, amelyek termelésének nagy része a békés fogyasztást szolgálja, lényegesen alacsonyabb.

A legnagyobb hadinyereségekre az amerikai tőzsdebizottság („Securities and Exchange Commission") hivatalos adatai között találunk példát.

A haszon százaléka a befektetett tőke után 1942-ben **

	Az adók befizetése előtt	Az adók befizetése után
„Jacobs Aircraft Engine Company	679.2	175.2
„Beech Aircraft Corporation" . .	563.1	153.0
„Bellanca Aircraft Corporation" .	200.8	143.7
„Parker Alliance Company" . . .	255.5	121.8
„Consolidated Aircraft Corporation"	578.3	117.0
„Elastic Stop Nut Corporation of America"	515.6	133.3

Figyelembe kell venni, hogy a nagy részvénytársaságoknál annyira „tökéletesítették" a mérlegkészítés technikáját, hogy a mérlegek csak a haszon egy részét mutatják ki. Másik igen

* A hadviselő tőkés országokban a reál *óra*bér csökkent, de az értéktöbblet rátája növekedett. A hivatalos statisztika adatai szerint a munkás *évi* reálbére mintha növekedett volna a teljes foglalkoztatottság és az országok többségében a munkanap meghosszabbodása következtében. A munkások azonban a fogyasztási cikkek elégtelensége következtében a pénzformában kapott munkabért nem tudták teljes egészében felhasználni. Ezért, noha többet dolgoztak, a háborús gazdaság körülményei között rosszabbul éltek, mint békeidőben. Ennek a rosszabbodásnak mértéke az egyes országokban különböző volt. Az Egyesült Államok kivétel.

** *Allen*, F. L.: *Who's getting the money?* („Harper's Magazine" 1944 június.)

jelentős részét „rejtett tartalékok" alakjában a „feketé" napokra eltitkolják. A mérlegben kimutatott haszon nem kis részét adó alakjában az állam vonja el.* Ennek illusztrálására idézzük az amerikai részvénytársaságok nyereségének számadatait.

Az amerikai részvénytársaságok haszna

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
		(milliárd dollárban)				
Az adók levonása előtt .	5.3	7.4	14.4	19.0	22.8	—
Az adók levonása után .	4.1	4.8	7.3	7.4	8.2	9.9

A mérlegben kimutatott tiszta haszon lényegesen kisebb mértékben nőtt, mint a haszon összege az adóval való megterhelés előtt. De, mint már mondottuk, a haszon jelentős része maguknál a vállalatoknál, a mérlegben ki nem mutatott, „rejtett" tartalékok formájában eltűnik. Ilymódon felhalmozás útján erős tőkekoncentráció megy végbe.**

A tőkekoncentráció bőséges forrását jelentik az állami segélyek, melyek a különböző országokban különböző alakot öltenek. Az Egyesült Államokban, ahol az álló tőke fölöslege, mint ismeretes, igen nagy volt,*** a vállalkozók — mint erre fentebb már rámutattunk — nem határozták el magukat arra, hogy a háborús célok érdekében új vállalatokat létesítsenek. Attól féltek, hogy a háború végéig még hátralevő időben, ha a háború nem tart sokáig, az új üzemek nem amortizálódnak. Másrészt a háború után ezeknek az üzemeknek béketermelésre való átállítása még jobban fokozta volna a termelési ké-

---

* „Survey of Current Business" 1944 január és 1945 július.

** Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen az úton gyakran nem valóságos, hanem látszólagos tőkefelhalmozás megy végbe. A részvénytársaságok tőkéjében — a szorosan vett hadiüzemek kivételével — az a rész, amely valóságos értékből (épületek, gépek, nyersanyag, készáru) áll, évről-évre csökken; az a rész pedig, amely hadikölcsönökben, bankbetétekben és készpénzben van meg, állandóan növekszik. Ez az eltolódás azt a tényt tükrözi vissza, hogy az ország háborús kiadásait csak részben fedezik a folyó termelésből; jelentős részét az ország nemzeti vagyonának terhére fedezik.

*** Számításaink szerint az 1925-től 1934-ig terjedő évtizedben az Egyesült Államok állótőkéjét mindössze 67.5%-ban használták ki. A termelési képesség teljes kihasználásának évi 300 napon át egy műszakban folyó munkát vettünk. (Lásd: Varga E.: 20 Jahre Kapitalismus und Sozialismus. Moszkva 1938. IV. fejezet.)

pesség meglevő fölöslegét és még jobban megnehezítette volna az eladást.* Ennek következtében az Egyesült Államokban, mint erre az első fejezetben rámutattunk, az állam számlájára minden fajta, igen jelentős számú üzemet építettek.

A „Steel" című amerikai folyóirat igen érdekes adatokat közöl az állam tevékenységére vonatkozólag az ipari építkezés terén.** *Az ország szerszámgép-gyártó ipara termelési apparátusának fele* a „Reconstruction Finance Corporation" birtokában lesz. 521 repülőgépgyártó-üzemet építettek számára és ezek most saját tulajdonát képezik. *Ezeknek a repülőgépüzemeknek értéke 2.7 milliárd dollár, azaz tízszer meghaladja a magán repülőgépipar üzemeinek értékét.*

A „Defense Plant Corporation" körülbelül 1 milliárd dollárt adott ki acélöntő üzemek építésére. E korporáció számára épült és ma is birtokában van a magnéziumtermelő üzemek 92%-a *(termelési képesség szerint számítva).* Ez üzemek értéke 430 millió dollár. *Alumínium termelésére* 9 üzemet építettek, *évi 600 ezer tonna termelőképességgel; ez több, mint* az adott iparág *magánüzemeinek együttes termelőképessége.* Ezenkívül kormányrendelésre 45 alumíniumfeldolgozó üzemet építettek 760 millió dollár értékben. Az állam számlájára épített üzemek évi 800 tonna szintetikus kaucsukot tudnak termelni, ami egyharmaddal haladja meg a békeidők fogyasztását. Ezenkívül az állam nagy befektetéseket eszközölt a legfinomabb benzint előállító üzemekbe és kőolajvezetékekbe, valamint különféle nyersanyagok felkutatására és kitermelésére. A háború befejezése után megtudtuk, hogy az Egyesült Államok kormánya 2 milliárd dollárt adott ki atombombát előállító üzemek építésére.

Mindezeket az amerikai kormány által épített új gyárakat azonban nem maga a kormány tartotta üzemben, hanem a háború egész tartamára a tőkés monopóliumoknak adta át

---

* Ez a félelem a háború alatt is megvolt. 1943 augusztus végén az Egyesült Államok kereskedelmi kamarája nagy bizottságot alakított a vállalkozókból. A kamara erről szóló közleményében a következő áll: „Ahogy a háború végéhez közeledik, úgy nyer majd egyre nagyobb jelentőséget a folös vagyon felhasználásának problémája. A háború végén égető problémát jelent majd számunkra a feldolgozó ipar különleges célokra épített legnagyobb uzemeinek megfelelő és hathatós kihasználása." („New York Times" 1943. VIII. 29.)

** „Steel" 1943. X. 11., 141. l.

azokat a termelés megszervezése és vezetése céljából. A kormány az általa épített új üzemeket részint bérbeadta a tőkéseknek, részint a termelést közvetlenül a kormány számlájára vezették, de a tőkések jutalékot kaptak a vállalat irányításáért. Még az atombombákat előállító üzemeket is átadták a „Dupont" konszernnek. A tőkésnek jogában állt az üzemet az elhasználódás levonásával csökkent építkezési költségek megtérítése útján megvásárolni az államtól, de erre nem volt köteles.

Angliában és Németországban, ha kisebb méretekben is mint az Egyesült Államokban, szintén építettek üzemeket állami pénzen, szereztek be gépeket a hadiüzemek számára és adták ezeket bérbe vagy kihasználásra a nagy tőkés konszerneknek.* A nagy japán konszernek jelentős állami segélyeket kaptak.

Mindez a tőkének az érintett vállalatok kezében való nagyarányú koncentrációját jelenti.

*

A háborús gazdaság teremtette viszonyok közepette a *tőke centralizációja* sokkal gyorsabb ütemben folyik, mint békeidőben. A kis- és középvállalatok tízezreit bezárják. Ezt vagy maguk a tulajdonosok teszik meg, akiknek nincs lehetőségük a munka folytatásához szükséges nyersanyagok és munkaerő előteremtésére vagy az állam kényszeríti rá őket, mint ahogy erre fent már rámutattunk. A bezárt vállalatok tőkéje előbb vagy utóbb birtokosaik jószántából vagy akaratuk ellenére a termelést továbbfolytató nagy cégek kezébe kerül. A demokratikus országokban az esetek többségében ez önkéntes megegyezés útján, a fasiszta országokban durva állami beavatkozás formájában történt.

A tőke erőszakos centralizációjában kitűnt a német imperializmus rabló jellege, a német finánctőke mohó törekvése a minden áron való meggazdagodásra. Ez az erőszakos centralizáció a következő három alapvető formában történt.

---

* Németországban 1943-ban rendeletet adtak ki, amelynek értelmében a tőkéseknek meg kellett venniök és fizetniök az állam által rendelkezésükre bocsátott gépeket. Ezt persze könnyen megtehették, hiszen bankszámlájukon óriási összegek halmozódtak fel s ezt nem állt módjukban ismét a termelésben résztvevő tőkévé változtatniok.

A német zsidók tőkéjét, amelyet körülbelül 6—8 milliárd márkára becsültek, birtokosaiktól elvették (túlnyomórészt még a háború előtt) és azt majdnem kivétel nélkül az „árja" nagytőke szerezte meg. A zsidó tőke egy részét a fasiszta párt felső vezetőrétege kaparintotta meg.

A német finánctőke valamennyi meghódított ország iparára és bankjaira rátette a kezét vagy legalább is maga alá rendelte azokat. Más eljárást követtek nyugaton és mást keleten. Így keleten semilyen, még a kapitalista országokban is elfogadott külsőséget sem vettek figyelembe: Felső-Sziléziában és Lengyelországban a nagy iparvállalatokat egyszerűen elvették tulajdonosaiktól és a német monopóliumok — a Göring-konszern, a nehézipar, a nagy bankok — osztották azokat szét maguk között. Az elvett tulajdonért semmiféle kártérítést sem fizettek. Ausztriában, Csehszlovákiában és a nyugati országokban külsőleg betartottak néhány formaságot. A német *nagybankok* először is „átvették" mindazt a részesedést, amellyel az angol, francia és amerikai tőke rendelkezett ez országok bankjaiban. Ha ez nem volt elegendő a bankok teljes birtoklásához, akkor a németek a szabad piacon felvásárolták a bankrészvényeket vagy arra kényszerítették a bankokat, hogy új részvénykibocsátást eszközöljenek és a kibocsátott részvényeket magukhoz kaparintották. A nagy *ipari konszernek* „magukra vállalták" a megszállott vagy csatlós országok megfelelő vállalatainak kihasználását, vagypedig „részesekké" lettek. A Göring-konszern Ausztriában és Csehszlovákiában egyszerűen elvette ezeknek az országoknak hadiüzemeit.

Nyugat-Európa megszállott országaiban a következő eljárást alkalmazták. A német monopóliumok számára „jelentőséggel bíró" vállalatok tulajdonosainak „megmagyarázták", hogy részvénytőkéjüket meg kell kettőzniök és az új részvényeket alacsony árfolyamon át kell adniok a megfelelő német monopólvállalatoknak. Ha egyik vagy másik vállalat vezetői akadályokat gördítettek az elé, hogy a cég ilyen módon német kezekbe jusson, a német megszálló hatóságok megfosztották őket a nyersanyag és szállítóeszközök igénylésének jogától, nem adtak nekik rendeléseket és minden módon nyomást gyakoroltak rájuk, amíg csak meg nem adták magukat. A részvények kifizetése a „megszállás költségeinek" számlájára történt: ez utóbbit olyan óriási összegben szabták meg, hogy a

németeknek nem is állt módjukban azt teljesen kihasználni áruk vásárlására az illető országokban. Ezért a részvények megvásárlása csak formailag volt német tőke befektetése, a valóságban ezekbe az országokba a német tőke egyetlen pfennigje sem került; minden „tőkebefektetés" a lakosságból kipréselt megszállási költségek számlájára történt.

Az idegen tulajdon elrablásának terén az elsőség pálmáját a Göring-konszern vitte el. Ez a konszern 4 milliárd márkára emelte fel tőkéjét és Európa legnagyobb vállalatává lett.* A Göring-konszern több új konszernt ragadott magához Ausztriában, Csehszlovákiában megszerezte a Skoda-üzemeket, a „Brünni Fegyvergyár részvénytársaság"-ot, valamint a szénbányák és fémfeldolgozó üzemek egész sorát. Lengyelországban a konszern megkaparintotta a „Felsőszileziai Bányaipari Társaság" részvényeinek oroszlánrészét. Romániában a bánya- és acélipar négyötödét ellenőrizte. Norvégiában, Svédországban, Franciaországban, Belgiumban a konszern a vállalatok egész sorát, elsősorban a vasbányákat, kohóüzemeket és más, a német háborús gazdaság számára fontos jelentőséggel bíró vállalatokat rendelte maga alá. A Göring-konszern rá akarta tenni a kezét Ukrajna nehéziparára is. Mikor a németek Ukrajnában voltak, a Göring-konszern a krivojrogi vasbányákat és kohóüzemeket, valamint a nyikopoli mangánércbányákat „igazgatta".

Elzász-Lotaringia nehéziparát a német nehézipar konszernjének adták át. A zsákmányt a Rechling, Otto Wolf, Göring-konszern (ez utóbbi a Thyssentől elvett vagyon örököse) stb. osztották fel maguk között.

A Göring-konszernnel párhuzamosan a rokonvállalatok „megszerzésének" terén a megszállott és „szövetséges" országokban legnagyobb tevékenységet az „I. G. Farbenindustrie"-konszern fejtette ki, amelyhez olyan nagy vegyipari vállalatok tartoztak, mint a Kuhlmann-üzemek Franciaországban.

Magától értetődik, hogy a hitlerista Németország veresége után a német finánctőke által a megszállott országokban elvett vagyont teljes egészében visszaadták az illető országoknak.

---

* A német konszernekre vonatkozó anyagot a „Nemzetközi Kérdések Királyi Intézete" kiadásában Londonban, 1944-ben megjelent „Occupied Europe" (Megszállt Európa) című brosúra 41. lapjáról vettük.

Németországban a tőke erőszakos centralizációjának harmadik formája az ipar egész ágainak kényszerkartellálása volt, amit még a háború előtt megvalósítottak és ami teljesen a monopóliumok kezére adta azokat.

A centralizáció még nagyobb méreteket öltött a kis vállalatok százezreinek a háború alatt bekövetkezett bezárása következtében (a kis vállalatok felszámolása csúcspontját a „totális mozgósítás" alatt érte el). A bezárt vállalatok vagyonát: nyersanyagukat, gépeiket, irodai berendezésüket, kereskedelmi helyiségeiket stb. a termelést továbbfolytató nagy vállalatok kaparintották meg.

Angliában a tőkekoncentráció már a háború előtt is erőteljesen folyt. Campion „A köz- és magánvagyon Nagybritanniában" című könyvében* közzétett adatai szerint 1936-ban a lakosság ezer font sterlingnél nagyobb vagyonnal rendelkező 6.8—7.4%-a Anglia egész magántőkéjének 83.3—85.8%-át birtokolta.

Beveridge számításai szerint Anglia nemzeti vagyonának 84.5%-a az ország felnőtt lakossága 7.1%-ának tulajdonában van.**

A *Egyesült Államokban* még a háború előtt végbement erős tőkekoncentráció közismert tény. A többi demokratikus tőkés országban a háború alatt szintén meggyorsult ütemben folyt a tőkecentralizáció. Méreteiről még nincsenek pontos adatok.

Ami a mezőgazdaságot illeti, itt a háború alatt végbement koncentráció és centralizáció látszólag nem haladja meg a normális méreteket. A munkaerő erős hiánya a mezőgazdaságban a saját családjuk munkaerejével rendelkező közép és kis parasztgazdáknak lehetőséget nyujtott arra, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben megőrizzék önállóságukat.

*

A termelés megnövekedett koncentrációja, a tőke erősbödött koncentrációja és centralizációja a világháború nem ideiglenes, hanem állandó jellegű következményeihez tartoznak

---

* *Campion, Harry:* Public and private property in Great Britain. London, 1939.

** „Economist" 1943. XII. 25.

(kivételek csak a rabló német finánctőke által a kontinentális Európában erőszakosan megszerzett vállalatok). Ennek a meggyorsult koncentrációs és centralizációs folyamatnak pontos, számokban kifejezett méretei csak néhány évvel a háború után lesznek ismeretesek, amikor az egyes országokban már végrehajtották a megfelelő összeírásokat. Ennek a folyamatnak társadalmi következménye azonban enélkül is világos: a városi középrétegek erős csökkenése; a társadalom még erősebb elkülönülése a két főosztályra: munkásokra és alkalmazottakra egyrészt, nagyburzsoáziára másrészt; végül a legnagyobb monopóliumok súlyának gyors növekedése.

Szemléltetésül a „Douglas Aircraft" amerikai társaság évi jelentéseiből idézünk néhány számot.

A háború kitörésekor a társaságnak 8500 munkása volt; az 1945. év elején 187 ezer. 1935-ben az áruk eladásából származó összbevétel 11 millió dollárt tett ki.* 1943-ban a társaság az amerikai hadseregnek 1 milliárd dollár értékben szállított repülőgépet. Ugyanekkor az egy repülőgép előállítására fordított munkaórák száma 50, míg a hadsereg által fizetett ár 22%-kal csökkent. A társaság több mint 50 millió dollár adót fizetett. Súlyban kifejezve a társaság termelése az amerikai hadsereg által vásárolt repülőgépek 16%-át képviseli. *1943 elejére a társaságnál 3 milliárd dollárnyi nem leszállított rendelés gyűlt össze,* azaz több, mint bármikor a cég fennállása óta. A kapott rendelések összege szerint a „Douglas Aircraft" a negyedik helyen állott az Egyesült Államok vállalatai között. A vállalat három legnagyobb üzeme az egész 1943. évben teljes kapacitással dolgozott. Két új üzemnek Oklahomában, valamint a csikágói 33 millió dollár költséggel épített üzemnek csak 1944 közepén kellett elérnie teljes termelési képességét.

Ebben a néhány számban olyan óriásvállalat képe tárul elénk, aminőt pár évtizeddel korábban aligha lehetett volna elképzelni.**

---

* New York Times" 1944. I. 5., 1945. III. 20.

** Külön kérdés az, hogy a háború befejezése után, milyen árut fog gyártani a „Douglas Aircraft". A legoptimisztikusabb számítás szerint az amerikai repülőgépipart a polgári repülés szükségleteinek kielégítésére a mai termelési képesség legfeljebb 5%-áig lehet kihasználni.

A termelés és a tőke erős koncentrációja aránylag kisszámú mammutvállalat kezében, a háború után hatalmas, időleges jelleggel bíró kartellek útján, még szorosabb egyesüléshez vezet, mint ahogy ez a háború előtt volt. Másrészt azonban, miután a háború folyamán felhalmozódott vásárlóerő elapad, előre lehet látni a piac még jelentősebb szűkülését. Ez pedig bizonyos idő múltán még az előzőnél is élesebb versengést idéz elő a háború alatt keletkezett óriásvállalatok között.

Elszegényedésre irányuló tendencia a tőkés országok háborús gazdaságában

A háborús gazdaságban benne rejlik a hadviselő országok *elszegényedésére* irányuló tendencia. Az „elszegényedés" fogalmát világosan meg kell különböztetni a „proletariátus elnyomorodásának" közismert fogalmától.

Az ország elszegényedése annyit jelent, hogy az év végén az ország nemzeti vagyona a szó igazi értelmében — azaz az emberi munka eredményét alkotó értékek összege — kisebb, mint az év elején volt. Ez a meghatározás figyelmen kívül hagyja a vagyonnak a társadalom osztályai közötti felosztását és újrafelosztását. Az elszegényedés — a tőkés rendszerben a háború-előidézte sajátos jelenség — annak a ténynek a következménye, hogy a háborús és a polgári fogyasztás a háborúokozta pusztításokkal együtt meghaladja a termelés mértékét. Az országban a valóságos értékek összege háború idején nem növekszik, mint ahogy ez általában, a normális békés körülmények között történik, hanem ellenkezőleg csökken. Marx megjelöléseivel élve: az ország többet használ el mint V + M, elhasználja még C, vagyis az állandó tőke egy részét is...

A proletariátus elnyomorodása, Marx tanítása szerint, a tőkés társadalomban, a társadalom fejlődésének alapvető törvényeiből folyó *állandó* jelenség. Ez elméletileg mindig folyamatban van, békeidőben és a háború időszakában egyaránt. Itt döntő jelentőségű a nemzeti jövedelem osztályok közötti megoszlása, *nem* pedig a jövedelem vagy a nemzeti vagyon nagysága.

Az ország elszegényedése egyáltalán nem feltétele a proletariátus elnyomorodásának. Ellenkezőleg, Marx hangsúlyozza, hogy mennél nagyobb a vagyon felhalmozódása a tőkés társadalom egyik oldalán, a másik oldalon annál nagyobb a proletariátus nyomora.

Magától értetődik, hogy a teljesen kifejlett háborús gazdaságban az ország elszegényedése mellett, a proletariátus elnyomorodásának, a tőkés társadalom polarizációjának folyamata is tovább tart s a dolgozó tömegek nyomora sohasem látott méreteket ér el. Magától értetődik az is, hogy a tőke centralizációja, mint ahogy ezt a harmadik fejezetben kifejtettük, az ország elszegényedése mellett is folytatódik: a csökkenő nemzeti vagyon egyre növekvő része összpontosul a nagytőkések kezében. Az ország elszegényedése együtt járhat a nagy monopóliumok tőkéjének abszolút növekedésével.

A hadviselő tőkés országok elszegényedése magának a háborús gazdaságnak jellegéből folyik. Mindenekelőtt, *az általános mozgósítás* a munkaképes lakosság igen jelentős részét vonja el a termelő munkától, aminek — ha a többi feltétel nem változik — az értéktermelés megfelelő csökkenését kell előidéznie.

A munkások és a meglevő termelési apparátus másik jelentős részét fegyverek, hadianyagok és az előállításukhoz szükséges termelőeszközök termelésére állítják át. Ám *a fegyver és hadianyag elvben különbözik minden más árutól.* Nem termelőeszköz, amely további árutermelésre szolgál; Marx osztályozása szerint nem az I. csoportba tartozó áru. *De nem is fogyasztási cikk a szó mindennapi értelmében:* nem változó tőke, nem arra szolgál, hogy a munkafolyamat közben elhasznált munkaerőt helyreállítsa. Nem termelőszköz, nem is fogyasztási cikk, hanem *a pusztítás eszköze. Felhasználás közben véglegesen megsemmisül;* semilyen formában sem tér vissza a tőke körforgásába. hacsak nem a csatatereken összegyűjtött ócskavas alakjában.

A hadsereg által fogyasztott minden más áru abban különbözik a fegyverektől és hadianyagoktól, hogy a polgári fogyasztás megfelelő részét helyettesíti. Az emberek akkor is viselnének ruhát és cipőt, ha nem lennének katonák. Természetesen a hadseregben a katona jóval több ruhát, cipőt stb. fogyaszt, mint a polgári életben, amelynek körülményei lehe-

tővé teszik, hogy ezekkel a dolgokkal gondosan bánjék. Ugyanez a helyzet a hadsereg minden más, a szó legszélesebb értelmében vett fogyasztási cikkével (kocsikkal. lovakkal, a vasutak gördülő anyagával stb. stb.). A szegény országokban a hadsereg élelmiszerfogyasztása szintén lényegesen nagyobb, mint a polgári lakosság háborúelőtti átlagos fogyasztása.

Végül hozzá kell még számítani mindehhez az értékeknek a hadműveletek által okozott pusztítását; hajók elsüllyesztése, légibombázások által előidézett rombolás, üzemek, épületek, vasutak és árutartalékok módszeres megsemmisítése a visszavonulások folyamán vagy a megerősített városok ellen irányuló tűzérségi tűz következtében stb.

Ezek a tényezők — a munkaerő elvonása a termelésből, a fegyverek és a hadianyag óriási mértékben való elhasználása, a hadsereg megnövekedett fogyasztása számos más áruban, végül, maga a háborúokozta rombolások, a háborúalatti elszegényedésre irányuló tendenciának előidézői.

Hangsúlyozzuk: *nem törvényről, hanem tendenciáról van szó, amelynek hatását meghatározott ellentétes irányú tendenciák enyhítik és amely bizonyos konkrét feltételek mellett le is küzdhető.*

Mindenekelőtt arra szeretnénk rámutatni, hogy különböző fokú és színezetű háborús gazdaságot ismerünk. Az ország gazdaságát még a háború előtt nagy mértékben át lehet állítani a háborúra, amint ez a hitlerista Németországban történt. Másrészt egyes országok formálisan háborút viselhetnek anélkül, hogy gazdaságuk háborús gazdaság jellegét öltené. Ez volt a helyzet például az első világháború idején Japánban. Japán formálisan hadiállapotban volt Németországgal, de gazdaságát nem állította át a háborúra, mivel hadserege mindössze jelentéktelen és rövid ideig tartó hadműveleteket folytatott. míg maga az ország nem vált hadműveletek színhelyévé. Vagy például, bár a második világháborúban Brazília hadviselő ország volt, sőt csapatokat is küldött Olaszországba, mégsem lenne helyénvaló az az állítás, hogy Brazília gazdasága a szó valódi értelmében vett háborús gazdaság volt. A hadviselő országok által minden oldalról körülvett semleges országok bizonyos esetekben, semlegességük ellenére is, nagyobb mértékben kényszerültek gazdaságuk átalakítására, mint a formálisan hadviselő, de a háborúban ténylegesen alig résztvevő országok.

Az elszegényedésre irányuló tendencia csak az esetben érvényesül teljes egészében, ha a hadviselő ország gazdasága a mi meghatározásunknak megfelelő *„teljesen kifejlett háborús gazdaság"* képét mutatja. A teljesen kifejlett háborús gazdaság legfontosabb feltételei a következők:

a) *Teljes mozgósítás,* azaz a lakosság zömének katonai szolgálatra való behívása.

b) *A hadsereg létszámával arányban álló részesedés a hadicselekményekben;* lőszer, fegyver, hadianyag stb. megfelelő mennyiségű elhasználása.

c) *A hadműveletek többé vagy kevésbé jelentős tartama.*

d) *Hadműveletek magának az országnak területén.*

Amennyiben mindezek a feltételek adva vannak, olyan helyzet áll elő, hogy az ország „fogyasztása", vagyis a hadsereg fogyasztása, a polgári lakosság fogyasztása és a háború pusztításai együttvéve meghaladják a folyó termelést. Ennek következtében a háborús kiadások jelentős részét az ország háborúelőtti tényleges vagyonának rovására fedezik, ami az ország elszegényedését vonja maga után.

Az európai hadviselő országok ilyen elszegényedése az első világháborúban is előfordult. Németország nemzeti vagyonának csökkenését az első világháborúban körülbelül 30 milliárd márkára becsülik.*

A cári Oroszország gazdasági lezüllése és elszegényedése az első világháború következtében közismert tény.

„A háború — írja Sztálin „A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története" című művében — tönkretette Oroszország közgazdaságát. Mintegy 10 millió egészséges, munkabíró embert soroztak be és szakítottak el a gazdaságtól. Gyárak és üzemek beszüntették a munkát... *A háború felfalta az ország minden tartalékát."***

Magától értetődik, hogy a második világháborúban, amikor a fegyverek (tankok, gépesített eszközök, légiflotta) — nemcsak pénzben kifejezve, hanem valódi mértékkel, az elő-

---

* Hettlage: Wer bezahlt den Krieg? („Der Deutsche Volkswirt" 1941. XII. 20.)

** „A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története." Szikra 1945. 211. l. (A kiemelés tőlem. — *V. J.*)

állításukra fordított munkaidővel mérve is — sokkal drágábbak voltak, az elszegényedésre irányuló tendencia sokkal erősebben jelentkezett, mint az első világháborúban; erre a kérdésre vonatkozó számadatokkal sajnos még nem rendelkezünk elégséges mértékben.

A tőkés országok háborús gazdasági rendszerének ezt az elszegényedésre irányuló tendenciáját majdnem minden európai közgazdász elismeri. Így például Keynes már 1940-ben, amikor Anglia hadikiadásai még fölötte jelentéktelenek voltak, a következőket írta:

„Alig kételkedhetünk abban, hogy a háború első hónapjaiban a polgári fogyasztás színvonala olyannyira meghaladta a szabad termelési fölösleget, hogy ez a végtelenségig nem folytatódhatik. A kormány részéről erősen megnőtt az árukereslet. Semmi okunk sincs arra a feltételezésre, hogy a magánszemélyek fogyasztása elégséges mértékben csökken. A hiányt árutartalékaink, külföldön levő jövedelmi forrásaink és termelő tőkénk terhére fedezték.*

Vagy másutt:

„És valójában... a kormánykiadások jelenlegi színvonala nem hagy elég fölösleget a megnövekedett magánfogyasztás számára; a fogyasztás mai mértékének megtartása már az áruraktárak és külföldi tartalékok csökkenéséhez vezet, amelyek gyorsabban merülnek ki, mint... ahogy ezt a szükséges óvatosság megengedi."**

A „Brit Munkaadók Szövetsége" a következőket írta:

„Egy dolog nyilvánvaló: a világ, mint egész, a jelenlegi háborúból még elszegényedettebben kerül ki, mint az első világháborúból."***

A német fasiszta közgazdászok szintén elismerték Németország háborúalatti elszegényedését.

„A háború folytatása során, valamint a fegyverek termelésére felhasznált munkaerő, gépek és nyersanyag visszavonhatatlanul elveszett. Ez ellen semmit sem lehet tenni, semmi sem változik meg attól, hogy a mérlegekben mekkora összege-

---

* *Keynes, J. N.: How to pay for the war?* (Hogyan fedezzük a háború költségeit?) 1940. 19. l.

** Ugyanott.

*** „Beveridge report." Appendix G. 7. l. „Memorandum of the British Employers Federation."

ket szánnak amortizációra. A mérlegekben szerepel tőke, de csak névlegesen, a valóságban ez a tőke nem létezik."*

„Ehhez még egy nehézség járul: ez abban áll, hogy a vállalatok gyakran nem tudják végrehajtani a szükséges megújítást és racionalizálást. Az anyag-, gép-, nyersanyag- és munkaerőhiány következtében a háború alatt arra kényszerülnek, hogy ezeket a technikai tökéletesítéseket elhanyagolják."**

Annak az állításnak, hogy a második világháború időszakában a háborús gazdaság elszegényedésre irányuló tendenciát mutat, az első pillanatban mintha ellentmondana az a tény, hogy egyes hadviselő országok, mindenekelőtt az Egyesült Államok és Kanada, nemcsak nem szegényedtek el ebben a háborúban, hanem ellenkezőleg, nemzeti vagyonuk, a szó igazi értelmében gyarapodott, bár a szövetséges országoknak mindenfajta hadianyagból jelentős mennyiséget szállítottak és ezért semilyen ellenértéket nem kaptak (lend-lease szállítások, Kanada egymilliárd dollárnyi összeggel járult hozzá Anglia hadikiadásaihoz).

Igaz ugyan, hogy az Egyesült Államok a háború alatt nem szegényedett el, mégis a magántőkebefektetés ebben az időszakban jóval kevesebb volt, mint a háború előtt. Ezt a következő hivatalos adatok mutatják:

*Új tőkebefektetések.****

(milliárd dollárban)

1941	1942	1943	1944	1945
19.4	7.7	2.1	1.8	6.0

Ezzel szemben az állami tőkebefektetések a háború éveiben igen jelentősek voltak.

Ezek a számok első pillantásra ellentmondanak annak az ismert ténynek, hogy az Egyesült Államok egész hadiiparát éppen a háború alatt építették. A hadiipar tőkebefektetését nyilvánvalóan a többi iparág amortizációjának, a tartalékoknak stb. csökkentésével eszközölték. A hadiipar fejlesztése során a nemzeti vagyon újrafelosztódása ment végbe.

---

* „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1942. 2. febr. füzet, 180. l.

** „Der Wirtschaftsring" 1941. XI. 7.

*** „Survey of Current Business" (Department of Commerce) 1945 február, július.

Az a tény, hogy a háború alatt az Egyesült Államokban és Kanadában nem volt tapasztalható elszegényedés, a következő okokra vezethető vissza:

1944 végéig ez országok egyikében sem volt „teljesen kifejlett háborús gazdaság" olyan értelemben, ahogy mi erről fent beszéltünk. Az Egyesült Államokban 1944 végéig a lakosság mindössze 8—9%-át hívták fegyverbe — jóval kevesebbet a maximális erőfeszítésnél. 1944-ig, azaz a franciaországi partraszállásig, az amerikai fegyveres erők hadműveletei aránylag jelentéktelenek voltak. Megállapítható, hogy addig valamennyi fegyvernem — szárazföldi, tengeri és légierők — harcában együttesen sohasem vett részt egy-másfélmilliónál több amerikai katonánál. Ezért a fegyver, lőszer stb. fogyasztás is aránylag kicsi volt. Az az időtartam, amelynek folyamán az Egyesült Államok fegyveres erői résztvettek a hadműveletekben, aránylag jelentéktelen volt. Végül, magát az országot nem érintették a hadműveletek (hacsak a kereskedelmi hajók elsüllyesztését nem számítjuk), területe semilyen pusztítást sem szenvedett. Ugyanezt kell mondani Kanadáról és a többi angol dóminiumról.

Hozzá kell még fűznünk a fentiekhez, hogy az elszegényedésre irányuló tendenciát minden hadviselő országban gyengítő ellentendenciák különös erővel jelentkeztek az Egyesült Államokban, mivel itt a munkaerőt, az állótőkét, a nyersanyagot és a természeti kincseket békeidőben csak részben használták ki. Mi most csak a legfontosabb ellentendenciák felsorolására szorítkozunk, részletes leírásuk a következő fejezetben történik. Ime az ellentendenciák:

1. Azok bevonása a termelőfolyamatba, akik addig munka nélkül voltak vagy egyáltalán nem dolgoztak.

2. A munkanap meghosszabbítása.

3. A munka termelékenységének növelése a termelés racionalizálása, a munkamegosztás tökéletesítése és a termelőfolyamat automatizálása útján.

4. A polgári lakosság fogyasztásának korlátozása számos, polgári fogyasztást szolgáló iparcikk gyártásának megtiltása, a lakásépítés beszüntetése, az élelmiszer- és ruhafogyasztás adagolása stb. révén.

5. Más országok erőforrásainak felhasználása a saját háborús gazdaság szükségleteinek kielégítésére.

Világos, hogy az Egyesült Államokban — ahol a munkanélküliek száma a háború előtt meghaladta a 10 milliót, ahol a nőknek aránylag csak kis része dolgozott, ahol az ipari munkás átlagos munkaideje (beleszámítva a nem teljes munkahetet dolgozókat) a háború előtt mindössze heti 35 óra volt, ahol a háború előtt az állótőkét csupán 67.5%-ban használták ki, ahol az állam hosszú időn át, még a háború éveiben is, a búza, gyapot, dohány stb. vetésterületének csökkentéséért prémiumot fizetett a farmereknek, ahol szükség esetén az amerikai kontinens valamennyi más országának erőforrását fel lehetett használni — az elszegényedésre irányuló tendenciákat gyengítő ellentendenciák voltak túlsúlyban. A hadviselő országok óriási többségében — mindenekelőtt a kontinentális Európa országaiban — az elszegényedés ténye vitán felül áll.

Az elszegényedés a nemzeti vagyon minden fajtájára kiterjedt. A vállalatok és a kereskedelem áru- és nyersanyagtartalékai állandóan csökkentek. Az épületek, vasutak, gépek elhasználódtak. A termőföld kimerült, mert nem volt elégséges trágya. Az állatállomány csökkent számban és veszített súlyban. Az erdőket kivágták stb. Az egyes háztartásokban csökkent az élelmiszertartalék; csökkentek és minőségileg romlottak a tartós fogyasztási cikkek: bútor, ruházat, lábbeli, háziesköz.* Az egyes országok konkrét körülményeitől függően az egyik területen gyorsabban, a másikon lassabban ment végbe az elszegényedés.

Igen lényeges még, hogy az egyszer megkezdődött elszegényedésben benne rejlik a folyamat szakadatlan gyorsulási irányzata. A gépek elhasználódása csökkenti a termelést. Az állatállomány csökkenése és minőségi romlása a föld megmunkálásának rosszabbodását és következményként a termés csökkenését jelenti. A dolgozók élelmezésének ebből folyó roszszabbodása a munkás termelésének további csökkenéséhez vezet stb. A láncszemek egymásba kapcsolódnak, amíg az ország teljesen ki nem merül.

---

* Az elszegényedés sajátos formája a kontinentális Európa elsősorban városi lakosságának lefogyása. Ha a lakosság átlagos súlyvesztességét fejenként 5 kg-ra tesszük, akkor 300 millió embernél ez 1.5 millió tonna. Ahhoz, hogy minden ember visszanyerje munkaképességének megelőző normális színvonalát, korulbelul 15 millió tonna élelmiszertobblet szükséges. Fel kell tételezni, hogy Kínában és Indiában a lakosság még jobban lefogyott.

A háborúalatti elszegényedés a háború folytatásának szempontjából legfontosabb termelési ágakban eszközölt új tőkebefektetésekkel járt együtt. A háború alatt minden nagy hadiselő országban új repülőgép- és tankgyárakat, folyékony üzemanyagot, mesterséges kaucsukot, elektromos úton acélt stb. termelő üzemeket építettek. Az Egyesült Államok hadiiparának több mint 90%-át a háború folyamán építették. Sok országban új vasútvonalakat, olajvezetékeket és sztratégiai autóutakat építettek, a hajózás új útjainak megfelelően új kikötőket szereltek fel stb.

*

Noha a hadiselő országok többségében az elszegényedés ténye teljesen nyilvánvaló és senki által sem vitatott, mégis most még nehéz olyan eléggé megbízható számadatokat összegyűjteni, amelyek az egyes országokban mutatnák ki ezt a folyamatot; csak az elkövetkezendő, háborúutáni összeírás mutatja majd meg véglegesen számokban az egyes országok elszegényedését. Ezért az alább felsorolt meggondolások csak általános tételeink szemléltetéséül szolgálhatnak.

A fasiszta Németország a háborúban kétségtelenül erősen elszegényedett, annak ellenére, hogy az egész európai kontinenst kirabolta. Emellett igen fontos az a körülmény, hogy a háborúra való átállással Németország termelőerőinek összességét még a háború előtt teljesen kihasználta s az Egyesült Államoktól és Angliától eltérően, nem rendelkezett nagy felhasználatlan tartalékokkal.

Németország elszegényedéséről nem közöltek hivatalos adatokat. A hitleristák vigyáztak arra, nehogy a néppel valamit is közöljenek az ország háborúokozta pusztulásáról.

Németország elszegényedése már az első világháborúban is jelentős méreteket öltött. A drezdai bank számításai szerint Németország nemzeti vagyona 1913-ban 250—255 milliárd márka, 1922-ben pedig 211 milliárd márka volt.*

Tehát négy évvel a háború befejezése után az elszegényedés még mindig az ország háborúelőtti vagyonának egyhatod részére rúgott.

---

* „Die wirtschaftlichen Kräfte der Welt." Berlin 1930.

A második világháborúra vonatkozólag Hettlage fasiszta professzor becsléséből lehet kiindulni. 1940 végén a következőket írta: *

„... pénzben kifejezve az elhasználódás és az elhasználódás fedezésének mérlege egyáltalán nem jelentéktelen. A magángazdaságban évenként legalább is 6 milliárd márka; ez az évenként fedezett elhasználódás csak a lakóházakra vonatkozólag 1.5—2 milliárd márka. Háborús időkben az ilyen termelés, vagy az elhasználódás pótlása csak a gazdaság fontos háborús jelentőséggel bíró részével kapcsolatban történhetik meg... A tényleges javak állapotában beállott változások szempontjából *a termelés vagy az elhasználódás pótlásának hiánya az ország tényleges vagyonának háborús célokra való kiadását jelenti. Németországban az ilyen kiadások mértékét 1940-ben 3—4 milliárd márkára lehet becsülni.*

Ehhez kapcsolódik még az anyagi vagyon vesztesége is, úgymint a felhalmozott nyersanyag- és késztermék-tartalékok elhasználása. A világháború alatt a raktárakból kiadott és többé nem pótolt tartalékok összege körülbelül 20 milliárd márkára rúg. *Számolni kell azzal, hogy egyedül 1940-ben 5—6 milliárd márka értékű készletet használtak el.*"

Tehát a fasiszta szerző csak a háború első évében 8—10 milliárd márkára becsüli az állótőke, valamint a nyersanyag- és árukészletek értékcsökkenését. Ha feltételezzük, hogy az elszegényedés a háború következő éveiben is csak ilyen mértékben folyt, a veszteségeknek 1944 végére mintegy 50 milliárd márkára kellett rúgniok.

1940 azonban köztudomás szerint igen „csendes" év volt. A németek a szomszédos nyugati országok ellen gyorsan végrehajtott támadások után 1940-ben nem igen folytattak új hadműveleteket s ennek következtében a hadianyagfogyasztás is igen jelentéktelen volt. Nagyon sok katona kapott szabadságot és dolgozott a hátországban. Világos, hogy a Szovjetunió elleni támadás után, amely Németország részéről óriási hadianyagfelhasználást követelt s amely a „totális", majd „szupertotális" mozgósítást hozta magával, a nemzeti vagyon csökkenésének jóval jelentősebbnek kellett lennie.

---

* „Der Deutsche Volkswirt" 1940. XII. 20.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy Hettlage a nemzeti vagyon csökkenését a mezőgazdaság terén nem veszi figyelembe. Csakhogy a háború alatt az elszegényedés itt is igen nagy méreteket öltött. A lovakat igénybe vették, a gépparkot nem újították meg, az állatállomány jelentős részét levágták, ami pedig megmaradt, az leromlott: a trágyahiány miatt a talaj elvesztette régi termőképességét. A mezőgazdaság jóval kevesebb mezőgazdasági gépet kapott az elhasználtak pótlására.

A németországi állatállomány erős csökkenéséről a következő hivatalos adatok tanuskodnak: *

Év	Szarvasmarha	Sertés
	(millió darab)	
1939	23.5	29.0
1942	22.8	17.3
1943	22.9	15.4

Az 1943-as adatok az év júniusára vonatkoznak; későbbieket nem közöltek.** Nem kétséges azonban, hogy miután megszűnt a marhabehozatal és ami még fontosabb, a takarmánybehozatal is az ideiglenesen megszállott területekről, a vágások száma erősen növekedett. Ezt a következő megjegyzés is bizonyítja, amely 1944 március közepén azonos fogalmazásban jelent meg valamennyi német ujságban:***

„A szarvasmarha élelmezésünk legfontosabb húsforrása lett. A háborús gazdaság első évében a marha- és borjúhús a mészárszékek és húsipari üzemek egész húsanyagának csak 46%-át tette ki, míg a háborús gazdaság negyedik évében elérte a 75%-ot. A jövőben a marha- és borjúhús fogyasztásának aránya valószínűleg még tovább fog növekedni."

A megjegyzésben továbbá az áll, hogy noha a fejőstehenek száma növekedett, „a háború kezdete óta kizárólag vágásra szánt szarvasmarha tenyésztése megszakítás nélkül csökkent".

---

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1944. III. 9.

** Németország kapitulációja után megtalálták a Statisztikai Évkönyvnek a háborús évekre vonatkozó titkos kiadását. Ez azonban a számokat évenként változó területre adja meg, így azok összehasonlítása nem lehetséges.

*** Ezt a megjegyzést abban az alakban közöljük, amelyben a „Völkischer Beobachter" 1944 március 11-i számában megjelent.

Németország elszegényedésében fontos szerepet játszottak a légibombázások, mindazonáltal távolról sem akkorát, amekkorát ennek az angolok állandóan tulajdonítottak.* Németország megszállása után kiderült, hogy 1944 utolsó negyedéig Németországnak sikerült helyreállítania a lerombolt hadiüzemeket. Speer fegyverkezésügyi miniszter 1945 elejéről származó titkos jelentéséből megtudjuk, hogy a lerombolt üzemeket a németek hat, sőt tízszer is helyreállították s a hadianyag és lőszertermelés csak 1944 utolsó negyedében kezdett komolyan — 30—40%-kal — elmaradni a hadsereg szükségletei mögött. Az elfoglalt Németországban a légibombázások következményeinek vizsgálata megmutatta, hogy az üzemek épületei erősen megrongálódtak, de a felszerelés, különösen a szerszámgépek, kevés kárt szenvedtek. A németek a háború előtt és különösképpen a háború alatt igen sok hadiüzemet építettek a föld alatt, vagy erdők mélyén fekvő kis helységekben.

Ilymódon a légibombázások a háború első éveiben Németország háborús ütőképességét csak jelentéktelen mértékben csökkentették.

Németország nemzeti vagyonának polgári vagyont képező része természetesen csökkent a bombázások következtében. Nagyon sok lakóház elpusztult. Ehhez hozzá kell még számítani a lerombolt házakban levő ingóvagyont: árukat, bútorokat és háztartási felszerelést, élelmiszert, ruházatot stb. Egy fasiszta szerző, bizonyos Gunke, erre vonatkozólag a következőket írja: **

„Tegyük fel, hogy 100 ezer ember fedél nélkül marad. Ez annyit jelent, hogy 30 ezer család elveszti vagyonát és *a nemzeti vagyon legalább félmilliárd márkával lesz kevesebb.*"

1944 őszén megkezdődtek a szövetségesek hadműveletei magának Németországnak területén, Kelet-Poroszországban és Nyugat-Németországban, ami természetesen nagy rombolásokkal járt. Emellett, noha akkor már világos volt, hogy Németország a háborút elvesztette, a visszavonuló megdühödött hitleristák saját országukban is tovább folytatták a pusztítást.

---

* Ennek következtében „Németország gazdasági erőforrásainak kimerülése" című munkánkban szintén túlbecsültük a bombázások következményeit és általában a kimerülés ütemét.

** „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943 szept. 833. l.

Világos, hogy a háború végére Németország valóságos vagyonának igen jelentős része megsemmisült.*

Németország elszegényedése a második világháború alatt még nagyobb lett volna, ha háborús kiadásainak jelentős részét (számításaink szerint körülbelül ¼—⅓-át) a háború egesz ideje alatt nem a megszállott országok kifosztásával fedezte volna.

Természetesen különösen elszegényedtek azok az országok, amelyek a német megszállásnak voltak kitéve. Németország kirabolta őket, egész gazdaságukat arra kényszerítette, hogy a német hadigépezet számára dolgozzék, a visszavonulásnál pedig, területüket könyörtelenül elpusztította.

Az említett országok helyzetét *Franciaország* példája szemlélteti legjobban, noha meg kell jegyezni, hogy a németek gyors visszavonulása és a francia ellenállási mozgalom harci osztagainak sikeres tevékenysége következtében ezt az országot aránylag kevésbbé rombolták le, mint például Olaszországot, Jugoszláviát, Lengyelországot vagy Magyarországot.

A megszállás alatt a hitleristák arra kényszerítették Franciaországot, hogy „megszállási költségek" fejében 600 milliárd frankot fizessen, ami a szövetségesek által megállapított 50 frankos dollárárfolyamon körülbelül 12.4 milliárd dollárnak felel meg. A német katonák egyéni rablásait meg sem említve, Franciaország elszegényedésének többi komoly tényezője a következő volt: az országból évekre szólóan elvittek két-három millió munkast, hadifoglyot és „toborzottat", azaz többségében kényszerrel Németországba hurcolt munkást; a termelési apparátust Németország háborús céljaira használták fel; a hadműveletek okozta pusztítások magának Franciaországnak területén: az atlantióceáni kikötők, vasutak lerombolása,** valamint a szövetséges és a német légierők bombázásainak következményei.

---

* Anglia nemzeti vagyonának háborúalatti csökkenését (lásd lent) hivatalosan 25%-ra becsülték; kétségtelen, hogy a hadszintérül szolgáló Németország nemzeti vagyonának csökkenése ennél szükségszerűen jóval nagyobb.

** 1944 végén a francia vasúti mérnökök a következőkben írták le a vasutak helyzetét:

1944 augusztusában 4.200 kilométernyi vasútvonalat rongáltak meg, ebből 800 km. fő vasúti vonal volt. A felszabadításért folytatott harcok időszakában 100 nagy pályaudvar és 24 vasúti csomópont (a 40-ből)

Franciaország nemzeti vagyona a háború alatt kétségkívül igen nagy kárt szenvedett. Fölötte súlyos anyagi kárt okozott az országnak az a gyáva, áruló politika amelyet a hazaárulók — francia reakciósok folytattak, akik a hitleri rezsím előtti leborulás és a vele való „együttműködés" révén saját hatalmukat akarták megerősíteni a francia dolgozók felett.*

Belgium német részről történt kifosztásáról hivatalos amerikai forrás szolgál összefoglaló adatokkal,** 1943—1944-ben a németek az ország termelésének (national output) 45 százalékát használták fel. Belgium nemzeti jövedelme, 1939-es árakat véve alapul, a háborúelőtti 64 milliárd frankról 1944-ben 27.5 milliárdra csökkent. Világos, hogy az ország igen erősen elszegényedett.

Még jobban elszegényedett mindazon keleteurópai országok gazdasága, amelyeket Németország megszállott vagy amelyek szövetségesei voltak. Arról a kárról, amelyet Németország a vele „szövetséges" *Magyarországnak* okozott a Magyar Kommunista Párt központi lapja, a „Szabad Nép" ír (1945 június 2-i számában). A lap részleteket közöl az újjáépítésügyi miniszternek, Nagy Ferencnek beszédéből:

„Gyáriparunk harminc-negyven százalékban megsemmisült s termelése még alatta van a békebeli termelés felének. Több fontos bányánk rombolások folytán víz alá került. Súlyos következménnyel jártak a németek gyárleszerelései, különösen a nehéziparban és az építőanyagiparban. Mezőgazdaságunk talán csak évtizedek mulva pótolhatja a háború és a német rablás okozta károkat. Lóállományunk alig 25 százaléka; a szarvasmarhaállomány 30 százaléka maradt meg. Legsúlyosabb volt

---

pusztult el. A háború előtt a „Nemzeti Vasúttársaságnak" 15.000 mozdonya volt üzemben. Miután a mozdonypark egy részét átadták, 11 ezer maradt. A szövetségesek előnyomulása alatt a németek ennek nagy részét megsemmisítették és megrongálták, úgyhogy Franciaországnak csak 2.500 használható mozdony maradt birtokában. Jelenleg, a vasúti munkások erőfeszítéseinek következtében, 5.600 mozdony van üzemben. A háború előtt a „Nemzeti Vasúttársaság"-nak 450 ezer vasúti kocsija volt, most pedig, 20 ezer vagon újjáépítése után, mindössze 140 ezer.

* Különösen súlyos lesz Franciaország számára annak a ténynek a demografikus következménye, hogy férfilakosságának fiatalabb korosztályai évek során át távol voltak az országtól. (Lásd: a XIV. fejezetet.)

** „Federal Reserve Bulletin" 1945 január. 10. l.

a pusztítás a közlekedés terén. A békebeli mozdonymennyiségnek alig tizenkét százaléka, a vasúti kocsiknak pedig mintegy nyolc százaléka maradt meg. A németek több mint kétszáz kilométernyi pályarészt vágányekével romboltak szét, felrobbantották a síneket, a közúti műtárgyakat, átereszeket. A nagy folyókon átvezető hidakból egyetlen egy sem maradt meg."

A kontinentális Európa állatállományában 1942-ig beállott csökkenésre vonatkozó adatokat egyik amerikai szerzőnél találunk.*

	Juh 14 ország	Szarvasmarha 21 ország	Sertés 17 ország
	(millió darab)		
1939	78.4	95.9	66.3
1942	72.8	80.2	48.1
Csökkenés . . .	7.0	16.0	27.0

Az 1943—1945-ös években a csökkenés kétségkívül még nagyobb volt, mint a háború első három és fél évében. Feltehető, hogy az európai kontinensen az állatállománynak csak a fele maradt meg.

Anglia háborúalatti elszegényedése kapcsán az 1945-ben ben megjelent angol „Fehér Könyv"-ben a tőke csökkentésére („Capital wealth") vonatkozólag a következő számadatokat találjuk: **

	1940	1941	1942	1943	1944	5 év alatt
	(millió font sterlingben)					
Angliában.	+ 76	— 81	— 78	—123	—188	
Külföldön .	+796	—795	—666	—684	—655	
Összesen	720	876	744	807	843	3.990

Az országon belüli tényleges csökkenés azonban annál is nagyobb volt. A Fehér Könyv ugyanis az árutartalékok értékét évenként az adott évben érvényes árak szerint veszi. Ha azonban figyelembe vesszük a háborúalatti drágulást*** és a nemzeti va-

---

* *Brandt, Karl:* The reconstruction of world agriculture. New York. 1945. 141. l.

** „The White Paper on the national income and expenditure in the years 1938—1943. Cmd. 6623." 19. l.

*** Kalecki, M. (Bulletin of the Oxford Institute of Statistics 1944. VII. 1.)

gyon további csökkenését 1945 első felében, úgy a tőke tényleges csökkenésének összege csaknem 1 milliárd font sterlingre rúg.*

A magántulajdon csökkenésével az állami tulajdon növekedése áll szemben, a háború alatt épített állami üzemek formájában. Ezeknek a hadiüzemeknek értékét nem ismerjük, a háború befejezése után pedig túlnyomó részük feleslegessé vált s s így most nem sokat érnek.

Azok a hivatalos statisztikai adatok, amelyeket az angol küldöttség az Egyesült Államokban folytatott kölcsöntárgyalások alkalmával mutatott be az amerikaiaknak Anglia nemzeti vagyonának csökkenésére vonatkozólag, az 1939 szeptember és 1945 június közötti időszak kapcsán a következő számokat tartalmazzák (millió font sterlingben):**

Külföldi befektetések eladása	1.118
Külföldi adósságok növekedése	2.879
Arany külföldi valutatartalék stb. csökkenése	152
A bombázások okozta veszteségek	1.450
Meg nem újított álló tőke	885
Hajó- és rakományveszteség	700

Az árutartalékok csökkenésével együtt az egész csökkenést 7.300 millió font sterlingre becsülik, ami Anglia nemzeti vagyonának körülbelül egynegyede (túlnyomórészt külföldi befektetések.***

Anglia, mint látható, nemcsak külföldi tőkebefektetéseinek nagy részét vesztette el, hanem maga is nagy összegekkel adósodott el más országoknál. India, Egyiptom stb. háború alatt keletkezett követelései meghaladják a 2 milliárd font sterlinget. A lend-lease adósságokat nem vesszük számításba. Világos, hogy más országok forrásainak felhasználása nélkül,

---

* A Fehér Könyv adatai szerint az utolsó háborúelőtti évben (1938-ban) Angliában a magántulajdon tiszta növekedése 275 millió font sterlingre rúgott.

** „The White Paper on the national income and expenditure in the years 1938—1945. Cmd 6708." „Economist" 1945. XII. 15. 875. l.

*** Ezenkívül a háború alatt a vagyonos réteg számos értéket és személyes vagyont, elsősorban műtárgyakat, ritka könyveket stb. adott el külföldön, különösen az Egyesült Államokban.

árubehozatal vagy angol külföldi tőkebefektetésekkel való fizetés és külföldi kölcsönök szerzése útján a tényleges elszegényedés magában az országban még nagyobb lenne.

Az Angol Munkaadók Szövetsege erre vonatkozólag a következőket jelenti ki:

„Világos az is, hogy a háborúból Anglia nem hitelező, hanem adós országként kerül ki, amely külföldi tőkebefektetéseinek jelentős részét elvesztette.“*

Az *Egyesült Államok,* mint már fentebb mondottuk, kivételes helyet foglal el a hadviselő országok között. A háború előtt kihasználatlanul heverő óriási tartalékai a háború folyamán lehetővé tették a termelés erős növelését, ugyanakkor pedig magának az Egyesült Államoknak fegyver- és hadianyagfogyasztása 1944 közepéig aránylag jelentéktelen volt. Ennek következtében a háború alatt az Egyesült Államok több mint 20 milliárd dollár értékű új üzem felszerelésével erősen megnagyobbította termelőapparátusát, megnövelte mezőgazdasági termelését és állatállományát.

Ezenkívül a békeidőben fel nem használt óriási tartalékok háborúalatti kihasználása lehetővé tette a nemzeti vagyon megőrzését, noha a termelés jelentős része a háborút szolgálta. A Survey of Current Business“, az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztériumának hivatalos lapja, a nemzeti termelés bruttó értékének háborús kiadásokra fordított százalékaránya kapcsán a következő adatokat közli:**

Év		%-ban
1941.	Első félév	8
1941.	Második félév	13
1942.	Első félév	26
1942.	Második félév	39
1943.	Első félév	44
1943.	Második félév	43
1944.	Első félév	44

* Beveridge Report. Appendix G. 7. l. „Memorandum of the British Employers Federation“.

** A „nemzeti termelés nyers összege“ természetesen lényegesen nagyobb, mint a nemzeti jövedelem, mert az állandó tőke felhasznált részét is tartalmazza.

A *„békés termelést“* szolgáló álló tőke a háború alatt az Egyesült Államokban is csökkent. Truman beszámolójában* olvassuk:

„Az igazság az, hogy az utolsó két évben a polgári gazdaság egyáltalán nem kapott acélt, hacsak azokat a kis mennyiségeket nem számítjuk, amelyek a háborús termelés folytatása szempontjából életbevágóan fontos szállítás és a mezőgazdasági gépépítés szükségleteit szolgálják.“

Nyilvánvaló mindazonáltal, hogy az Egyesült Államok az európai országoktól eltérően, a háború alatt ténylegesen meggazdagodott. Azt azonban, hogy a valóságban is így van-e, csak a jövő fogja megmutatni. Ez teljesen attól függ, hogy milyen mértékben sikerül majd a termelőapparátus újonnan épített, kizárólag háborús termelésre szánt részét békeidőben is felhasználni, illetőleg milyen mértékben válik ez a rész feleslegessé, használatra alkalmatlanná s ennek következtében gyakorlatilag értéktelenné.

Technikai és gazdasági tényezőktől függ, hogy az álló tőke háborús célokból történt megnövelése milyen mértékben növeli valójában a háború után a nemzeti vagyont.

Technikai szempontból minden attól függ, hogy a fegyvergyártást szolgáló gépek, felszerelés, szerszámgépek stb. milyen mértékben lesznek eredeti állapotukban felhasználhatók polgári fogyasztásra szánt cikkek előállítására. Sajnos, az amerikai irodalomban nem találunk ezekre a kérdésekre vonatkozó megbízható adatokat. Truman beszámolója utal a béketermelésre való áttéréshez szükséges időre, az ehhez szükséges új tőkebefektetésekre, de nem érinti azt a kérdést, hogy a termelőeszközök mekkora része alkalmas technikailag a béketermelésre. Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a termelőeszközök körülbelül 20—25%-át technikai okokból nem lehet felhasználni polgári fogyasztási cikkek előállítására.

Így például a „General Motors“ társaság 1943. évi beszámolója rámutat arra, hogy a társaság háborúelőtti 69 ezer szerszámgépéből 17 ezret, amelyeket a haditermelésben nem

---

* Additional report of the Special Committee Investigating the National Defense Program (Harry S. Truman, Chairman). 1944. III. 3. 91. l.

lehetett alkalmazni, elraktároztak, további 3 ezer ilyen gépet pedig eladtak.* Ebből az derül ki, hogy a szerszámgépeknek körülbelül egynegyedét nem lehetett átállítani a háborús termelésre. Feltételezhető, hogy hasonlóképpen áll a helyzet a háborús termelésnek béketermelésre való visszaállításánál is.

Ami a háború alatt megnövekedett állótőke kihasználásának gazdasági lehetőségét illeti, már előre határozottan megmondhatjuk, hogy ugyanazok a társadalmi okok, amelyek következtében a második világháborút megelőző 20 év folyamán az állótőkét mindössze 65%-ban használták ki, a háború után is működni fognak, miáltal a mai óriási állótőke kihasználása ennél is kedvezőtlenebb lesz. Erre a kérdésre még visszatérünk. Mindenesetre világos, hogy hiba lenne az Egyesült Államok álló tőkéjének a háború alatt végbement megnagyobbodását feltétel nélkül úgy tekinteni, mint a nemzeti vagyon hasonló mértékű növekedését a háború utáni idők számára is.

Az elszegényedésre irányuló tendenciával, mint fent kimutattuk, komoly ellenkező irányú tendenciák állnak szemben. Most áttérünk ez utóbbiak vizsgálatára.

---

* „Commercial and Financial Chronicle" 1944. III. 27. 1251. l.

V. FEJEZET

Háborús gazdaság és technika

A háborús gazdaság egyik, az elszegényedésre irányuló tendenciát gyengítő ellentendenciája *a technikai fejlődés,* amely lehetővé teszi, hogy a hadsereg szükségleteit kevesebb munkaidő és anyag felhasználásával elégítsék ki, a drága anyagokat olcsókkal helyettesítsék stb. A világháború, miközben minden téren halomra döntötte a régi szokásokat, a begyökeresedett technikai előítéletek egész sorát is megsemmisítette s számos akadály eltávolításával *új* technikai eljárások bevezetésének útját tárta fel.

A kapitalizmusban a technikai fejlődés hajtóereje az a törekvés, hogy a haszon növelése céljából csökkentsék az egyes termékekre eső termelési költségeket. Az önköltség csökkentése céljából bevezetett technikai eljárások általában termelt áruk mennyiségének növelését is előidézik. A kapitalizmusnak abban a fejlődési szakaszában, amikor a tőkés piac, az addig nem-tőkés belföldi elemek, valamint új országok bevonásával a tőkés áruforgalomba, gyorsan bővült, a termelés növekedése szükségszerűen a technika fejlődésével járt együtt s így erről az oldalról mi sem akadályozta új technikai eljárások bevezetését. A szabad verseny ideje volt ez, amikor a tőkéseket az a jelszó vezette, hogy „jóminőségű, olcsó áru mindig talál vevőt". Ebben az időszakban még olyan esetek is előfordultak, amikor a technikai tökéletesítések alapvető oka éppen az volt, hogy erősen érezték a termelés mennyiségi növelésének szükségét.*

---

* „A termelési mód átalakulása az ipar egyik területén meghatározza annak átalakulását egy másikon. Ez elsősorban olyan iparágakra vonatkozik, melyek a munka megosztása által elkülönültek ugyan, úgyhogy mindegyik önálló árut termel, azonban mégis egy összfolyamat

Amikor a kapitalizmus monopolista kapitalizmussá alakul át, olyan mértékben, amint a kapitalizmus általános válságának korszakában az értékesítés nehézségei egyre nőnek, az önköltség csökkentésére irányuló törekvéssel párhuzamosan mindinkább előtérbe nyomul az árutermelés mennyiségi növelésének kérdése. A termelés növelését követelő technikai tökéletesítések akadályozzák a magas áraknak, a piac monopolizálása útján való fenntartását. Ezért a monopóliumok azokat a technikai tökéletesítéseket részesítik előnyben, amelyek alkalmazása anélkül teszi lehetővé az önköltség csökkentését, hogy a termelt áruk mennyiségét jelentékenyen vagy egyáltalán növelni kellene.

A kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen a két világháború között, amikor az értékesítés egyre nehezebbé vált s a meglévő termelési apparátus jelentékeny része állandóan kihasználatlanul hevert, a technikai fejlődést mindinkább akadályozta a tőkéseknek az a félelme, hogy a megnövekedett árumennyiség nem lesz értékesíthető. A tőke a termelési költségek csökkentését elsősorban a munkafolyamat megfelelő szervezésével, a munka intenzitásának növelésével érte el, miközben csak kis tőkebefektetéseket eszközölt és lehetőleg nem növelte a termelt áru mennyiségét.

Ezenkívül nagy mértékben akadályozta a technikai fejlődést az egyre növekvő állótőke is, amely az új technika alkalmazása esetén normális körülmények között egyszerre értékét veszítette volna.

A technikai fejlődés visszatartásában tudvalevően a monopóliumok játszották a főszerepet, amelyek számos szabadalmat csak azért vásároltak meg és raktak félre, hogy azokat senki fel ne használja.

A háborús gazdaságban a technikai fejlődés feltételei lényegében különböznek a békeidők feltételeitől, különösen a gazdaságoknak azokban az ágaiban, amelyek áruikat teljesen vagy túlnyomórészt háborús szükségletekre termelik. Kifej-

---

részeiként kapcsolódnak egybe. Így a gépfonás szükségessé tette a gépszövést és mindkettő egyuttesen a fehérítésben, nyomásban és festésben a mechanikus-vegyi forradalmat. Másrészt így idézte elő a pamutfonásban bekovetkezett forradalom a magelválasztó gépnek feltalálását a pamutrostoknak a magtól való elválasztására, ami által a pamuttermelés a ma kívánt nagy mértékben lehetővé vált." („Das Kapital", id. kiadás 366. l.)

lett háborús gazdaság esetén ez iparágak számára elesik a piac problémája. Az áruk fő vásárlója az állam, amelynek szükséglete és vásárlási képessége gyakorlatilag határtalan. Ezért a háború alatt a termelési költségek csökkentésére irányuló törekvés nem volt a technikai fejlődés döntő mozgató ereje. Ha a hadvezetés érdekei megkívánták, a technikai tökéletesítéseket akkor is bevezették, ha ezek nem jártak együtt a termelési költségek csökkentésével. Ugyanígy elesik az értékesítés kérdése is, sőt az új technika alkalmazásának sok esetben az a főoka, hogy a termelt áruk mennyiségét abban az esetben is növelni kell, ha ez a termelési költségek növekedésével jár együtt.

A fegyveres erők szükségleteinek kielégítése nemcsak nagymennyiségű hadianyag gyors termelését követelte a technikától, hanem azt is, hogy gyorsan alkalmazkodjék az új minőségi követelményekhez, mivel a háború alatt a fegyverek minden fajtáját igen sűrűn változtatták.

Ezzel kapcsolatban a háború idején sok olyan technikai tökéletesítést vezettek be a termelésbe, amelyek alkalmazását az érdekelt monopóliumok azelőtt megakadályozták.* (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a háború alatt néha még az Egyesült Államokban is nem használtak volna ki elavult termelőeszközöket.)

A háború előtt, például, az amerikai monopóliumok szándékosan megakadályozták a kemény szerszám-fémötvözetek, az önműködő hegesztőgépek, a folytonos működésű nagy teljesítményű hengerszékek, az árucsomagolásnál használt üvegedényeket előállító gépek, a fából való szeszgyártási eljárások stb. elterjedését.**

A monopóliumok azonban a háború alatt is egész sor technikai újítás felhasználását akadályozták meg. A „Fortune" című amerikai folyóirat a monopóliumok ilyen politikáját a következő példákkal szemlélteti:

---

* Az amerikai vegyészek társaságának ülésén (1942 szeptemberében) a Dupont-konszern tudományos munkájának kutató vezetője kijelentette, hogy az Egyesült Államokban néhány háborús hónap alatt annyi kémiai találmányt használtak fel, amennyinek felhasználásához békeidőben fél évszázadra lett volna szükség.

** Report of the Truman Committee, idézett mű: Remann: Patents for Hitler, 1942. „New York Times" 1942. III. 27.

a) a vascsőgyárak tulajdonosainak ellenállása miatt az olajvezetékek építésénél nem használtak azbeszt-cement csöveket;

b) az alumíniumtröszt ellenállása következtében nem dolgozták ki az agyagból való alumíniumgyártás eljárását;

c) a konzervgyárak tulajdonosainak ellenállása meghiúsította a kondicionált levegő alkalmazását a mezőgazdasági vidékek helyi hűtőházaiban;

d) a vitaminokban gazdag búzacsíra felhasználásával való lisztőrlést nem valósították meg a nagy malmok tulajdonosainak ellenállása következtében;

e) a benzinnek szilárd halmazállapotúvá való átváltoztatása, ami megkönnyíti az üzemanyag szállítását, szintén nem nyert alkalmazást.*

A hadiiparban ismeretlen a technikai fejlődést akadályozó másik tényező, a meglevő állótőke „erkölcsi kopásától" való félelem. A hadiipar számtalan új üzeme tulajdonképen békeidőben még ismeretlen új szükségletet elégít ki, így ezek a technika utolsó szava szerint szerelhetők fel anélkül, hogy ez a már meglevő felszerelés számára „erkölcsi kopás" közvetlen veszélyét jelentené. (A hadiüzemek egy részének a háború befejezése után béketermelésre való átállítása viszont éppen ezzel a veszéllyel jár.) Ezért a háború alatt a technikai fejlődés gyorsabb ütemű lehetett — és volt is tényleg — mint azelőtt.**

A háború alatt a technikai fejlődés hajtóerejeként új tényező, az *idő tényezője* lép fel, a háború folytatásához szükséges áruk mennél gyorsabb előállításának követelménye. Számos esetben éppen ez a tényező és nem a termelési költségek nagysága dönti el az új technikai vívmányok alkalmazását. Különös jelentőséggel bír a gyorsépítési eljárás. Az Egyesült Államokban a legutóbbi háború folyamán a mesterséges kaucsukgyárakat 12 hónap alatt építették fel, az alumíniumgyárakat 6 hónap alatt. Az egyik üzem építése 4 hónapig és 8 napig tartott.***

---

* „Fortune" 1943 május. 84. l.

** Emellett a feltaláló tevékenység is a hadijelentőséggel bíró területekre összpontosul, eredményeit pedig nem szabadalmakkal biztosítják, hanem eltitkolják.

*** „Metal Bulletin" 1942. IX. 13.

A technika fejlődését előrehajtó további fontos tényező a háború folyamán (elsősorban a vegyiiparban) a különféle nyersanyagoknak a világpiac szétesése következtében jelentkező hiánya (lásd a IX. fejezetet). A háborúhoz szükséges számos természetes nyersanyag (kaucsuk, kőolaj, gyapot, gyapjú, selyem) hiánya különböző, mesterséges nyersanyagokat előállító iparágak erőteljes fejlődéséhez, a kohászati eljárások megváltozásához, új ötvözetek alkalmazásához stb. vezetett.

A technikai haladás új serkentő mozzanataihoz a háborús gazdaságban más körülmények is járulnak, amelyek szintén kihatnak a technikai fejlődés menetére. A háború nagy tömegekben követel olyan, minőségben és méretekben teljesen azonos termékeket, amelyek gyakran sokezer alkatrészből tevődnek össze (így például, a német páncélautó 25 ezer alkatrészből áll).* Ez a körülmény nagyarányú munkamegosztást tesz lehetővé, vagyis lehetővé teszi, hogy az egyes alkatrészek óriási mennyiségét külön üzemekben vagy műhelyekben állítsák elő. Másrészt, a háborús kereslet igen szigorú követelményeket támaszt a hadifelszereléssel szemben minőség, méretek pontossága** és minden egyes alkatrész vegyi összetétele tekintetében. Az alkatrészek előállítása során ez a két körülmény együttvéve megteremti a széleskörű szabványosítás lehetőségét s ezzel növeli a termelési folyamat automatizálását.

A termelési folyamat nagyszámú alkatrész előállítására való szétbontása — mint erre rámutattunk — lehetővé tette, hogy technikailag bonyolult munkatermékek (hajók, repülőgépek, tankok, ágyúk stb.) alkatrészeinek termelését sok üzem végezze. Európában a légitámadások veszélye oda veze-

---

* „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943 első májusi füzet.

** Stettinius a lend-lease-ről szóló érdekes könyvében a következőket írja (49. l.):

„1940 nyarán az angolok a Merlin-motorok részletes rajzait átküldték az Egyesült Államokba, hogy ott megindítsák a gyártást. E rajzokat egy hadihajó vitte a legnagyobb titokban. A hajó Halifaxba való megérkezése után az angol követség egyik magasrangú tisztviselője jelentkezett a hajó kapitányánál a rajzok átvételéért. A kapitánynak arra a kérdésére, hogy milyen módon szándékozik a követség elszállítani a rajzokat, a hivatalnok terjedelmes aktatáskájára mutatott. Ekkor a kapitány a rajzokhoz vezette őt: kiderült, hogy néhány nagy lepecsételt ládáról van szó!" *(Stettinius, E. R.:* „Lend-lease". Weapon of Victory, N. Y. 1944.)

tett, hogy ezt a lehetőséget mindenütt erősen kihasználták a haditermelés decentralizációjára és egyes kis- vagy középméretű üzemekbe való szétosztására. Most már nem építettek óriási hadiipari üzemeket, helyettük sok közép- és kisüzemet létesítettek.*

A háború alatt nemcsak a haditermelés alkatrészeit szabványosították igen nagymértékben, hanem nagyon sok tömegfogyasztási cikket is tipizáltak. Ime néhány példa.

A háború előtt az Egyesült Államokban 2500 fajta acélt gyártottak, 1942-ben a szabványosítás számukat 103-ra szállította le.

A háború előtt az Egyesült Államokban 27 ezer különböző izzólámpatípust gyártottak, 1943-ban számuk 2 ezerre csökkent.**

Különösen nagyarányú volt a tipizálás a háború alatt Németországban, ahol minden elképzelhető tárgyra kiterjedt. Így például 200 különböző típusú befőttes üveg helyett csak egy típusút állítottak elő 9 méretben stb.***

A háborús gazdaságot általában a munkáshiány, különösen pedig a szakmunkásokban mutatkozó hiány jellemzi. Ezért a második világháború alatt az új üzemek építésénél a technikának mindenekelőtt ehhez a körülményhez kellett alkalmazkodnia. Visnyev egyik cikkében a modern vállalat következő teljesen helyes jellemzését nyujtja.****

Az új ipari vállalatokkal szemben felállított legfontosabb gazdasági követelménynek azt kell tekintenünk, hogy kevéssé képzett munkaerő felhasználásával is biztosítsa a *munka lehető legnagyobb fokú termelékenységét*. Ennek megfelelően az új vállalat termelése a következő jellegzetes vonásokat mutatja:

---

* Az Egyesült Államokban és Kanadában nem állt fenn a termelés fokozott védelmének szükségessége a légitámadásokkal szemben. Mindazonáltal itt is sok középméretű üzemet építettek új helyen; ezt a helyben található munkaerő kihasználásának céljából tették, mert a munkásoknak régi ipari központokba való szállítása a lakások elégtelensége és az autószállítás hiánya következtében igen megnehezedett.

** „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943. 3. novemberi szám.

*** Ugyanott, 1943. 1. februári szám.

**** „Mirovoje Chozjájsztvo i Mirovája Politika" (Világgazdaság és világpolitika) 1943. 5—6. szám. 39. l.

a) a termelés tömeges (vagy nagy szériákban folyó) jellege;

b) a termelés folyamatos (a vegyiiparban megszakításnélküli) típusának alkalmazása, a szakadatlan-folyamatos típus maximális megközelítésével és a futószalag kiterjedt alkalmazásával;

c) a termelési ciklus tartamának maximális lerövidítése, a munkamegosztás fejlesztése, továbbá az egyes műveletek-közötti „holt idő" minimumra csökkentése stb.;

d) a legnagyobb termelőképességű gépek és felszerelés alkalmazása;

e) az üzemenbelüli szállítás és technikai felügyelet maximális automatizálása;

f) a termelési folyamatok széleskörű villamosítása;

g) a munka technikai feltételeinek megjavítása (világítás, szellőztetés stb.).

Hozzátehetjük még a termelés fokozottabb automatikus minőségi ellenőrzését (ú. n. „elektromos szem" rendszere).

Az általános mozgósítás alkalmával a férfi szakmunkások jelentős részét katonai szolgálatra hívták be, egyidejűleg pedig a nem szakképzett munkások — mezőgazdasági munkások, háziasszonyok, fiatalkorúak — igen nagy tömegét az ipari termelés helyeire irányították. A krónikus tömeges munkanélküliség országaiban a szakmunkások visszatértek a termelőfolyamatba, természetesen a huzamos tétlenség folytán csökkent szaktudással. A technikának ehhez a körülményhez is alkalmazkodnia kellett. Ezt a szerszámgép, a fémfeldolgozóipar legfontosabb termelőeszközének példája mutatja legszembetűnőbben. Hogy a szerszámgépnél nem szakképzett munkások is dolgozhassanak, a hadiüzemekben bevezették az igen leegyszerűsített, úgynevezett „revolverpadot", amely kizárólag egy és ugyanazon művelet megszakításnélküli ismétlésére szolgál. Angliában ezeket „női" padoknak hívják. Másrészt, a szakmunkások legjobb kihasználásának és a maximális munkamegtakarítás elérésének érdekében igen bonyolult új esztergapadokat alkalmaztak, amelyeknek 32 kése közül egyszerre 24 dolgozhatik.*

---

* A gépesített munkafolyamat változásait szemléltető konkrét példákat túlnyomórészt Visnyev munkáiból vettuk.

A szerszámgépek *kihasználásának egyszerűsítését* munkájuk fejlett automatizálásával -éspedig a gépezet egyes részeit mozgató külön villanymotorok szabályozásával érik el. Ez lehetővé teszi a bonyolult pad központi asztal mellől, gombnyomással történő irányítását. A villanyhajtásos padok előnye a síma működés, sokkal kevesebb fogaskerék, a kezelő betanításának egyszerűsége.

A következő példák arról tanuskodnak, hogy az ilyen bonyolult szerszámgépfajták milyen óriási munkamegtakarítást eredményezhetnek.

A sokorsós padok alkalmazásával az egyes darabok megmunkálásának ideje 35 percről 3 percre csökkent.* Az elektromos műszereket gyártó automata aggregát (szerszámgépcsoport) 77 munkafolyamatot végez és néhányszor tíz munkást helyettesít; az aggregátot két munkás irányítja.** A varrathegesztő, amely egyszerre néhány géppuskacsövön dolgozik, egy cső megmunkálására az eddigi 55 perc helyett mindössze 65 másodpercet fordít.***

A technikai tökéletesítések a fémfeldolgozás terén egész sor esetben rendkívül nagy munkaidő-megtakarítást jelentenek. Egyik német ujság jelentette a következőket:

„A termelékenység korszerű gépek bevezetésével elért növekedését a következő példa alapján ítélhetjük meg: meghatározott típusú lövedék elkészítésénél a megmunkálásnak teljesen pontos kalibert, pontos hosszúságot és az előírt pontos súlyt kell eredményeznie. Ezért mindenekelőtt esztergályozással el kell távolítani a fölös anyagot. Az első világháború idején az esztergályozást közönséges esztergapadon végezték, amihez képesített szakember, esztergályos, de legalább is olyan munkásra volt szükség, aki ezt a munkát a gyakorlatban jól elsajátította. A lövedék esztergályozása akkor 16 percet vett igénybe. Miután az esztergapadon a gyorsforgácsoló acélt kemény ötvözettel helyettesítették, az esztergályozáshoz szükséges idő 7.5 percre csökkent. Ezt az eredményt még a háború előtt elérték. Most az ilyen lövedékeket automatikusan dolgozó gépeken esztergályozzák, úgyhogy a munkás tennivalója a lövedék befogására, a padról való levételére és a pad gomb-

* „Machinery" 1943 augusztus. 69. l.
** Ugyanott, 1942. VII. 16. 75. l.
*** „Iron Age" 1943. VII. 1. 150. l.

nyomással történő elindítására szorítkozik. Az automatikus esztergályozás ma mindössze másfél percig tart. Így az első világháború technikai színvonalához képest a termelékenység több mint tízszeresére emelkedett." *

Az alábbi táblázat azt szemlélteti, hogyan növekedett a munka termelékenysége a motorhengerek termelésénél új, automatikusan egymáshoz kapcsolt szerszámgépek alkalmazása következtében.**

	Háború előtt	Háború végén
Szerszámgépek száma	96	5
Műveletek száma	33	7
Foglalkoztatott munkások száma	265	15
Munkaidő (órákban)	2.035	47

A munkfolyamat automatizálására különösen a németek törekedtek energikusan. Ez azért volt szükséges számukra, hogy felhasználhassák a gyorsan betanított munkásokat és megmeneküljenek a német kényszermunkán dolgozó idegen munkások szabotálásától. Németországban gyakran igen *bonyolult* speciális gépeket alkalmaztak, de ezek automatikusan működtek. A fentemlített ujság a következőket írja:

„A különleges gépek nélkülözhetővé teszik a szakmunkásokat. Mennél nagyobb tömegű azonos árut kell előállítani, annál nagyobb a lehetőség olyan automatikus gépek alkalmazására, amelyek csak meghatározott munkát végeznek. Ezek a különleges gépek az automatikusan működő gépek legtökéletesebb formái: *felszerelésük rendkívül bonyolult, kiszolgálásuk ellenben igen egyszerű.* Szükség esetén ezek a gépek egész sor műveletet hajtanak végre. Így például szerkesztettek egy különleges, 130 fúróval rendelkező gépet, azaz olyant, amelyik a motortömbben egyidejűleg 130 lyukat fúr. Ezeket a gépeket össze lehet kapcsolni olyan módon, hogy a megdolgozott tárgyat futószalag viszi egyik géptől a másikhoz, ami által „szakadatlan folyamatot" kapunk. A gépek az egész munkát, elejétől végig önállóan végzik el. Az ilyen teljesen automatiku-

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1943. IX. 10.

** „Wall Street Journal" 1944. VII. 10. 5. l. (Boksickij: „A második világháború és az Egyesült Államok iparának változásai". „Mirovoje Chozjájsztvo i Mirovája Politika" 1945. 4. szám.)

san dolgozó gép kiszolgálása rendkívül egyszerű: a munkás dolga a be- és kikapcsolásra szorítkozik."

Számos esetben a technikai tökéletesítést kizárólag azért alkalmazzák, hogy a szakképzett munkásokat betanított munkásokkal helyettesítsék, noha ezzel abszolút munkaidőmegtakarítást nem érnek el. Így a Willis-Overland üzemben egy géppuskaalkatrészt a szakmunkás kézzel 30 óra alatt készített el. Az alkatrész elkészítését 30 különálló műveletté választották szét, amelyekkel a 30 munkást egyenként egy óra alatt készült el. A szükséges munkaidő mennyisége nem változott, de lehetségessé vált betanított munkásokkal dolgoztatni.*

Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy a technikai tökéletesítések legfontosabb célja a háború alatt is nem a szakképzett és a képesítésnélküli munkások számának egyidejű csökkentése marad. „Az alapkorongok beállítása a perselyekbe kézzel történt és nagymennyiségű munkaerőt követelt. A különlegesen erre a célra szerkesztett pneumatikus automata teljesen gépesítette a munkát és 75 embert helyettesített. Emellett a törések száma is csökkent."**

„A megmunkálás meggyorsításánál a daraboknak a padon való beállítása és arról való levétele aránylag nagy időpocsékalást jelent, különösen a kisméretű daraboknál. Ha a darab nagyméretű, úgy beállításához jelentős fizikai erő kell. A háború alatt elterjedtek a mechanikus emelők a nehéz darabok számára, valamint a pneumatikus, hidraulikus és elektromos berendezések, amelyek a nagyobb darabok befogását elvégezték. Az ilyen berendezéseket nők. fiatalkorúak vagy rokkantak is kiszolgálhatják, egyidejűleg pedig jelentős munkaidőmegtakarítást biztosítanak."***

A fémfeldolgozás technikájának változása nem szorítkozott szerszámgépek tökéletesítésére. Munkamegtakarítás céljából az alkatrészek padokon való megmunkálása helyett széles körben kezdték alkalmazni a *darabok stancolásának* módszerét. A stancolási eljárások, sokkal inkább, mint valaha, alkalmazásuk céljának megfelelően differenciálódtak. Mindinkább el-

---

* „Machinery" 1942. VII. 2. 17. l.

** „Army Ordnance" 1943 május—június. 504. l.

*** „Machinery" 1942. VIII. 6. 147. l.

terjedt a nyomás alatti öntés vagy a porlasztott öntés módszere, valamint a legkisebb részek ráöntése az alkatrészre, mechanikus felerősítés helyett.

A nélkülözhetetlen tanulatlan munkaerők számával való takarékoskodás a szállításnál a tömegáruk gépesített be- és kirakási technikájának fejlődését eredményezi. A kikötőkben és a vasutaknál növelték a daruk mennyiségét és emelőképességét. A munkaerőszükséglet csökkentése érdekében az üzemen belüli szállításnál elterjedt a villamos szállítóeszközök — óriási tankokat szállító futószalagok, üzemi villamos vasútvonalak stb. — alkalmazása.

A világpiac szétesése, mint feljebb már megjegyeztük, a természetes anyagoknak műanyagokkal való széleskörű pótlását tette szükségessé. Ez magyarázza a szintetikus kaucsuk, benzin vagy textilanyagok termelési technikájában elért jelentős fejlődést. Itt a termelési költségek kérdése háttérbe szorult annak a sürgős keresletnek következtében, amely a háborús szükségletekkel kapcsolatban az említett cikkekben fennállott. (A szintetikus nyersanyagok termelésének számszerű fejlődésére, az árak alakulására és ennek az áralakulásnak kilátásaira vonatkozólag a háborúutáni időszakban lásd a X. fejezetet.) A szintetikus kaucsuk minősége a felhasználás céljától függően, erősen változik. A műrost termelésének területén jelentős technikai fejlődést értek el.

A „British Celanese Co." 1943. évi jelentésében olvashatjuk a következőket:*

„Jelenleg igen erős fonalat („strong yarn") gyártunk: *két-háromszor erősebb, mint a természetes selyem* és majdnem kétszer erősebb a „nylonnál" (az új amerikai műselyem — *(V. J.). A mi fonalunk tízszer vékonyabb lehet, mint a természetes selyem és ezt még fokozni lehet egészen a természetes selyem századrészéig.*" A beszámolóban valóban hangsúlyozzák, hogy az angol társaság ezt a sikert teljesen önállóan, külföldi segítség, minden nemzetközi kapcsolat nélkül érte el. Ezért az új terméknek, ha a szabad kereskedelembe kerül (a háború alatt nyilván kizárólag katonai célokat szolgált), nem *nylon,* hanem valamilyen *más* neve lesz.

---

* „Statist" 1943. XII. 25.

A világgazdaság szétesése arra kényszerítette az egyes országokat, hogy a fémelőállítás és fémötvözés terén számos technikai tökéletesítést eszközöljenek.

Az Egyesült Államok az ónhiány következtében arra kényszerült, hogy igen csekély óntartalmú ásvány felhasználásához forduljon. A nikkel-, réz-, ón- vagy krómhiány arra kényszerítette a németeket, hogy olyan új ötvözeteket használjanak, amelyekben a hiányzó fémek csak igen jelentéktelen mennyiségben szerepelnek; lényegében ezeket a fémeket cinkkel és alumíniummal helyettesítették. A háború folyamán a technikai találmányok óriási többségét érthető okokból szigorúan titokban tartották.*

A hajótérhiány valóságos technikai forradalmat okozott a konzerviparban. Egész sor élelmiszer, amelyet azelőtt majdnem kizárólag csak természetes alakban használtak, mint a tejet, tojást, sárgarépát, most szárították és por alakjában szállították a tengerentúlra. Más termékeket, amelyeket eddig általában nedves állapotban konzerváltak és üveg-, bádog- vagy ehhez hasonló csomagolásban szállítottak (hús, gyümölcs), a háború alatt előzőleg víztelenítették, miközben különösen ügyeltek arra, hogy a termékekben a vitaminok megmaradjanak.

Az élelmiszerek szárítása óriási súlymegtakarítást jelentett. A tej súlyát 11, a tojását 3, a húsét 4, a sárgarépáét 11, a sárgabaracklekvárét 25-öd részére csökkentette. Az élelmiszerszállításhoz szükséges eszközök térfogata gyorsan zsugorodott: a tengeri szállításoknál egyötödére, a vasútinál egytizdére esett vissza.**

A háború alatt az anyaghiány és a szállítási nehézségek a csomagolás terén is nagyarányú újításokhoz vezettek. Az ónhiány a fehérbádognak lakkozott fekete bádoggal, alumínium-, fa- és kartondobozokkal való helyettesítéséhez, valamint különböző kombinált csomagoláshoz vezetett: bádogaljú és bádogfedelű kartondobozok stb.

---

* Az Egyesült Államokban a fehérnemű mosáshoz nitroparafint használnak, aminek segítségével a fehérneműt állítólag két perc alatt ki lehet mosni. Ha minden amerikai nitroparafint fog használni, évenként 1 millió tonna zsiradékot takarítanak meg.

** „Economist" 1942. XI. 14. 603. 1. 1942 közepén az Egyesült Államokban 320 tej- és 85 tojásporgyár volt. Ezenkívül még sok új üzem volt építés alatt.

A háború a mezőgazdaságban is nagy munkaerőhiányt okozott. Ez a már régebben meglevő gépek erőteljesebb kihasználásával párhuzamosan* a háború alatt új, nagy munkamegtakarítást biztosító mezőgazdasági gépek gyártását eredményezte, mindazonáltal ezeket a gépeket egyelőre igen korlátozott mértékben alkalmazzák.

Svédországban *cukorrépatermést betakarító gépet* hoztak forgalomba. Ez a gép először levágja a növény leveleit, azután kihúzza a répát a földből és félre dobja. Tehát, mint kézimunka, csak a répa összeszedése marad hátra.**

Az „International Harvester Co." az egész világon ismert, amerikai, mezőgazdasági gépeket gyártó vállalat, 1943. évi beszámolójában azt jelenti, hogy kérvényt nyujtott be a „cotton-picker" (gyapotszedőgép) gyártásának engedélyezése érdekében. A munkahiány és a kézzel végzett gyapotszedés drágasága, már régen szükségessé tették ilyen gép gyártását.

1943-ban az „Intenational Harvester Co." mindössze egy tucat nagy „cotton-picker"-t készített. Ezeket a gépeket kipróbálásra és azt követő használatra egyes gyapottermelő farmereknek adták át.

A „cotton-picker"-en egy sor, forgó dobra szerelt kis orsó van; a dobot olyan traktorhoz kapcsolják, amelynek nagy első kerekei vannak, azután a traktort elindítják a gyapotföld barázdái között. *Az orsók kitépik a rostokat, miközben a termés csészéjét sértetlenül hagyják.* A tömeggyártás bevezetése után egy gép ára valószínűleg nem lesz nagyobb 2.500 dollárnál, amiből 1.000 dollár a traktor ellenértéke.

A „cotton-picker" alkalmazása olyan jelentősen csökkentheti a munkabér-kiadásokat, hogy ennek lényegesen le kell szállítania a gyapot önköltségi árát. Előzetes számítások szerint a gépi gyapotszedésnél a kiadások csökkenése egy angol font gyapotnál 3—4 centet tehet ki (egy font gyapot 10—13 centes normális, háborúelőtti piaci árát véve alapul).

Meg kell azonban jegyezni, hogy a „cotton-pickerek" a gyapot rostjaival együtt gyakran leveleket és mindenféle gazt

---

* Angliában az állam tulajdonában levő traktorok az egyik farmról a másikra mentek és nemcsak nappal, hanem éjjel is dolgoztak. (Stettinius: „Lend-lease." 257. l.

** „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943. 3. szeptemberi füzet.

is letépnek, aminek következtében a géppel szedett gyapot minősége általában valamivel rosszabb, mint a kézierővel szedetté.*

*

Ebben a fejezetben magától értetődően nem a technika háborúalatti fejlődésének részletes ismertetése volt a célunk. Ez egész könyvet igényelne, amit a technikai kérdések szakemberének kellene megírnia. Számunkra az volt a fontos, hogy a háborús gazdaság különleges szükségletei-okozta technikai fejlődés alapvető irányait megmutassuk s szemléltetésképpen néhány példát soroljunk fel.

Mint fent mondottuk, sok technikai tökéletesítést éppen a háborús gazdaság különleges követelményei hívtak életre és ezek a termelési költségek elkerülhetetlen emelkedésével jártak. Ide tartoztak mindazok a technikai tökéletesítések, amelyeket a világpiac ideiglenes szétesése és a szállítóeszközök elégtelensége miatt vezettek be. Világos, hogy ezeket a berendezéseket a háború után használaton kívül helyezik. Azokat a tökéletesítéseket viszont, amelyek munkamegtakarítással járnak és amelyek bevezetését majdnem mindig az önköltség csökkenése követte, a háború után is megtartják. Ezeknek a tökéletesítéseknek alkalmazása hozzá fog járulni a krónikus tömeges munkanélküliség növekedéséhez.

A technikai kutatás fő erőfeszítése a háború alatt a haditechnika minden ágának fejlesztésére összpontosult. A tudomány és a technika valamennyi vívmányát mozgósították a háború szolgálatában. A tudományos kutatóintézeteket, ipari és egyetemi laboratóriumokat és tervezőirodákat úgyszólván kizárólag a haditechnika tökéletesítésére és új fegyverek tervezésére állították át. Az irattárakból előkeresték és gyorsan kidolgozták az annak idején „a fiókba süllyesztett" s a tőkés monopóliumok által céltudatosan visszatartott szabadalmakat és találmányokat.

A háború alatt különösen gyorsan fejlődött a repülés, a tankok, ágyúk, tengeralattjárók gyártása és a rádióösszeköttetés.

---

* „Neue Zürcher Zeitung" 1944. VI. 29.

A haditechnika terén különösen a következő, a jövőben valószínűleg nagy gazdasági jelentőségű felfedezések tűnnek ki:

1. A rádiólokáció („radar") fejlődése, amely nagy szerepet játszott a német repülőgépek elleni harcban és amely a háború után új lehetőségeket teremt a légi- és más úton történő szállítás számára.

2. A különböző típusú rakétalövedékek és rakétahajtású repülőgépek fejlődése, amelyeknek sebessége megközelíti a hang sebességét (azaz óránként több, mint ezer kilométer).

3. Az atombombák, amelyek először nyitották meg az utat az atom óriási belső energiatartalékainak gyakorlati felhasználásához. Valószínű, hogy az utóbbi felfedezések gazdasági alkalmazása még sok időbe telik és egész sor technikai nehézségbe, valamint a modern kapitalizmus viszonyaiból fakadó szociális-gazdasági akadályba fog ütközni. Jelentőségük azonban igen nagy lesz. Az atomközi energia kihasználása az energetika, vegyiipar és szállítás terén technikai forradalom bevezetője lehet.

VI. FEJEZET

A háború és a munkaerő

Az elszegényedésre irányuló tendenciával szemben a termelés növelése által ható legfontosabb tényező a háború alatt a munkaerő kihasználási módszereinek javítása. Ez a következő alapvető módokon ment végbe:

a) *A munkanélküliek és az eddig nem dolgozók bevonása a termelőfolyamatba.* Ez a tényező különösen az Egyesült Államokban és Angliában bírt nagy jelentőséggel. Az Egyesült Államokban a háború kitörése idején körülbelül 8 millió munkanélkülit számláltak; 1944-ben számuk 1 millióra csökkent. A munkanélküliek egy részét katonai szolgálatra hívták be. 6—7 millió munkanélkülit, akik az Egyesült Államok dolgozóinak csaknem egy negyede, utólag vontak be a termelésbe.

A következő hivatalos forrásból vett táblázat világos képet nyujt a munkaerő kihasználásának növekedéséről az Egyesült Államokban

*A munkaerő kihasználása az Egyesült Államokban**

	1941	1942	1943	1944
		januárban** (millióban)		
A munkaerő feltételezett összlétszáma . . .	54.0	55.3	59.4	61.2
Fegyveres erők*** . . .	1.0	2.1	7.0	10.5
Polgári munkaerő . . .	53.0	53.2	52.4	50.7
Ebből:				
Munkanélküli	7.7	4.3	1.4	0.8
Foglalkoztatott	45.3	48.9	51.0	49.9

* „Survey of Current Business" 1944 február.

** A táblázat adatai kb. a hónap 10-ére vonatkoznak, kivéve a fegyveres erők létszámát; az utóbbi a hónap 1-ére vonatkozik.

*** Tiszta létszám — azaz a csatatereken és más okokból elszenvedett veszteségek levonása után.

Tehát, noha ez idő alatt 10 millió férfit szólítottak fegyverbe, a gazdaságban foglalkoztatottak számát sikerült 6 millióval növelni.

De már 1944-ben, amikor az új hadiüzemek építését és felszerelését befejezték, az iparban foglalkoztatott munkások száma a háború ellenére is gyors esésnek indult. 1944 decemberében a gyáriparban foglalkoztatottak száma 1 millió 315 ezerrel kevesebb volt, mint 1943 decemberében.

1945-ben, a háború befejezése után, a foglalkoztatottak száma még gyorsabban hanyatlott s az év végére a dolgozó ipari munkások száma már kisebb volt, mint 1941-ben.*

Hasonló volt a helyzet Kanadában is.

*A 14 évesnél idősebb munkaerő eloszlása***

	1939	1941 okt. 1-én	1943	1944	1945 ápr. 1-én
		(e z r e k b e n)			
Fegyveres erők	70	364	753	777	762
A hadiipar munkásai és alkalmazottai	121	593	1166	994	901
A polgári ipar munkásai és alkalmazottai	1967	2067	1710	1860	1905
Az egész, önálló keresettel bíró lakosság	3793	4214	4276	4318	4296
Munkanélküliek	—	255	66	61	73

A munkaerő helyzete Angliában abban különbözik az Egyesült Államokétól, hogy a nem hadiiparban foglalkoztatot-

---

* Az ipari foglalkoztatottság indexe („Factory employment"):

1941		1945 (nov.)
	(1939 = 100)	
132.1		122.3

„Federal Reserve Bulletin". 1946 január 68. l.

** „Canada at war". Ottawa 1945.

tak száma a nagyobbarányú mozgósítás következtében 1.6 millióval csökkent. De utólag itt is körülbelül 3 millió munkanélkülit és nőt mozgósítottak munkára.

Ami a munkások eloszlását illeti, kitűnik a tulajdonképpeni hadiiparban — fém- és vegyiipar — foglalkoztatottak számának erős növekedése, az építő-, textil-, ruházati- és lábbeliipari munkások számának egyidejű tekintélyes csökkenésével szemben. (Azoknak az iparágaknak adatait, amelyekben a változások jelentéktelenek, nem idézzük.) Az állami hivatalnokok száma az állam szabályozó tevékenysége következtében csaknem megkétszereződött.

Németországban tudvalevőleg a háború előtt sem volt munkanélküliség, mert a német gazdaságot akkor már átállították a háborúra. Azonkívül Németországban a nőknek igen jelentős része dolgozott a háborúelőtti időkben is. * A német háborús gazdaságban a háború alatt ez a tényező nem növelhette a termelést. A hitleristák a hadseregbe behívott munkások pótlására a „totális" és „szupertotális" mozgósítások sorozatával az öregeket, nőket, betegeket, fiatalkorúakat, gyerekeket és fegyenceket kergették az üzemekbe. 1944-ben bezárták valamennyi felsőfokú tanintézetet, hangversenytermet, betiltották a zenés szórakozóhelyeket stb. s az ezekben foglalkoztatott munkaerőt termelő munkára mozgósították.

A német hadseregnek, elsősorban a Vörös Hadsereg által okozott óriási veszteségei arra kényszerítették a hitleristákat, hogy egyre újabb és újabb kontingenseket hívjanak be. A német rádió 1945 január 2-án jelentette, hogy 1944-ben „önkéntes jelentkezés alapján" az 1928-ban született, tehát tizenhat éves fiatalok 70%-át hívták be katonai szolgálatra. Így tehát a német ipar meg volt fosztva a felnövő fiatalságból álló normális utánpótlástól. Ezenkívül azok, akiket a katonai szolgálat alól eleinte felmentettek, később többször „felülvizsgálat" alá kerültek és a termelésből a hadseregbe helyezték át őket.

---

* A háború előtt az „önálló keresettel bíró" nők százalékaránya a következő volt:

Egyesült Államok (1930)	17.7
Anglia (1931)	26.9
Németország (1933)	34.3

(„Statistisches Jahrbuch fur das Deutsche Reich" 1938. 37.)

Az adatok azt mutatják, hogy a hadiipar legnagyobb erőfeszítése 1943-ra esik. (Különböző szerzők háborúelőtti becslése szerint minden egyes harcoló katonára mintegy 15 munkásnak kell dolgoznia a hátországban; a foglalkoztatottság amerikai és kanadai adatai ezeknek a becsléseknek téves voltát bizonyítják.)

Angliában a munkanélküliséget, amely a háború előtt majdnem elérte az 1.5 milliót, már 1943-ban úgyszólván teljesen felszámolták: ebben az időben átlagosan mindössze 82 ezer munkanélkülit számláltak, de többnyire ezek is csak munkahelyüket változtatták.

A munkaerő számában és elosztásában Angliában a háború folyamán bekövetkezett változásokat a munkaügyi minisztérium következő hivatalos, a háború befejezése után nyilvánosságra hozott adatai jellemzik:*

A munkások száma Nagybritanniában

	1939	1943 június	1944	1945 május
		(ezrekben)		
Fegyveres erők (valamennyi fegyvernem	557	5077	5245	5244
Fém- és vegyiipar . . .	3106	5233	5011	4492
Építőipar	1310	726	623	666
Textilipar	1002	661	627	629
Ruházati és lábbeliipar .	752	493	455	477
Kereskedelem	2887	2009	1927	1975
Állami hivatalnokok . .	539	986	1016	1000
A gazdaság nem hadi ágai (beleértve a táblázatban fel nem tüntetetteket) .	17923	17144	16705	16321
Előbbi, a fegyveres erőkkel együtt	18480	22221	21950	21565
Munkanélküliek (nyilvántartottak)	1270	60	54	87
Összesen	19750	22281	22004	21652

* „Economist", 1945. IX. 8. 347. l.

Az a munkaerő, amelyet Németországban az igen átfogó katonai mozgósítás mellett az iparban folytatandó munkára toborozni lehetett, nem volt elégséges a hadsereg hadianyagellátásának biztosítására. Ezért a német fasiszták a megszállott, valamint a „szövetséges" országokból is a munkások millióit hajtották erőszakkal Németországba.

A Németországba hurcolt külföldi munkások számát még nem állapították meg pontosan. A „Reichsarbeitsblatt" * a Németországban dolgozó *külföldi munkások* számáról a következő adatokat közölte:

	Férfiak	Nők	Összesen
	(e z r e k b e n)		
1940 július 5-én	1.130	879	2.009
1941 július 31-én**	1.130	1.133	2.263
1942 január 20-án	—	—	2.138

Ezek a számok nyilvánvalóan kisebbek a valóságnál. Úgy látszik, a németek a keleti területekről elhurcolt emberek többségét hadifoglyoknak tekintették.

Későbbi időkre vonatkozó német hivatalos adatokat nem közöltek.

A Németországban talált titkos statisztikai anyagban a nem dolgoztatott *hadifoglyok* számáról a következő adatok olvashatók:

1942 (január)	1943 (január)	1943 (november)
	(e z r e k b e n)	
1.373	1.625	1.857

Miután a szövetséges csapatok Németországot elfoglalták, kiderült, hogy az odahurcolt külföldiek száma jóval maga-

---

* „Berliner Börsenzeitung" 1942. VI. 2.

** A „Wirtschaft und Statistik" c. folyóirat 1941 októberi számában megjelent hivatalos jelentés a következőkben adja meg a külföldi munkások nemzetiségi megoszlását 1941 áprilisában (ezrekben): lengyelek 1008, olaszok 272, csehszlovákok 140, belgák 122, jugoszlávok 109, franciák 49.

sabb volt. (Lehet, hogy közöttük nemdolgozók is voltak.) Csak az angol-amerikai zónában 6 millió külföldit, hadifoglyot és polgári személyt találtak. Ehhez még hozzá kell adni azokat a külföldi munkásokat és hadifoglyokat is, akiket a szovjet megszállási övezetben ért a felszabadítás. Ha figyelembe vesszük a hadifoglyok és a külföldi munkások nagy halálozási arányszámát, — a halandóság igen nagy volt — akkor nyilvánvalóvá válik, hogy számuk lényegesen meghaladta a 10 milliót.

A hitleristáknak azzal, hogy sok millió munkást hurcoltak erőszakkal Németországba, a német munkások többszöri katonai mozgósítása ellenére is sikerült a háború alatt növelniök (legalább is a hivatalos adatok szerint) a munkaerő létszámát.

*A munkások és alkalmazottak létszáma Németországban**
(milliókban)

1941 május	23.08	
1942 május	24.01	
1943 március	23.99	(biztosítottak)
1943 december . . .	29.03	(valamennyi dolgozó, beleértve a hadifoglyokat is)

1944-ben, miután Németország a megszállott és szövetséges országok nagy részét elveszítette, már nem hurcolhatott el újabb külföldi munkásokat. Közben pedig minden belső munkaerőtartaléka is kimerült.

„Lehetetlenné vált külföldről munkaerőt behozni. A munkaerő belső tartalékai, a szakadatlan kihasználás következtében, csaknem teljesen kimerültek. Néhány százezer munkaképes ember (többségükben öregebb korosztálybeliek), akiknek munkábaállításával még számolni lehet, természetesen nem elégséges a haditermelés szükséges mértékű növeléséhez. Ezzel kap-

* „Berliner Bersenzeitung" 1942. VI. 2., a „Reichsarbeitsblatt" szerint. Az 1943-ra vonatkozó adatok a titkos német anyagból valók. A „biztosítottak" száma 1943 márciusában a német és a biztosított nyugati dolgozók együtt; decemberi adat nyilvánvalóan a dolgozók összességére vonatkozik. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a munkások létszámát minden évben a megelőzőhöz képest megnagyobbodott terület szerint adták meg.

csolatban felmerül a kérdés: milyen módon emelhető a német gazdaság jelenlegi termelése, ha munkaerő szerzése most sokkal csekélyebb mértékben lehetséges, mint azelőtt?"*

1944 végén nagy tömegben vonták be a termelésbe a gyermekeket és fiatalkorúakat.

„Jelenleg a hadiipar vállalataiba nagy tömegben küldik a fiatalkorúakat, mindkét nembeli tanulókat, a közellátási tanfolyamok növendékeit stb., akiket segédmunkás és segédmunkásnő minőségben használnak fel.**

Az iskolánkívüli szabad időben a tizenkétéves gyermekeket munkára használták fel a postán.*** Munkaidejüket 5 órában állapították meg.

b) *A munkaerő-kihasználás növelésének második legfontosabb tényezője minden hadviselő országban a munkaidő meghosszabbítása volt.*

Az Egyesült Államok iparában a munkahét átlagos tartama a következőképpen alakult: ****

1940	1941 (február)	1942	1943 (január)	1944	1944 (május)	1945 (okt.)
37.3	40.0	42.2	44.2	45.1	45.4	41.6

Tehát öt év és néhány hónap folyamán heti 8.1 órával, azaz több mint 25%-kal növekedett a munkaidő átlagos tartama, átlagban mégis alatta maradt az Európa számára „normális" 48 órás munkahétnek. Az egyes iparágak között azonban elég jelentős különbség mutatkozott. Így 1944 májusában a heti átlagos munkaóra a gépgyártó iparban: 48.8, a textiliparban: 41.2, a dohányfeldolgozó iparban mindössze 39 volt.*****

Angliában a munkások egészét (férfiakat és nőket) figyelembe véve a munkaidő átlagos tartama 1943 júliusában heti 50, 1944 januárjában heti 49.2 óra volt. A férfiak munkahete

---

* „Völkischer Beobachter" 1944. XI. 23.

** „Der Angriff" 1944. XI. 11.

*** „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1945. I. 6.

**** „Federal Reserve Bulletin", különböző számok.

***** Ugyanott, 1944 augusztus 809. l.

1944 januárjában elérte az 52 órát.* 1944 januárjában a munkaidő meghosszabbodása 1938 októberéhez képest 2¾ órának, azaz valamivel több, mint 5%-nak felelt meg. Itt is jelentős volt az ipar egyes ágai közötti különbség. A leghosszabb munkahét — 54.6 óra — az állami hadiüzemekben volt, míg a bányászok heti 46.8, a ruházati ipar munkásai pedig 47 órát dolgoztak.

Egyes esetekben a vállalkozók a törvény által megengedettnél hosszabb munkaidőt kényszerítettek ki. Az „Economist" azt írta, hogy a fiatalkorúak, akik számára a törvény heti 44—48 óra munkaidőt állapít meg, néha 50, 60, sőt 70 órát is dolgoztak, gyakran felnőtt férfimunkások munkáját végezve.

A *németországi* munkanap hosszáról nem közöltek adatokat. Egyes közleményekből kiderül, hogy itt a munkaidő napi 10—12 óra között váltakozott.

Végeredményben a hadviselő országok munkásai által egy év alatt teljesített munkaidő össztartama jelentősen megnőtt.

Truman beszámolója szerint az Egyesült Államokban a bányaiparban, a feldolgozó- és építőiparban, valamint a mezőgazdaságban teljesített munkaórák összege (millió órákban) a következő volt: **

1939	44.089
1943	63.191

A növekedés tehát 43.3%.

Ha ezekből a számokból levonjuk a mezőgazdaságot, amelyben a teljesített munkaórák összege csak 5.7%-kal nőtt, akkor a termelés többi ágaiban 76%-os együttes növekedést kapunk.***

Angliában, ahol a dolgozók száma a háború alatt nem emelkedett, a teljesített munkaórák mennyiségének növekedése

---

* „Ministry of Labour Gazette" 1944 augusztus, 127. l.

** „Additional report of the Special Committee Investigating the National Defense Program." Third Annual report by Truman. Appendix IV. 185. l.

*** Ugyanott.

egyenlő a munkanap tartamának mintegy 5%-os növekedésével.*

Németországra vonatkozó becslés nincs, mivel itt a munkaidő hosszáról semilyen adatot sem közöltek. Persze, a teljesített munkaórák összege kétségtelenül itt is erősen növekedett. Hozzávetőlegesen mintegy 45%-ot vehetünk, amiből 25% a munkaidő meghosszabbításának, 20% pedig a munkáslétszám emelkedésének tudható be.

c) *A hadviselő országokban a sztrájkok okozta munkaidőveszteségek majdnem teljes elmaradása a teljesített munka összmennyiségében beállott növekedés komoly tényezője volt.*

Truman beszámolójában a következőt olvassuk:

„A sajtó drámaiságuk és szenzációra alkalmat nyujtó voltuk miatt nagy figyelmet szentel a sztrájkoknak. Szerepe van ebben annak is, hogy a közönség érzékenyen fogadja a munkások ígéretének megszegését, amely szerint nem fogják sztrájkokkal zavarni az ország háborús erőfeszítéseit. Ugyanakkor 1943 folyamán a bányaipar, a feldolgozó- és építőipar dolgozóinak sztrájkjai az ezen iparágakban ténylegesen teljesített munka ¼%-ánál is kevesebb veszteséget okoztak s a munkások által ebben az évben teljesített munkaidő összmennyisége 76%-kal múlta felül az 1939-es teljesítményt.“ **

Hasonlóképpen *Angliában,* a sztrájkok-okozta munkaidőveszteség a háború alatt a szokottnál lényegsen kisebb volt, mert az angol munkások tudatosan tartózkodtak attól, hogy a háborús gazdaságnak akár a legcsekélyebb kárt okozzák.

Németországban az igen hosszú munkaidő és az élelmezés elégtelensége következtében a munkások gyakran betegedtek meg, ami jelentős munkaidőveszteséget eredményezett. A „Reichsarbeitsblatt” a betegszabadságok növekedéséről a következő hivatalos adatokat közli: ***

---

* Az „Oxford Institute of Statistics“ az 1938 októberétől 1943 júliusáig terjedő időben a munkaórák összegének növekedését 7.5%-ra becsüli. („Bulletin“ 1944. VII. 22.)

** „Third annual Report of the Committee of Truman“, id. mű. 31. l

*** „Reichsarbeitsblatt“ 1944. V. 27. Későbbi adatokkal nem rendelkezünk.

Távolmaradás a munkától betegség miatt Németországban

	Férfiak	Nők	Összesen
	(a munkások összletszámának %-ában)		
1938	2.85	5.10	3.36
1941	4.15	7.74	5.07
1942	5.63	8.13	6.37
1943 (jan.—aug.) . .	5.83	7.43	6.36

Különösen magas volt a munkára (félnapos munkaidő) mozgósított, de betegség miatt távolmaradó háziasszonyok százaléka: időnként elérte a 20%-ot.

d) *A munkateljesítmény dinamikája.* Mindenütt elterjedt az a vélemény, mintha a tőkés országokban és különösen az Egyesült Államokban a háború alatt a munkás átlagos munkateljesítménye rohamosan nőtt volna. Sok adat mintha alátámasztaná ezt a felfogást. Néhány példát idézünk Truman beszámolójából.

„A munkaerőszükséglet jelentős csökkenésének legvilágosabb példája a (Boeing üzemek által Seattle-ben előállított) B-17 jelzésű „repülő erődök" termelése: 35 ezer munkaóra helyett egy gépre most 18.700 munkaórát fordítanak. Ugyanakkor a „Liberator" B-24 termelésére a („Consolidated-Vultee" társaság üzemei San Diegóban): 24 ezer munkaóra helyett 15.400; a „Liberty" típusú hajók építésére (az Oregon-társaság hajógyárai Portlandben): 1,146.511 munkaóra helyett 294.133; a 2.100 tonnás aknakutatók építésére (Maine államban, a Bath-i vasgyárak): 1,675.000 munkaóra helyett 925.000; az „Elektromos Hajóépítő Társaság" aknarakó hajóinak építésére Groton-ban (Connecticut állam) 65 ezer munkaóra helyett 35 ezer és az aknarakó hajók építésére a Higgins-üzemekben New Orleansban (Louisiana állam): 65 ezer munkaóra helyett 25 ezer munkaórát fordítanak."*

A hasonló egyes példákat azonban nem lehet az egész iparra vonatkoztatva általános érvényűnek tekinteni. Ezek a csúcseredmények a szériatermelés bevezetésének következményei, ami lehetővé tette, hogy a termelőfolyamatot szétbontsák és a termelést automatizálják. Néhány esetben a munkaórák számának igen erős csökkenését talán az magyarázza, hogy egyre több és több alkatrészt gyártanak a kisegítő üzemek.

---

* „Third annual Report of the Committee of Truman", id. mű. 27. l.

Az amerikai munkaügyi minisztérium hivatalos lapja a következőképen írja le a munkateljesítmény változásait az 1939—1942-ig terjedő időszakban:

„A feldolgozó ipar azon nem háborús ágainak többségében, amelyeknél a munka termelékenységére vonatkozó kimutatásokkal rendelkezünk, az egy munkaórára eső teljesítmény 1942-ben 1941-hez képest némileg *csökkent*. Ez a csökkenés különben nem volt olyan jelentős, hogy a munka termelékenységének indexe az 1939-es színvonal alá esett volna. Kivétel csak néhány iparág és pedig a malom-, hús-, húskonzerv- és kőolajfinomító ipar.

Ezzel szemben a hadiiparban a munka termelékenységének jelentős emelkedése figyelhető meg, bár az esetek többségében nem rendelkezünk olyan mutatószámokkal, amelyek ezt az emelkedést mennyiségileg feltüntetnék. Különben még a termelés minőségi javulását figyelmen kívül hagyó nyers indexszámok is arról tanúskodnak, hogy az egy munkaórára eső teljesítmény a repülőgépgyártás terén az utóbbi 18 hónapban 50, sőt több százalékkal emelkedett. A szabványozott „Liberty" hajók építésénél a termelékenység szintén emelkedést mutat. A termelést leginkább növelő hajógyárak jelentése szerint az egy hajó elkészítéséhez szükséges munkaórák száma jelenleg felét sem teszi ki annak, amire eleinte volt szükség, amikor éppenhogy hozzákezdtek ezeknek a hajóknak építéséhez. A teljesített munkaidő hasonló mérvű csökkenése a termelékenység valamivel több mint 100%-os emelkedését jelenti. Emellett semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy már elérték a felső határt, ellenkezőleg, további javulást várnak...

1942-ben az ipar nem háborús ágaiban a termelés csökkenése (1941-hez képest) nem haladja meg azt a mértéket, amely a háborús nehézségekkel kapcsolatban várható volt. Az említett iparágak többsége elveszítette alapvető termelőműhelyeinek szakmunkásait, valamint a felszerelést karbantartó szakmunkásállományát is. Mindezek az emberek bevonultak vagy a hadiiparba mentek át, ahol magasabb volt a munkabér és behívási haladékot lehetett kapni. A szakmunkások és testileg alkalmas munkások toborzása egyre több nehézségbe ütközött, míg a be nem tanított és tapasztallatlan munkások alkalmazása gyakran a vállalat teljesítőképességének csökkenéséhez vezetett. A nyersanyag és felszerelés beszerzésének nehézségei aka-

dályozzák a munkát s olykor zökkenést idéznek elő a termelésben. Mindez átmenetileg gátolja a rendelkezésre álló termelési lehetőségek kihasználását, felborítja a termelési terveket s ezáltal a munka termelékenységének csökkenését eredményezi."*

A rendelkezésre álló adatok a következő képet nyujtják az egy munkásra eső teljesítmény változásáról az Egyesült Államok iparának néhány *nem háborús* ágában:

	1939	1942
	(1929 = 100)	
Sütőipar	111	103
Malomipar	115	109
Húsipar	126	122
Lábbeli ipar	129	144
Gyapotfeldolgozó ipar	146	149
Bőripar	152	177
Színesfém-ipar . . .	112	115
Papíripar	134	138

Mint látjuk, az ipar azon néhány eléggé fontos ágában, amelyek továbbra is a *régi* technikával dolgoztak, a munkateljesítmény csökkent, másokban — gyapotfeldolgozó-, papír-, színesfém-ipar — a növekedés a békeidőkben szokásos mögött marad.**

A munka termelékenységének növekedését az egész amerikai feldolgozó iparra vonatkozólag a következő mutatószámok jellemzik: ***

	(Évi átlagindexek)				
	1941	1942	1943	1944	1945
		(1939 = 100)			(jún.)
Termelési volumen	154	194	237	231	214
Foglalkoztatott munkások száma	138	161	183	174	155
Teljesített munkaórák száma . .	151	184	213	212	187

Láthatjuk ebből, hogy a munkateljesítmény 1943-ban körülbelül 30%-kal magasabb volt mint 1939-ben, míg a teljesí-

---

* „Monthly Labor Review" 1943 május. 885. l.

** Ennek az okát abban kell keresni, hogy a legjobb munkaerők egy része ezekből az iparágakból a hadiiparba ment át, ahol jóval többet fizettek.

*** „Monthly Bulletin of Statistics L. of N." 1943 szeptember.

tett munkaórákhoz képest a teljesítmény megközelítőleg 12%-kal volt nagyobb, azaz a munka termelékenységének növekedése valamivel meghaladta az évi 3%-ot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy mindezen adatok pontossága csak nagyon hozzávetőleges, de még így is azt bizonyítják, hogy az amerikai ipar egészét véve a háború alatt a munkateljesítmény terén semminemű ugrásszerű növekedés nem volt tapasztalható.

Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy az Egyesült Államokban a munkateljesítmény a munkaerőnek a háború alatt erősen megnövekedett fluktuációja következtében csökkent: 1943-ban a munkaerő-fluktuáció koefficiense az iparban elérte a havi 7—8%-ot,* vagyis az év folyamán átlagban az egész munkásállomány kicserélődött. A háború alatt nagyszámú új munkás helyezkedett el az iparban s még többen változtatták szakmájukat. Igy az építőiparban 1939-ben 1·8 millió munkás dolgozott, míg 1944-ben mindössze 0.7 millió. Ezzel szemben az ipar többi ágában rohamosan megnőtt a munkások száma. A hajóépítőipar 1937-ben 100 ezer munkást foglalkoztatott, 1943-ban 1.6 milliót; a repülőgépiparban 1935-ben 12 ezer munkás dolgozott. 1942-ben 600 ezer, 1943-ban pedig már mintegy 2 millió.** Az ipar nagyszámban kényszerült alkalmazni hevenyében kiképzett munkásokat, ami csak a fokozott munkamegosztás és a termelőfolyamat automatizálása útján volt lehetséges. Ezért azt mondhatjuk, hogy a munka termelékenysége az azonos szakképzettséggel rendelkező munkásoknál jóval nagyobb növekedést mutat, mint a munka termelékenységének a munkásság összességére vonatkoztatott növekedési átlaga.

Angliát illetőleg a munkateljesítmény színvonalával kapcsolatban tudomásunk szerint, nincs egyetlen olyan tudományos számítás sem, amely a munkateljesítménynek a háború idején felmutatott eltolódásait egybefoglalná. Az 1924—1935-ös időszakra vonatkozólag Bowley *** 2.3%-ra becsüli a

---

* „Monthly Labor Review" 1944 április 878. l.

** Corson, J.: Manpower for Victory. (A győzelem munkahadserege.) New York 1943. 23—26. l.

*** Bowley, A.: Studies in the national income. (Tanulmányok a nemzeti bevételekről.) 146. l.

munkateljesítmény növekedésnek évi átlagát azon termelési ágakban, amelyekre az ipari összeírás kiterjed. Feltételezhető, hogy a termelőmunkába bevont, addig nem dolgozó nők számának növekedése,* az élelmezés romlásával, a gyakori légiriadókkal és a betegszabadságok megnövekedett számával társulva, az egy munkásra eső munkateljesítmény a háború alatt nem igen emelkedett, inkább csökkent valamelyest.

A háború alatt az angol szénbányászatban a munkateljesítmény erős csökkenése volt megfigyelhető.**

Év	Egy munkásra egy műszak alatt eső átlagos munkateljesítmény a bányaiparban	Egy föld alatt dolgozó munkásra egy műszak alatt eső átlagos munkateljesítmény
	(tonnában)	
1938	1.12	2.95
1939	1.13	2.97
1940	1.09	2.93
1941	1.06	2.94
1942	1.03	2.87
1943	1.03	2.75
1944	1.01	2.70

Ennek a csökkenésnek okai a következők: a háború elején a bányászok tízezreit szólították fegyverbe; később, amikor ennek a lépésnek helytelenségét belátták, csak a mozgósítottak egy része térhetett vissza a munkába. Továbbá, a szénbányászatban különösen nagy volt a munkából való elmaradások száma. Így 1944 decemberében a „kényszerű" elmaradás, azaz a komoly okokból adott elmaradási engedélyek az egész munkaidő 11.07%-át tették ki, míg az „önkéntes" („voluntary") elmaradások, azaz különös ok nélkül való elmaradások annak 6.26%-át. A vasárnapokat és ünnepeket követő napokon a hiányzó munkások száma elérte a 31%-ot.

Elősegítette a munkateljesítmény csökkenését a háború kitörése után azon nyomban bevezetett rendkívüli munkanapmeghosszabbítás és a vasárnapi pihenés eltörlése is.

---

* A „Britain" c. folyóirat azt írta (1943 szeptember), hogy a könnyű gépiparban és az elektromosiparban majdnem kizárólag nők dolgoztak. Ugyanez volt a helyzet a lőszert gyártó állami üzemekben is. A repulőgépiparban 45%-ra rúgott a nők arányszáma.

** „Economist" 1944. VII. 15. 87. l. és 1945. VI. 2.

Az angol „Orvosi Ellenőrző Tanács" 1940-ben megjelent beszámolója („Emergency report" No 1) erről a következőket mondja:

„A világháború tapasztalata bizonyítja, hogy a túlhosszú munkaidő milyen káros hatással van a munkateljesítményre s mennyire növeli a balesetek és a megbetegedések számát. Az első világháború elején a hadiüzemekben a heti munkaidőt annyira meghosszabbították, hogy a munkások rendszerint 70—90 órát dolgoztak, sőt a 90 órát meghaladó munkahét sem volt ritka jelenség. De ez a számítás nem vált be. A munkaidő meghosszabbításával a termelés nem emelkedett egyenlő arányban, a betegség által okozott elmaradások száma pedig növekedett. Az elmúlt háborúban a lőszerüzemek a 12 órás munkanap alatt nem termeltek többet, mint a tízórás munkanap folyamán. A munkaidő csökkentése a termelés abszolút növekedését eredményezte. Egy 56 férfimunkásból álló, nehéz munkát végző csoport a munkahétnek 85 óráról 51 órára való leszállítása után a termelést 22%-kal növelte.

A beszámoló a továbbiakban a munkanap alatt (az ebédidőn kívül) két, egyenként tíz-tizenötperces megszakítást követel, a nap első és második felében. A beszámoló határozottan szembeszáll a munkanap mértéktelen meghosszabbításával és a heti munkaórák számának növelésével.*

Ami *Németországot* és az általa ideiglenes megszállott országokat illeti, kétségtelen, hogy itt bizonyos technikai fejlődés mellett is erősen csökkent a munkateljesítmény. A csökkenést a tényezők egész sora váltotta ki. Itt a nem teljes értékű munkaerő — be nem tanított nők, akik soha az életben nem végeztek fizikai munkát, öregek, rokkantak, betegek, fiatalkorúak — arányszáma magasabb volt, mint bárhol. Ehhez még az a körülmény járult, hogy számos üzemben 80, sőt több százalékban idegen munkásokat foglalkoztattak, akiknek munkateljesítménye a fasiszták saját kijelentése szerint, a hasonló képesítésű német munkások munkateljesítményének mindössze 80 százalékát tette ki. Ténylegesen azonban a munkateljesítmény valószínűleg még alacsonyabb volt.

A hitleristák, akik teljes joggal féltek attól, hogy a Németországba hurcolt külföldi munkások szervezett akció ese-

---

* „Times" 1940. IV. 9.

tén veszedelmesekké válhatnak, *az üzembe sohasem küldtek egyazon nemzetiségű külföldi munkásokat, hanem olymódon keverték őket,* hogy minden külföldi munkásokat foglalkoztató üzemben lehetőleg nagyszámú — tíz-harminc — nemzetiséghez tartozó munkások dolgozzanak egyidejűleg. Ez azonban azt jelentette, hogy az üzemek fölötte jelentős számú német munkást kényszerültek kiemelni a termelésből tolmácsolás és az idegen munkások ellenőrzése céljából, ami az összmunkateljesítmény csökkenéséhez vezetett. Csökkent továbbá, a munkás átlagos munkateljesítménye az elégtelen élelmezés, rossz ruházat és különösen a gyakori légiriadók következtében is. Sok gép erősen elhasznált volta és a rosszminőségű nyersanyag ugyancsak a munkateljesítményt csökkentő tényezőnek bizonyultak.

Az a kísérlet, hogy a munkateljesítményt a munkaidő mértéktelen meghosszabbításával növeljék, nem csak nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hanem elsősorban az elégtelen élelmezés következtében, egyenesen ellenkező eredményhez vezetett. Bizonyos esetekben ezt maguk a fasiszták is elismerték.

A „Reichsarbeitsblatt" 1944 május 27-i 14—15. számában, egy gyárigazgatónak a munka termelékenységéről szóló cikkét közölte. A következő kivonatot idézzük belőle:

62 óránvi munkaidőből csak 42 órát fordítanak termelő munkára. „Már a háború kitörése idején szükségessé vált a munkaidő meghosszabbítása. A gyakorlati emberek tudják, hogy tartósan sem az ember, sem a gép nem dolgozhatik maximális erőmegfeszítéssel, így az a számítás, hogy a 60 órás munkahét 25%-kal több termelést eredményez, mint a 48 órás, a gyakorlatban nem mindig igazolódik be." A szerző a továbbiakban nagy iparvállalatok „tartós és beható megfigyelése" alapján bizonyítja, hogy míg békeidőben az adott vállalatban, az idő 84%-át, vagyis 40 munkaórát használtak ki tényleges termelésre, a háború idején túlnyomórészt uralkodó heti 60 órás munkaidő-minimum mellett csak annak 70%-át, vagyis 42 órát fordítanak ténylegesen termelő munkára. Ilymódon, noha a munkaidőt heti 12 órával növelték, a tényleges többtermelés csak 2 óra. A 30%-ot kitevő nem termelésre fordított munkaidőből alapos ok nélküli betegszabad-

ságra, illetőleg orvosi vizsgálatra 11% esett (a békeidők 4%-ával szemben), selejtárú termelésre pedig 8% (a békeidők 3%-ával szemben)!

Sajnos, Németországra vonatkozólag a munkateljesítmény csökkenésének fokáról semilyen tudományosan megalapozott becslést sem adhatunk. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy az óránkénti teljesítmény 30—40%-kal esett.

A Ruhr-vidék széntermelésére vonatkozólag a következő adatok állnak rendelkezésünkre:*

Év	Napi széntermelés (ezer tonnában)	Munkáslétszám (ezrekben)	Egy munkásra eső napi átlagos széntermelés (tonnában)
1939 (átlag) . . .	418	315	1.33
1942 (év végén) . .	390	385	1.00
1943	342	375	0.91

Igen nagy hatással volt a munkateljesítményre a dolgozók politikai magatartása, mely tényező nagy előnyére szolgált a demokratikus országoknak. Ez teljesen nyilvánvalóvá vált 1941 őszén, amikor Angliában „tankhetet" szerveztek a Szovjetúnió megsegítésére.

A „Neue Zürcher Zeitung" szeptember 30-i londoni tudósításában a következőket jelentette: „A tankgyártás hete Oroszország számára, amellyel kapcsolatban az angol munkások között munkájuk katonai és politikai jelentőségének megmagyarázása érdekében széleskörű agitációs kampányt folytattak, eddig ismeretlen rekord munkateljesítményt eredményezett. *A múlt héten az eddigi legmagasabb heti munkateljesítményt 20%-kal haladták tul.*"

A demokratikus országokban a munkaerő kihasználásában fontos szerepet játszottak a munkások és a gyárvezetőségek képviselőinek bizottságai. H. Wallace ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A „War Production Board" megközelítő becslése szerint e bizottságok tevékenységének eredményeképpen minden egyes háborús év alatt több mint 200 millió munkaórát takarítottak meg." **

---

* „Economist" 1945. IX. 8. 345. l.

** Wallace, H.: Sixty million jobs London, 1946. 39. l.

A munkateljesítmény igen jelentős növekedéséről érkeztek jelentések valamennyi, a német megszállás alól felszabadított országból: Bulgáriából, Franciaországból, Jugoszláviából stb. Így 1944 decemberében a francia munkaügyi miniszter kijelentette, hogy míg a felszabadulás előtt a francia bányászok a háborúelőtti termelésnek mindössze 50%-át szolgáltatták, 1944 végén az érckitermelés Nord megyében 115, a Loire-vidéken 91, a központi vidéken 85%-ot tett ki a háborúelőttihez képest.*

Merőben ellentétes jelenség volt észlelhető a fasiszták által megszállott területeken, ahol a munkások politikai okokból tudatosan csökkentették a munkateljesítményt. Számtalan szabotázscselekményt hajtottak végre, amelyeknek következménye a termelőfolyamat megszakítása, a termelt áru minőségének romlása, vagy pedig egyenesen teljes hasznavehetetlensége volt.

Látjuk tehát: a termelés növelése céljából minden kapitalista ország a munkaerő fokozott kihasználásához fordult. Ennek eredményei az egyes országokban igen eltérőek voltak. Függtek a háború kitörése idején felhasználatlanul maradt munkaerőtartalékok nagyságától, azok célszerű kihasználásától, a munkások megfelelő élelmiszerellátásának lehetőségétől és más munkakörülményektől. Végül — egyenlő egyéb feltételek esetén — a termelés terjedelme jelentős mértékben függött a dolgozók politikai beállítottságától.

A háború végén, majd a háború befejezése utáni időkben, a legyőzött és korábban Németország által megszállott országokban a munkások munkateljesítménye a termelőeszközök megsemmisülése, valamint az élelmezés elégtelensége következtében jelentősen esett. Például a Ruhr-vidék szolgálhat.**

Év	Szénkitermelés (millió tonnában)	Foglalkoztatott munkások száma (ezrekben)	Egy munkásra eső termelés (tonnában)
1943 (február) . .	11.2	375	30
1945 (január) . . .	5.8	375	15
1945 (augusztus) .	1.6	161	10

A munkások munkateljesítménye más termelési ágakban még alacsonyabb volt.

---

* Brazzaville-i rádió 1944 december 31-i adásában.
** „Economist" 1945. IX. 8. 345. l.

VII. FEJEZET

A termelés a háború alatt

Az *ipari* termelés menetét a háború alatt nagyszámú, gyakran ellentétes irányban ható tényező határozta meg. A munkaerő fokozott kihasználása és a termelési technikának a háború szükségleteihez való alkalmazása a termelés növekedését vonta maga után. Számos más tényező, mint a szükséges nyersanyag, gépek és szállítóeszközök hiánya ellenkezőleg hatott. A demokratikus országokban a dolgozók politikai beállítottsága a termelés növekedését szolgálta, míg a Németország által megszállott országokban a lakosság ellenséges magatartása nagy mértékben fékezte a termelést. Az egyes országokban e tényezők mindegyike különböző erővel hatott, aminek következtében a fejlődés menete országonként nagyon eltérően alakult.

Bevezető tájékoztatásul mindenekelőtt az *első* világháború ipari termelését jellemezzük. Evégből idézzük a rendelkezésre álló, mellesleg mondva, fölötte szegényes statisztikai anyag legfontosabb adatait.

Az ipari termelés indexe *

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918 %-ban 1913-hoz képest
Egyesült Államok (1923—1925 = 100) .	67	61	68	81	82	81	+21
Németország (1913 = 100) . . .	100	83	67	64	62	57	—43

* „Világgazdasági válságok." I. kötet. 502. l. (oroszul).

A többi hadviselő országra vonatkozólag nem számították ki a háborús évek összindexét. Természetesen az Egyesült Államok és Németország kapcsán idézett adatok sem valami pontosak, mindazonáltal fogalmat nyerhetünk belőlük a fejlődés irányáról.*

A fejlődés az Egyesült Államokban és Németországban egyenesen ellentétes volt: az Egyesült Államokban az ipari termelés majdnem 20%-kal nőtt; Németországban 43%-kal csökkent. Ez érthető is. Az Egyesült Államok csak igen feltételesen és csak nagyon rövid ideig volt hadviselő ország; mint az egész világnak (a hármasszövetség országainak kivételével) szállítója, a háború előnyeit élvezte. Németország ellenkezőleg, minden erőforrásával résztvett a háborúban és még blokád alatt is állott.

Valamelyest hitelt érdemlő képet nem a termelésnek bonyolult módon kiszámított összindexei adnak, hanem néhány olyan iparág termelésének változására vonatkozó adatok, amelyek donto jelentőséggel bírnak a termelésre mint egészre: ilyenek a koszén és acél termelésére, valamint a gyapot fogyasztasara vonatkozó adatok.

---

* Az összindexeket a termelés „fizikai" mértéke indexeinek hívják megkülonboztetesul a termeles penzben kifejezett jellemzesetol. Ez a meghatarozas, termeszetesen, igen feltételes. Szenet, gepeket, ruhazatot stb. nem lehet targyi alakjukban osszeadni. Az index kiszamitasa kulonbozo kozos tenyezon alapszik: az ipar egyes agaiban foglalkoztatott munkasok szaman; a felhasznalt gepek mennyisegen; bizonyos esetekben a kesz termekek arainak osszegen, egyes, azonos minosegu aruknal pedig, termeszetben vett mennyisegukön. Az ipar minden egyes aga meghatarozott szamu pontot kap az osszindexben, meghatarozott „sulyt", amely korulbelul megfelel az adott orszag gazdasagi eleteben szamara juto jelentosegnek. Az osszindex kiszamitasanal az ipar egyik vagy masik agaban vegbemeno szazalekos valtozasokat csak ezen iparag egyszer s mindenkorra megallapitott „súlyanak" megfeleloen veszik figyelembe. Nem nehez belatni, hogy az a modszer bekeidőben is számos hibalehetoseget tartalmazott. Mindenekelott, a termeles minden egyes aganak valosagos gazdasagi jelentosege, a technika valtozasaval es a konjunkturaciklus fazisainak egymasra kovetkezesevel kapcsolatban allandoan valtozik. A haboru alatt az egyes iparagak jelentosege gyokeresen megváltozik s az egyes iparágak bekeidoben megállapitott „sulyának" alapján kiszámitott összindex még sokkal kevesbbe megbizható képet ad.

*A kőszéntermelés az első világháború alatt**

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918 %-ban 1913-hoz képest
	(millió	bruttó	tonnában)				
Egyesült Államok	509	459	475	527	582	606	+20
Anglia	287	266	253	256	249	228	—21
Franciaország	41	28	20	21	29	26	—37
Oroszország	36	36	31	32	—	—	——
Németország	190	161	147	159	168	158	—17

A kőszénkitermelés, amely úgyszólván mindenütt egybeesik a fogyasztással (Angliát kivéve), Németországban, Franciaországban és Angliában csökkenő irányzatot mutat. Ugyanakkor az Egyesült Államokban a szénkitermelés a háború alatt 20%-kal növekedett!

*Az acéltermelés az első világháború alatt***

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918 %-ban 1913-hoz képest
	(millió	brutto	tonnában)				
Egyesült Államok	31.3	23.5	32.2	42.8	45.1	44.5	+43
Anglia	7.7	7.8	8.6	9.0	9.7	9.5	+23
Franciaország	4.7	2.8	1.1	1.7	2.0	1.8	—62
Oroszorsz. (nyersvas)	4.7	4.4	3.7	3.9	—	—	
Németország	18.3	14.8	12.9	15.5	15.4	11.8	—35

Az acél a legfontosabb nyersanyag, mind a termelő eszközök termelésében, mind a fegyverek és a lőszerek előállításában. Az acéltermelés erős növekedése az Egyesült Államokban, ugyanakkor pedig jelentős csökkenése Németországban és Franciaországban, ezekben az országokban a termelés fejlődésének általános menetére is jellemző.

A fogyasztási cikkek iparában nincsen olyan egységes, valamennyi iparág számára közös, fontosabb nyersanyag, mint

---

* „Világgazdasági válságok." I. kötet. 498., 494., 506., 514., 502. l. (oroszul).

** Ugyanott, 498., 494., 506., 144., 502. l.

amilyen az acél a termelőeszközöket gyártó iparban. Jobb híján a gyapotnak, mint a legfontosabb textil nyersanyagfajtának fogyasztására vonatkozó adatokat idézzük.

*Gyapotfogyasztás az első világháború alatt**

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918 %-ban 1913-hoz képest
	(millió évben)						
Egyesült Államok (millió bálában)	5.8	5.9	6.0	7.3	7.7	7.7	+33
Anglia (millió centálban)** .	19.2	16.5	23.0	19.3	15.1	14.9	—22
Franciaország .	2.7	1.6	2.2	2.3	2.5	1.4	—49
Oroszország . .	2.0	1.8	1.4	0.8	—	—	—
Németország . .	4.9	—	—	—	—	—	—

Itt is ugyanezt látjuk; növekedés az Egyesült Államokban és csökkenés Európában. Németországra vonatkozólag nincsenek adatok; minthogy azonban Németország blokád alatt volt, tulajdonképpen csak a háború kitörésekor tartalékban meglevő gyapotot dolgozhatta fel.*** A háború végén Németországban a ruházatot kevés hulladékgyapottal kevert papírfonálból készítették.

Mindezek következtében megállapíthatjuk, hogy az első világháború folyamán a hadviselő országok ipari termelése csökkent; kivétel csak az Egyesült Államok, amelyet tudvalevőleg csak bizonyos megszorításokkal lehet a hadviselő hatalmakhoz számítani.

A *mezőgazdasági termelés* alakulása az első világháborúban körülbelül ugyanolyan képet mutat, mint az ipari termelésé. Eltérés csak abban mutatkozik, hogy Angliában, ahol a hajótérhiány következtében nem volt meg a lehetőség a szükséges élelmiszercikkek behozatalára, mint a háború előtt, a mezőgazdasági cikkek termelése növekedett.

---

* „Világgazdasági válságok". I. kötet. 498. l. (oroszul.)

** 1 centál = 0,45.359 mázsa.

*** A háború alatt Németországnak a legtöbb gyapotot a Közel-Keletrol sikerult behoznia.

*Búzával és rozzsal bevetett terület**

	1909—1913	1915	1916	1917	1918
		(millió hektárban)			
Egyesült Államok . . .	20.3	25.7	22.6	20.3	25.4
Anglia	0.8	0.9	0.8	0.8	1.1
Franciaország	7.7	6.4	5.9	5.0	5.1
Németország	8.2	8.4	7.7	7.1	5.1
Olaszország	4.9	5.2	4.8	4.3	4.5

A kontinentális Európa országaiban mindenütt csökkent a vetésterület. Különösen erős volt a csökkenés Németországban és Franciaországban. Ezzel szemben Angliában és az Egyesült Államokban a vetésterület növekedett.

Búza- és rozstermés az első világháborúban

	1909—1913	1915	1916	1917	1918	1915—1919 (évi átlag)
			(millió mázsában)			
Egyesült Államok . .	190	239	186	189	274	235
Anglia	16	20	16	18	25	20
Franciaország . . .	99	69	65	43	69	62
Európai Oroszország .	418	401	334	257	—	331
Németország . . .	155	130	120	93	106	112

Természetesen az egyes évek termése a meteorológiai körülményektől függően ingadozik, de az általános vonal világos: *növekedés az Egyesült Államokban és Angliában, ugyanakkor pedig erős csökkenés a kontinentális Európa hadviselő országaiban.* A kontinentális Európában hasonló csökkenés mutatkozott más terményekben is. Németországban az 1915—1919. évek átlagos termése az 1909—1913. évek átlagos termésához képest árpában 33.4 millió mázsáról 21.6-ra; zabban 85.9-ről 51.2-re; burgonyában 458-ról 320 millió mázsára esett. Hasonló csökkenés volt tapasztalható Franciaországban és Oroszországban is, míg az Egyesült Államokban és Kanadában a termelés jelentősen növekedett. Az állattenyésztés fejlődése nagyjában

* „Jahrbuch für Wirtschaft, Politik und Arbeiterbewegung." 1922/23. 140. l.

és egészében a takarmány termelésével párhuzamosan haladt: Németországban takarmányhiány miatt a sertéseknek több mint felét le kellett vágni.

*

A második világháború éveire vonatkozólag termelési összindexekkel csak az Egyesült Államokra, Kanadára és néhány kis európai államra vonatkozólag rendelkezünk.*

*Az ipari termelés indexe***
(1939 = 100)

	1940	1941	1942	1943	1944
Egyesült Államok . . .	114	154	194	237	231
Kanada	122	169	234	283	282
Chile	118	113	112	108	111
Mexikó	102	104	110	115	118
Svédország	91	84	87	88	88
Irország	—	92	76	77	81
Norvégia	—	89	78	76	71
Dánia	81	77	80	82	81
Bulgária	—	—	114	111	97
Finnország (exportipar) .	—	—	46	52	44

Ezeknek az adatoknak megfelelően az Egyesült Államokban és Kanadában az 1939—1943. években az ipari termelés,

---

* Belgiumra vonatkozólag a háborús évek ipari termelésének összindexei nincsenek meg. De a termelés legfontosabb ágaira vonatkozó adatok erős csökkenést mutatnak.

Havi átlagos termelés

Év	Szén	Vas	Acél	Elektromos energia (ezer kilowattban)
	(ezer tonnában)			
1939	2.487	255	259	466
1944	1.125	59	52	309

„Monthly Bulletin of Statistics L. of N." 1945 november.

** Ugyanott, 1945 szeptember, 1946 március.

a bányaipar termelését is beleértve, mintha több mint kétszeresére növekedett volna. Ugyanakkor azon semleges és megszállott európai országokban, amelyekre vonatkozólag adatokkal rendelkezünk, a termelés 12—29%-kal esett. A németek által megszállott többi országra vonatkozólag nem ismeretesek az ipari termelés adatai. Alig kételkedhetünk azonban abban, hogy a csökkenés a keleteurópai országokban (talán Csehszlovákia kivételével) még nagyobb volt, mint Dániában és Norvégiában.

Az amerikai és kanadai ipar egész szerkezetében beállott óriási változások következtében az ipari termelés összindexének helyessége még vitásabb, mint békeidőben.*

Az összindex helyességének ellenőrzésére a munkaerő foglalkoztatottságára vonatkozó adatok nyujtanak bizonyos lehetőséget. Az Egyesült Államok iparában 113%-kal több munkaórát teljesítettek, mint 1939-ben. Ilymódon az összindex 1939-hez képest valamelyest nagyobb termelésnövekedést mutat, mint ahogy ez a teljesített munkaórák növekedésének megfelelne.

A háború alatt végbement technikai fejlődés kétségtelenül a termelés további növekedéséhez vezetett, úgyhogy a termelésnek az index által mutatott növekedését többé-kevésbbé helyesnek tekinthetjük.

Az összindexek helyességének másik ellenőrzési módja, mint az első világháború termelésének vizsgálatánál már elmondtuk, az hogy a termelés néhány fontosabb tényezőjére vonatkozó adattal, az elektromos energia, kőszén, acél termelésével, illetőleg a teljesített tonnakilométerekkel hasonlítjuk össze.

---

* E változások példájául az Egyesült Államok egyes iparágaiban a vas- és acélfogyasztás terén tapasztalható eltolódások szolgálhatnak:

	1939 (az egész fogyasztás %-ában)	1944
Automobil- és repülőgépipar	15.1**	7.4
Fémből való csomagolóanyagkészítés . . .	7.6	6.1
Építkezés	15.6	9.8
Hajóépítés	1.3	18.8

(„Iron Age" 1946. I. 3. 81. l.)

** Az 1939. évi adatok csak az automobiliparra vonatkoznak.

*Egyesült Államok**

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Elektromos energia termelése milliárd kilowattórában (havi átlag)	10.9	12.1	14.0	15.7	18.4	19.2
Széntermelés millió tonnában (havi átlag)	33.8	38.7	42.9	48.4	49.1	51.7
Acéltermelés millió tonnában (havi átlag)	4.0	5.1	6.3	6.5	6.7	6.8
Teljesített tonnakilométerek (1935—1939=100)	101	109	130	138	137	140

A termelés eme legfontosabb ágai lényegesen kisebb növekedést mutatnak, mint a termelés egészének alapján kiszámított index.

Bármilyen komolyak legyenek is azonban a statisztikai hibaforrások, vitán felül áll az a tény, hogy az *1940—1943-as évek folyamán az Egyesült Államok (és Kanada) ipari termelése körülbelül kétszeresére nőtt.* Évi 25%-os növekedés példátlan jelenség a kapitalizmus történetében: az első világháborúban a növekedés mindössze évi 4%-os volt. Az északamerikai országok ipari termelésének ez a hallatlan növekedése azt bizonyítja, hogy ezek az országok óriási tartalékokkal rendelkeznek, melyek békeidőben a piac elégtelensége következtében parlagon hevertek. Olyan jelenség ez, amely a kapitalizmus általános válságát jellemzi. Helyesen mondotta Kaiser amerikai hajógyáros: „Történelmünkben először alkottunk igazán fogalmat Amerika termelési lehetőségeiről. Minden eddigi becslés elmarad a valóság mögött. A legnagyobb termelési mechanizmust létesítettük és fejlesztettük ki, amit csak valaha is ismert a világ. Nyilvánvalóan rendelkezünk felhasználásához szükséges tőkével, munkaerővel és vezetőkkel is."**

* Az elektromosságra, szénre és acélra vonatkozó adatok a „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." különböző számaiból; a vagonok rakományaira vonatkozóak a „Federal Reserve Bulletin" 1946 márc. 330. lapról valók.

** „New York Times" 1944. X. 6.

A termelés társadalmi jellege és a kisajátítás egyéni formája között fennálló ellentmondás világosan jelentkezett abban a tényben, hogy az Egyesült Államok termelésének ilyen növelése csak a háborús feltételek között volt lehetséges. A termelés növekedését még a következő tényezők tették lehetővé:

a) az amerikai hadiiparnak a háború idején eszközölt beruházásai a szó tág értelmében, beleértve a szükséges nyersanyagok, aluminium, magnézium stb. termelését is;

b) új műanyagipar fejlődése a háború folyamán a háborús szükségletek kielégítése céljából (kaucsuk, műselyem);

c) a hadianyagok tömegtermelése, a szövetségesek háborús szükségleteinek kielégítésére is.

Jellemző, hogy miután 1943-ban lényegében befejeződött az új hadiüzemek, valamint a háborús jelentőséggel bíró nyersanyagokat előállító üzemek építése, az ipari termelés össztömege az 1944-es év folyamán csökkenni kezdett.*

A háború idején az építkezési tevékenység súlypontja az államköltségen épített hadiüzemekre helyeződött át. Azonnal nyilvánvalóvá válik ez, amint a termelésnek a háború folyamán végbement növekedését az egyes iparágakban vizsgáljuk.**

Az ipari termelés indexei

Év	Termelőeszközök („tartós használati javak") ***	Fogyasztási cikkek	Bányaipar	Lakásépítkezés	Más építkezések
	(1935—1939=100)			(1923—1925=100)	
1939	109	109	106	60	81
1942	279	158	129	82	235
1943	360	176	132	40	92
1944	353	171	140	16	61

* 37 keleti tagállamban megkötött építési szerződések száma:

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió dollárban)					
Magánépítkezés . .	1.842	2.202	2.515	1.109	579	559
Állami építkezés .	1.708	1.802	3.492	7.146	2.695	1.435
Összesen	3.550	4.004	6.007	8.255	3.274	1.994

(„Federal Reserve Bulletin" különböző számok)

** Ugyanott.

*** Az amerikai statisztikában a „tartós használati javak" rovatban szereplő áruk, a termelőeszközökön kívül azokat a fogyasztási cikkeket is tartalmazzák, amelyeket hosszabb időn át használnak, mint pl. személyautók, hűtőszekrények, bútorok, *valamint a fegyverek és lőszerek minden fajtája.*

Ezek az adatok világosan mutatják, hogy az ipari termelés össznövekedését elsősorban a „tartós használati javak", azaz a hadianyagot, valamint fegyvereket és lőszereket előállító gépek termelésének növekedése idézte elő. (Jellemző, hogy 1942 őszén az Egyesült Államokban és Kanadában erősen csökkentették a nemesfémipar termelését, hogy munkásokat tegyenek szabaddá más iparágak számára.)

Igen jellemző továbbá a szerszámgép-gyártás, tehát a fémfeldolgozó ipar legfontosabb felszerelési tárgyának termelése terén végbement eltolódás.

Szerszámgép-rendelések

(millió dollárban)

1929	1932	1939	1940	1941	1942	1943	1944
185	22	200	443	771	1.322	1.179	500

1941—1943-ban, amikor az új — többségükben állami — hadiüzemek számára vásárolták a felszerelést, évenként átlagban hatszor annyit adtak ki szerszámgépekre, mint 1929-ben. Az amerikai vas- és fémfeldolgozó ipar csaknem valamennyi szerszámgépét újjal cserélték ki a háború folyamán.

A háború alatt az Egyesült Államokban sok olyan új nagy ipartelepet építettek, amelyeket a háború befejezése után is kihasználhatnak. Az Egyesült Államok nyugati tagállamaiban három olyan nagy vízi elektromos erőműtelepet, amelyek építését annakidején kizárólag a munkanélküliek foglalkoztatása céljából kezdték el, a háború alatt erőltetett ütemben építettek fel, hogy a rohamosan növekvő alumíniumipar villamos hajtóerőhöz jusson.* 1943 júliusában befejezték a texasi Longview-ból az illinoisi Norris City-be vezető 1388 km hosszú, napi 300 ezer hordó teljesítőképességű kőolajvezeték

* A Bonneville-i 400 ezer, valamint a Grand Coolee-i 500 ezer kilowattos áramfejlesztő mellett három további, egyenként 140 ezer kilowatt teljesítőképességű erőműtelep épült. („Economist" 1943. VII. 10.)

lefektetését. Ilyen nagymennyiségű kőolajat a világ egyetlen olajvezetéke sem továbbít.*

Az ipari termelés háború alatti alakulásáról *Angliában* egyelőre még kevesebb adatot hoztak nyilvánosságra, mint az Egyesült Államokban. Összindexeket nem közöltek; hivatalos adat (a fegyverektől és lőszertől eltekintve) csak néhány nyersanyagra vonatkozólag áll rendelkezésünkre.

Néhány fontosabb nyersanyag termelése Angliában **

	1935—38 (évi átlag)	1939	1940	1941	1942	1943
			(ezer tonnában)			
Vasérc[1]	12.417	14.486	17.702	18.974	19.540	18.487
Nyersvas	7.350	7.980	8.205	7.392	7.604	7.187
Öcskavas acélgyártás céljára	5.800[2]	6.379	6.527	6.622	7.688	7.782
Acéltömb és mintaöntés	11.256	13.221	12.975	12.312	12.764	13.031
Puhafa	180[3]	120[4]	444	701	861	805
Keményfa	150[3]	310[4]	496	655	1.025	1.251
Bányafa	120[3]	450[4]	1.527	1.441	1.574	1.756
Aluminium	18	25	19	23	47	56
Magnézium	2	5	6	11	18	23
Ujságpapír	857[5]	—	294	150	140	129
Többi papírfajta és kart.	1.413[5]	—	1.523	1.240	1.147	1.031
Gyapotfonal	503	487	529	367	327	312

* Az olajvezeték építését erőltetett ütemben végezték, mert 1942-ben a német tengeralattjárók azzal fenyegettek, hogy megszakítják az olajszállítás szokásos útját — azaz a ciszternahajók közlekedését a kőolajtelepek és a keleti tagállamok között.

** „Statistics relating to the war effort of the U. K." Cmd. 6564. 16. l.

1. Az érc átlagos vastartalma kb. 30%. — 2. Hozzávetőlegesen, a fogyasztás és behozatal adatai alapján. — 3. Az adat 1930-ra vonatkozik — 4. A termelésre vonatkozó, az év elején hozzávetőlegesen kiszámított és egész évre átszámított adat. — 5. Az adat 1935-re vonatkozik.

Elég tarka képet kapunk: növekvő acéltermelés (ami főleg az ócskavas gyűjtésének köszönhető*); az aluminium- és magnéziumtermelés többszörös emelkedése; az angol erdők nagyméretű irtása; másrészt jelentős csökkenés a gyapotfonal termelésében.

Gyorsan csökkent a bútorgyártás: az azelőtt működő 8—9 ezer bútorgyárból és műhelyből 1943-ban mindössze 160 maradt üzemben. A bútoripar munkásainak száma 120—150 ezerről 6.500-ra esett vissza.**

További adatokkal az angol szénipar termelése és a szénfogyasztás kapcsán rendelkezünk:***

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió tonnában)					
„Áruszén" termelése**** . .	231	224	206	205	199	193
Az ország belső fogyasztása . .	184	197	197	198	192	187

Az idézett adatok a széntermelés szakadatlan esését mutatják. A csökkenést elsősorban a munkaerő hiánya (lásd a VI. fejezet), valamint a bányafa hiánya okozta. Minthogy azonban a termelés csökkenésével egyidejűleg a szénkivitel (kivéve a raktáron levő szénét), gyakorlatilag megszűnt, végeredményben a belső fogyasztás nem volt kisebb, mint a háború előtt.

Persze mindezek az adatok nem elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel kerek számokba foglaljuk a termelés össztömegét. Mindamellett feltételeznünk kell bizonyos csekély növekedést, amiben nem kis szerepet játszottak a lend-lease alapján történt nyersanyag-szállítások. Lyttleton miniszter számítása szerint, az első világháborútól elérőleg, Anglia termelése ezúttal növekedett.***** Az egyik kutató arra a következtetésre

---

* Arról, hogy Angliában milyen erőteljesen hajtották végre az ócskavas gyűjtését, többek között az a tény tanuskodik, hogy 1942 januárjában a „Times"-ben egymagában három cikk jelent meg e munka fokozásának szükségességéről.

** „Economist" 1943. VII. 17.

*** „Economist" 1945. VI. 2.

**** Nem tartozik ide a bányák által felhasznált szén.

***** „Economist" 1943. VII. 10.

jut, hogy Anglia ipari termelése 1942-ben 22%-kal magasabb volt, mint 1938-ban.* Több bíráló ezt a becslést nagyon is optimisztikusnak tartja.**

Németország ipari termelése, mint feljebb már megemlítettük, az első világháborúban 43%-kal csökkent.*** Mondhatjuk-e, hogy a második világháború folyamán Németország termelésének csökkenése ugyanilyen jelentős volt? Úgy véljük, hogy mielőtt a győzedelmes Vörös Hadsereg a háborút magának Németországnak területére vitte volna, a csökkenés kevésbbé volt jelentős, mint az 1914—1918-as években s ezt a következő megoldásokra alapítjuk.

A háború alatt Németországban a foglalkoztatott munkások száma a háborúelőtti időkhöz képest jelentékenyen megnövekedett (lásd a VI. fejezetet). Ugyanakkor a teljesített munkaórák száma a munkaidő meghosszabbításával is emelkedett. Másrészt azonban a munkateljesítményt csökkentő ellentendenciák is hatottak: a munkások kevésbbé képzettek voltak, rosszabbul táplálkoztak, a külföldi munkások pedig ellenséges beállítottságuk következtében nem szívesen dolgoztak. Ha figyelembe vesszük ezenkívül a termelőeszközök egyre erősbödő elhasználtságát és a „pót"-nyersanyagok alkalmazását, akkor nem igen kételkedhetünk abban, hogy Németország ipari termelésének színvonala ebben a háborúban hanyatló irányzatot mutatott.

1942-től kezdve ehhez még a hadműveleteknek az ipari termelésre gyakorolt *közvetlen* hatása is hozzájárult. A német városok és iparvállalatok egyre gyakoribb légibombázására, valamint a munkateljesítménynek a majdnem mindennapos légiriadók következtében beállott csökkenésére gondolunk.

A háború befejezése után kiderült, hogy az ipari vállalatokban a bombázások okozta rombolások jóval kisebbek, mint

---

* Lásd Kaldor cikkét az „Economic Journal" 1943 Július—szeptemberi számában. Kaldor a munkaerő adataira alapozza becslését: a dolgozók száma 4%-kal növekedett; a munkaidő meghosszabodása 11.5%-nak felel meg; egy munkás óránkénti munkateljesítménye 6%-kal emelkedett. Az eredmény 22.5%-nyi összemelkedés.

** „Economist" 1943. IX. 11.

*** Ez az összegező számadat a német statisztikai igazgatóság kiszámításaira támaszkodik, amelyek a „Vierteljahrshefte für Konjunkturforschung" c. folyóirat 31. sz. különkiadásában jutottak nyilvánosságra.

ahogy erről a külföldi sajtóban beszámoltak. A Ruhr-vidéket bejárt mérnökeink beszámolói azt mutatják, hogy noha számos gyár épülete károkat szenvedett, a termelőeszközök — szerszámgépek, sajtók, hengerművek stb. — igen jelentéktelen mértékben rongálódtak meg.

1944 végéig, azaz a Vörös Hadsereg bevonulásáig, a Ruhr-vidék termelésének csökkenését részben pótolta a felsőszilézia iparvidék termelésének növekedése, ahová számos üzemet telepítettek át a Ruhr-vidékről.

Speer fegyverkezésügyi miniszter 1945 elejéről származó titkos jelentéséből kiderül, hogy Németország csak 1944 utolsó negyedében nem volt már képes helyreállítani a légibombázások által megrongált iparvállalatokat; a fegyvertermelési tervtől 30—40%-kal maradtak ekkor el.

Egy angol szakfolyóirat a következő adatokat közli Németország vastermeléséről:*

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
			(millió tonnában)				
Nyersvas .	18.0	17.5	14.0	15.4	15.3	16.0	13.7
Acél . .	22.7	22.5	19.1	20.8	20.5	—	—

Az első világháborúhoz hasonlóan, a nyersvas- és acéltermelés a második világháborúban is csökkent.

Ha a német hadsereg a termelésnek magában Németországban bekövetkezett csökkenése ellenére 1944 közepéig biztosítani tudta a maga számára a hadianyagot, úgy ezt mindenekelőtt annak a körülménynek kell betudni, hogy a Németország által meghódított országok iparát a német haditermelés szolgálatába állították. Az elmondottak mindenekelőtt Csehszlovákia kohó- és hadiiparára, Felső-Szilézia kohó- és fémfeldolgozóiparára, valamint Franciaország és Belgium vas- és fémiparára vonatkoznak. A semleges országok, Svédország és Svájc ipara szintén segítette egyben-másban a német hadsereg ellátását. Svédország jóminőségű vasércet, golyóscsapágyat, vas- és fémipari termékeket szállított Németországnak; Svájc gépeket és különböző, közvetlenül fegyverkezési célokat szolgáló vas- és fémárut.

A német hadsereg kielégítő ellátása a szükséges hadi-

* „The Metal Bulletin" 1945. XI. 20.

anyaggal csak azáltal vált lehetővé, hogy a fasiszták magában Németországban és különösen a megszállott területeken könyörtelenül korlátozták a polgári lakosság iparcikk-fogyasztását (lásd a VIII. fejezetet). Nem csak a polgári fogyasztást szolgáló termelést korlátozták, hanem a II. csoport számára szükséges termelőeszközök előállítását is. Így Speer még 1942-ben megtiltotta, hogy a textil-, építő- és nyomdaipar számára gépeket állítsanak elő.* Csak minden erőnek a hadsereg ellátására való összpontosítása tette egészen 1944 közepéig lehetővé a német fegyveres erők hadianyag-szükségletének biztosítását.**

Legjobban a németek által megszállott országok ipari termelése esett. Ehhez számos tényező járult hozzá: az országok meghódítása során a gazdaságnak okozott károk, ezeknek az országoknak közvetlenül ezután következő kifosztása, a gépek, nyersanyag és szállítóeszközök elvétele és Németországba való kiszállítása;*** továbbá a megmaradt iparvállalatoknak kizárólag a német hadsereg szükségleteire való felhasználása, anélkül, hogy valamennyire is figyelembe vették volna az elhasználódott állótőke pótlásának szükségességét. A németek arra törekedtek, hogy az általuk meghódított országokat Németország nyersanyag- és mezőgazdasági függvényévé változtassák, mint ahogy ezt Franciaországgal kapcsolatban nyiltan ki is jelentették. A megszállott országok iparát elszakították korábbi nyersanyagforrásaitól. A munkások szabotázsa és az ellenállási mozgalom résztvevőinek kártevő munkája csökkentették a termelés mértékét. Ehhez járultak még a légibombázások, továbbá ezeknek az országoknak területén lefolyt hadműveletek s a visszavonulások során a németek által végrehajtott rombolások. Mindez oda vezetett, hogy felszabadulásuk pillanatáig ezeknek az országoknak ipari termelése a háborúelőtti színvonal jelentéktelen hányadára csökkent.

Ami Németországot illeti, itt Eisenhower tábornok beszámolója szerint, 1945-ben a termelés össztömege minden való-

---

* „Economist" 1942. VIII. 8.

** A legfontosabb fémek, mint a réz, ón, nikkel és a többi ritka fémek hiánya következtében a haditermelés minősége gyorsan romlott.

*** Mikor a háború elhúzódott és a szövetségesek Németország elleni légitámadásai megkezdődtek, az elszállított termelőeszközök egy részét újra visszavitték a megszállott nyugati országokba.

színűség szerint nem igen érte el a háborúalatti havi átlagos termelés 25%-át.*

Japán háborúalatti termeléséről csak töredékes ujságadataink vannak.

	1938**	1944**	1945**
Szén (millió tonnában)	53	50	kb. 20
Nyersvas (millió tonnában 1937)	2.7	2	kb. —
Acél (millió tonnában 1937) . .	5.8	2.7	kb. 0.8
Működő orsók száma (millió darab 1936)	11	—	1.7

Az adatok a termelésnek a háború folyamán bekövetkezett jelentős csökkenését mutatják.

*

A mezőgazdasági termelés menete a második világháború idején alapjában véve ugyanolyan volt, mint 1914—1918-ban: ban: Angliában és a tengerentúli országok többségében a termelés növekedése, a kontinentális Európa országaiban a termelés csökkenése, a mezőgazdaság hanyatlása és pusztulása. De ebben a háborúban *a mezőgazdaság pusztulása a kontinentális Európában mélyebb volt, a tengerentúli országok termelésének növekedése pedig kevésbbé volt jelentős, mint az első világháborúban.* Európa néhány országában — Jugoszláviában, Magyarországon, Lengyelországban — a megszállás idején rendszeresen folytatott érvágások és a fasiszta hódítók visszavonulása idején véghezvitt könyörtelen rablás következtében a mezőgazdaság csaknem teljesen szarvasmarha, mezőgazdasági gép és szerszám nélkül maradt. Egyes jugoszláv falvakban a parasztoknak lapáton kívül semilyen termelőeszközük sem maradt. Egy komoly angol folyóirat azt írta,*** hogy az első világháború után, amelynek idején az élelmiszertermelés Európában 33%-kal csökkent, körülbelül 7 év volt szükséges a háborúelőtti színvonal eléréséhez. Világos, hogy a második

* „New York Times" 1945. X. 27.

** Az 1938-as adatok a „Statistical yearbook L. of N." 1939/40. évi kötetéből valók: az 1944. és 1945-ös adatok J. Ch. Pevzner a „Mirovoje Chozjájtszvo i Mirovája Politika" c. folyóirat 1946. 3. számában megjelent cikkéből.

*** „Statist" 1944. IX. 9. 743. l.

világháború után a kontinentális Európa mezőgazdaságának ehhez még hosszabb időre lesz szüksége.

Az első világháborútól eltérően ez alkalommal a gabonát exportáló tengerentúli országokban a vetésterület nem növekedett, hanem csökkent:

*Vetésterület**

Ország	1934—1938	1943	1944	1945**
	(millió acreban)			
Egyesült Államok .	73.48	55.13	65.68	68.81
Kanada	25.05	16.85	23.28	23.41
Argentina	18.86	16.83	15.37	14.23
Ausztrália	12.98	7.87	8.07	11.5

A vetésterület csökkenésére irányuló tendencia teljesen világos. Ezzel szemben a takarmány céljából árpával bevetett terület az Egyesült Államokban és Kanadában jelentősen növekedett.

A búza vetésterületének ilyen csökkenése mellett a legfontosabb, búzát exportáló tengerentúli országok termése a háborúelőtti időszakhoz képest jelentékenyen megnőtt:

A nagy mezőgazdasági termékeket exportáló országok búzatermése

Ország	1934—1938 évi átlag	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió mázsában)					
Egyesült Államok .	195	221	257	265	228	290
Kanada	72	147	86	152	77	113
Argentina . . .	66	81	61	64	68	41
Ausztrália . . .	42	22	45	42	30	14
Összesen	375	471	449	523	403	458

Ilymódon az 1940—1944. években, noha a vetésterület csökkent, a búzatermés 23%-kal nagyobb volt, mint az 1934—

* Foreign Crops and Markets" 1945—1946. „Wheat Studies" 1943 november.

** „Journal of Commerce" 1946. I. 23.

1938-as években. Ebben döntő szerepet játszottak az Egyesült Államok 1942. és 1944. évi rendkívül jó termései.* A háború alatt az Egyesült Államokban erősen növekedett a kukoricatermés is: 1944-ben 50%-kal nagyobb volt, mint a háború előtt.

Ezért a kontinentális Európában mezőgazdaságának pusztulása és az ott uralkodó éhség ellenére, az agrárválságot világméretekben egyáltalán nem számolták fel. A tengerentúli, búzát exportáló országokban a háború alatt is búzatúltermelés, Argentinában kukoricatúltermelés, Braziliában pedig kávétúltermelés volt. Az egyik mezőgazdasági évről a másikra megmaradó állandó tartalékok a háború alatt, 1943-ig még jelentősebbek voltak, mint azelőtt. 1944-től kezdve a tengerentúli országok állandó készletei gyorsan csökkentek.

A négy legfontosabb búzát exportáló ország — Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Argentina — kapcsán idézzük az *állandó tartalékok* 1938—1944-re vonatkozó adatait (évenként az augusztus 1-i állapot szerint):**

1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió bushelben)					
304	630	738	1.052	1.376	1.694	1.160

Az Egyesült Államok tartalékainak csökkenését az 1943/44. mezőgazdasági év folyamán kizárólag az magyarázza, hogy a baromfiak takarmányozására és ipari szesz gyártására sokkal több búzát használtak fel. 1943/44-ben az Egyesült Államokban ilyen célra, tehát nem a lakosság élelmezésére felhasznált búza mennyiségét 550 millió bushelre, azaz körülbelül 140 millió mázsára becsülik.*** Ez a búzamennyiség 70 millió ember egész évi teljes kenyérellátására elegendő.

1945-ben a helyzet gyorsan romlott, noha a tengerentúli országok megmaradó búzatartalékai az 1945/46-os mezőgazda-

---

* A termésbecslések pontossága, mint ismeretes, mindig igen csekély. Az Egyesült Államokban, ahol a statisztika összeállításánál a termést minden egyes farmon egyenként veszik számba, az ugyanazon év terméseredményére vonatkozó *hozzávetőleges becslésektől* való eltérés mindkét irányban gyakran meghaladja a 10%-ot.

** A kaliforniai (Egyesült Államok) Stanford-egyetem keretében működő „Food Research Institute" adatai.

*** „Neue Zürcher Zeitung" 1944 július 20-i londoni tudósítás.

ági év elején még 22.6 millió tonnára rúgtak, az 1944 augusztus 1-i 26.6 millió tonnával szemben.*

A kontinentális Európában az egész háború folyamán ható tényezőkhöz (munkaerő-, gép-, igásállat- és trágyahiány) még a majdnem az egész területre kiterjedő hadműveletek, a szárazság, továbbá — Európa keleti részében — a földreform járult, amely átmenetileg csökkentette a mezőgazdasági termelés hozamát. A déli földgömb egész sor országában szintén rossz volt a termés. Így az 1945/46-os mezőgazdasági évben különösen Európában, Indiában és Kínában búzában és más gabonafélében hiány állt elő. 1946-ban Európában a termés minden valószínűség szerint ugyancsak rosszabb lesz a szokottnál.

Ám ez csak átmeneti jelenség. A kapitalizmus általános válságának szerves részét képező krónikus agrárválság néhány év mulva újra éles formában fog jelentkezni.

Jellemző, hogy Argentinában a kukoricából 33% szénpor és 7% kátrány hozzákeverésével a háborús időkben is brikettet állítottak elő fűtés céljára. Ez annak a következménye volt, hogy megszűnt a kukoricakivitel és a szénbehozatal lehetősége.

A *hús*-termelésben ugyanaz az irányzat figyelhető meg. mint a gabonaneműek termelésének területén, azaz a termelés növekedése a tengerentúli országokban és a termelés csökkenése Európában.

Különféle húsfajták termelése **

Tengerentúli országok	1939	1943
	(ezer tonnában)	
Kanada	643	1.106
Egyesült Államok	7.954	10.957
Argentina	2.179	2.236
Ausztrália	949	1.031***
Uj Zéland	469	525***
	12.194	15.855

* „Economist" 1945. VII. 7. 18. 1.

** „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." No. 4. 1945.

*** 1942. évi adat.

Európai országok	1939	1943
	(ezer tonnában)	
Irország	166	143
Hollandia	419	189*
Dánia	407	282
Portugália	68	49
Svédország	234	150
Svájc	167	106
	1.461	919

A többi európai országra vonatkozólag nincs adat. Kétségtelen azonban, hogy a többi megszállott ország hústermelése még inkább csökkent. Az egész kontinentális Európa hústermelése 1945-ben kétségtelenül jóval kisebb volt, mint 1939 közepén.

A *tej*-termelés az Egyesült Államokban növekedett, a megszállott és semleges európai országokban csökkent.

Tejtermelés **

	1939	1943
	(millió hektoliterben)	
Egyesült Államok	482	532
Németország	167	183
Franciaország	141	97***
Hollandia	52	30*
Svájc	26	21
Ausztrália	57	48

A németországi adat *helytelen* képet ad: a háború alatt a tejet teljes egészében a legszigorúbb ellenőrzés mellett az államnak szolgáltatták be — innen a termelés látszólagos növekedése.

A vaj- és sajttermelés körülbelül úgy változott, mint a tejtermelés.

A háború alatt csökkent *a textilnyersanyag termelése.*

Egyiptom *gyapot*-termése az 1939. évi 390 ezer tonnáról

* 1942. évi adat.

** „Monthly Bulletin of Statistics" No. 8. (A). 1945.

*** 1941. évi adat.

1943-ban 160 ezer tonnára esett. Jelentősen — körülbelül 10%-kal — csökkent a termés az Egyesült Államokban is. A világ selyemtermelése az 1939. évi 61 ezer tonnáról 1943-ban 40 ezer tonnára esett — mindenekelőtt a japán selyemtermelés gyors esése folytán (49 ezerről 29 ezer tonnára). A világ *gyapjú*-termelése 1943-ig körülbelül a háborúelőtti színvonalon maradt.

A háború alatt jelentősen megnövekedett a műrost termelése.

*Műselyemtermelés**

	1939	1943
	(ezer tonnában)	
Egyesült Államok	149	227
Japán	109	135**
Németország	74	100***
Az egész világ	521	656**

*Műrost termelése **

	1939	1943
	(ezer tonnában)	
Egyesült Államok	23	73
Japán	140	180**
Németország	200	400***
Olaszország	87	150
Franciaország	7	45
Az egész világ (a Szovjetúnió nélkül)	492	920**

A műrost és a műselyem a fasiszta országokban részben a gyapotot helyettesítette.

*

Áttérünk a legfontosabb országok mezőgazdasági termelésének vizsgálatára.

Az Egyesült Államok mezőgazdasága a háború alatt jelentős változásokon ment át; fejlődése azonban egészében véve *felfelé ívelő* vonalon haladt. Kevesebb búzát vetettek, de egy-

* „Monthly Bulletin of Statistics L. of. N." No 6 (A). 1945.
** 1942. évi adat.
*** 1942. Lengyelországot és Csehszlovákiát is beleértve.

idejűleg emelkedett a terméshozam. Ugyanúgy emelkedett a takarmányfélék — árpa, zab és különösen a kukorica hozama is.*

Minthogy a háború erősen csökkentette az olajos magvak, különösen a szójabab behozatalát, több olajos növényt vetettek. A háború alatt a szójabab termés több mint kétszeresére emelkedett.** Erősen megnőtt a lenmag, az amerikai mogyoró stb. termése is. Természetesen az Egyesült Államok mezőgazdasága nem mutatott olyan erős növekedést, mint az ipari termelés — a földművelésben ez általában lehetetlen —, de termelési tartalékainak egy részét a termelés növelésének érdekében mozgósította.

A háború alatt erősen növekedett az Egyesült Államokban az állattenyésztés is. Kivétel csak a lótenyésztés, mivel az autók és a traktorok a lovakat fokozatosan kiszorították.

A farmok szarvasmarha- és baromfiállománya az Egyesült Államokban ***

Év	Szarvasmarha	Juh és bárány	Sertés	Lovak	Tyúkok
	(millió darab)				
1934—38 . .	68.5	51.7	45.7	11.6	408.2
1940 . . .	68.2	52.4	61.1	10.4	438.3
1941 . . .	71.5	54.3	54.2	10.2	422.9
1942 . . .	75.2	56.7	60.4	9.9	474.9
1943 . . .	79.1	55.8	73.7	9.7	540.8
1944 . . .	82.4	51.8	83.8	9.3	576.4
1945 . . .	81.8	47.9	60.7	8.9	511.1

Az állattenyésztés csökkenését 1945-ben az magyarázza, hogy a takarmány és az állattenyésztési termékek ára nem volt megfelelő.

Anglia mezőgazdasági termelése a háború alatt jelentékenyen megnövekedett: még gyorsabb ütemben nőtt, mint az első világháborúban. Ezt az a körülmény tette lehetővé hogy a háború előtt Angliában a földművelésre alkalmas terület jelentős részét kaszálónak és legelőnek használták. Így most lehe-

* A kukoricatermés, amely az 1933—1942-es évtizedben átlagban évi 2.370 millió bushel volt, 1943-ban 3.076 millió, 1944-ben pedig 3.100 millió bushelre emelkedett.

** Az Egyesült Államok szójababtermése 1933—1942-ben 69 millió bushel, 1943-ban 196 millió bushel. 1944-ben 179 millió bushel.

*** „Crops and Markets" 1945. április, 88. I.

tőség adódott arra, hogy sok új földet szántsanak fel. Ezzel szemben az angol mezőgazdaságban majdnem teljesen hiányzott a munkaerőtartalék. Angliában a háború előtt a mezőgazdasági terület minden 100 hektárján mindössze 14 embert foglalkoztattak, míg Németországban 48-at, Hollandiában 66-ot, Belgiumban 68-at, Lengyelországban 44-et stb.* A mozgósítás 100 ezer férfimunkást vont el az angol mezőgazdaságból s helyettük mindössze 80 ezer nőmunkás állott munkába.** Ezért a mezőgazdasági termelés csak a gépi termelőeszközök számának növelése és jobb kihasználása által volt kibővíthető. A traktorok száma 1939 közepétől 1941 végéig 52 ezerről 105 ezerre emelkedett s a következő években meghaladta a 150 ezret. Ennek megfelelően nőtt az arató-, cséplő- stb. gépek száma is. Jobb kihasználás céljából a gépeket több szomszédos farmer közösen használta megszakítás nélkül napi huszonnégy órát járatva azokat.

Az angol mezőgazdaságban a háború alatt használt föld mennyiségének változását a következő hivatalos adatok mutatják:

A kihasznált föld mennyisége az angol mezőgazdaságban: ***

Év (június)	Szántóföld bevetett és parlagon	Szántóföld kaszáló	Szántóföld összesen	Állandó legelők	Mezőgazdasági összterület
	(millió acre-ban)				
1939	8.8	4.1	12.9	18.8	31.7
1940	10.5	3.9	14.3	17.1	31.4
1941	12.7	3.5	16.2	15.1	31.4
1942	13.7	3.8	17.5	13.7	31.2
1943	14.5	4.2	18.7	12.3	31.0
1944	14.6	4.8	19.4	11.7	31.1

Mint látjuk, összesen 6.5 millió acre földet törtek fel; a szántóföld területe 5.8 millió acre-ra nőtt, vagyis 66%-kal.****

A termés a vetésterület növekedésének megfelelően emelkedett.

---

* „Wirtschaftsdienst" 1943. 15/16. füzet. 301. l.

** „Statistics relating to the war effort of the United Kingdom." Cmd. 6564. 17. l.

*** Ugyanott, 16. l.

**** Érdekes megfigyelni, hogy a felhasznált mezőgazdasági terület a háború alatt 600 ezer acre-ral csökkent; ezt a csökkenést nyilvánvalóan a számos repülőtér és tábor építése magyarázza.

Hozzávetőleges számítás a legfontosabb termékek termés-eredményéről: *

Év	Búza	Árpa	Zab	Burgonya	Cukorrépa	Zöldség	Gyümölcs
	(ezer tonnában)						
1936—1938 (évi átlag)	1.651	765	1.940	4.873	2.741	2.384	455
1939	1.645	892	2.003	5.216	3.529	2.428	836
1940	1.641	1.104	2.892	6.404	3.176	2.687	580
1941	2.018	1.144	3.246	8.010	3.226	2.974	326
1942	2.567	1.446	3.553	9.393	3.924	3.806	762
1943	3.449	1.641	3.059	9.822	3.760	3.197	705
Emelkedés 1936—1938-hoz képest (%-ban)	109	115	58	102	37	34	55

A burgonyatermés növekedése folytán Anglia behozatal nélkül is teljesen ki tudta elégíteni burgonyaszükségletét. A takarmánybehozatal 1943-ban mindössze 1.5 millió tonnát tett ki, a háborúelőtti 8.75 millió tonna helyett. A mezőgazdasági termelés össznövekedése kalóriákban és fehérjében kifejezve, körülbelül 70%-nak felel meg, míg a behozatal csökkenése ugyanígy kifejezve 50%.

Ilyen eredményeket csak az állatállomány csökkentésével és az állati eredetű élelmicikkek fogyasztásának korlátozásával lehetet elérni (a friss tej kivételével, amelynek termelését a háború alatt, az egészség megóvása céljából, még növelték is).

Anglia állat- és baromfiállománya **

Év (júl. 1-én)	Szarvasmarha: Tehén, tejelő és nem tejelő	Szarvasmarha: Egyéb szarvasmarha	Szarvasmarha: Szarvasmarha összesen	Juh és bárány	Sertés	Szárnyas
	(millió darab)					
1939	3.3	5.6	8.9	26.9	4.4	74.4
1940	3.3	5.8	9.1	26.3	4.1	71.2
1941	3.4	5.5	8.9	22.3	2.6	62.1
1942	3.4	5.7	9.1	21.5	2.1	57.8
1943	3.6	5.7	9.3	20.4	1.8	50.7
1944	3.6	6.0	9.5	20.3	1.9	55.2

A háború alatt tehát a sertésállomány felét, a juhállomány majdnem negyedét és az egész baromfiállomány egynegyedét vágták le.

---

* „Statistics relating to the war effort of the U. K." Cmd. 6564. 17. l.

** Ugyanott, 18. l.

A kormány a mezőgazdasági termelés kibővítését nagy állami segélyekkel támogatta. 1943-ban az állam 206 millió font sterlingnyi állami segélyt fizetett ki a farmereknek.* E rendszabályok eredményeként a kiskereskedelmi élelmiszerárak az első világháború éveinek 100%-os emelkedésével szemben mindössze 20%-kal emelkedtek.

Feltételezhető, hogy a háború befejezése után a mezőgazdasági termelés ideiglenesen *nem fog csökkenni*, mint ahogy ez az első világháború befejezése után történt. Angliának igen nehéz lesz kiegyenlítenie a háború következtében megromlott fizetési mérlegét és ez a körülmény az élelmiszerbehozatal korlátozására kényszeríti.**

Németországra vonatkozólag a mezőgazdasági termelés háborúalatti menetéről semminemű hivatalos adat sem áll rendelkezésünkre. Mindazonáltal nem vonható kétségbe, hogy a meteorológiai körülmények által okozott ingadozást figyelmen kívül hagyva a német mezőgazdasági termelés évről-évre csökkent.

Ennek a folyamatnak legfontosabb tényezői a következők voltak:

a) *A repülőterek, légelhárító bázisok és az erődítmények nagy területet vontak el a mezőgazdaságtól.* A „Birodalmi Élelmezésügyi Hivatal" titkos jelentéséből kiderül, hogy a vetésterület 1939 és 1944 között (ezer hektárban a keleti területek nélkül) a következő arányban csökkent: ***

Rozs	556
Búza	387
Árpa	572
Zab	490
Összesen	2.005

Még a burgonyával beültetett terület is csökkent 150 ezer hektárral.

b) *A számos mozgósítás következtében a német mezőgazdaságban egyre erősebben érezhető volt a munkaerő, elsősor-*

---

* Institute of Statistics, Oxford. Bulletin 1944. IV. 8. 80. 1.

** Ilyen értelemben nyilatkozik számos angol szakember. Lásd például az „Imperial Bureau of Social Science" igazgatójának, Sir John Russel-nek cikkét a „Times" 1942. II. 19-i számában.

*** „A Mezőgazdasági Termelés és Piac Statisztikai Havi Szemléje" 1944. 85. számú melléklet.

ban a férfi munkások hiánya. A hadifoglyok és az erőszakkal Németországba hurcolt „keleti munkások" nem képviseltek teljes értékű pótlást. 1943 őszén 1 millió hadifoglyot és külföldi munkást helyeztek át a mezőgazdaságból az iparba, s ebből 1944 tavaszán csak 300 ezret adtak vissza a mezőgazdaságnak! A mezőgazdaságban férfiak helyett mindenütt nők, fiatalkorúak és öregek dolgoztak.

c) *A vontatóerő hiánya.* A benzinnel szigorúan takarékoskodni kellett és ezért Németországban több lovat rekviráltak, mint a többi hadviselő országban. A traktorokra ugyan gázgenerátorokat szereltek, de a paraszti földek szétdaraboltsága akadályozta a traktorok alkalmazását. Széles körben elterjedt a teheneknek igavonó állatként való felhasználása, ami a tej- és hústermelés csökkenéséhez vezetett.

d) *Trágyahiány.* A foszfátbehozatal teljesen megszűnt (1937-ben Németország 1 millió tonna foszfátot importált). A német mezőgazdaság a következő mennyiségben kapott foszfát műtrágyát:

1938/39	1939/40	1940/41
	(ezer tonnában)	
690	310	200

1942 közepéig Észak-Afrikából Franciaországon keresztül még érkezett valami kevés foszfát, de azután ez is megszűnt. A következő években a Thomas-salakból állítottak elő kevés foszfát műtrágyát. A mezőgazdászok számítása szerint már magának a szuperfoszfátnak ez az elvesztése — egyéb változatlan körülmények között — szükségszerűen legalább 10%-kal csökkentette a hektáronkénti terméshozamot. Nitrogénes műtrágyából sem volt elég, mert az egyik német újság kifejezése szerint „a nitrogén mind eltűnt a fronton kilőtt lövedékekben". Végül, az állatállomány erős csökkenése (lásd lejjebb) a természetes trágya mennyiségének csökkenéséhez vezetett. Márpedig a parasztgazdaság számára trágya nélkül maradni egyértelmű a tönkremenéssel!*

---

* A helyi parasztszervezetek vezetőjének 1944 február elején kiadott felhívásában a következő állott: „Hogy a vásárolható trágya hiányán segítsünk, sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk azon trágyafajták előállítására, helyes raktározására és célszerű felhasználására, amelyeket a paraszt saját gazdaságában tud megszerezni, ú. m.: állati trágya, trágyalé, keverék és növényi trágya."

e) *A mezőgazdasági gépek és mindenfajta berendezés hiánya.* Ez a hiány annál érezhetőbb volt, mennél tovább tartott a háború, mert a mezőgazdasági gépgyárakat haditermelésre állították át.

A „géptermelés teljhatalmú megbizottja" még 1942 szeptemberében rendeletet adott ki, amely szerint új mezőgazdasági gép eladását csak az esetben engedélyezték, ha a vásárló ócskavasként egy megfelelő, már kijavíthatatlan gépet beszolgáltat és bebizonyítja, hogy ez a gép gazdaságában 1941 vagy 1942-ben üzemben volt. Egy évvel később a gépeladást még jobban korlátozták.

„Mezőgazdasági gép vásárlására jogosító igazolványt csak rendkívüli szükség esetén lehet kiadni... Mezőgazdasági gépet csak azok a gazdaságok kaphatnak, amelyek ennek következtében a legnagyobb hatásfokot érik el az ellátás terén."*

1944-ben rendeletet adtak ki, amelynek értelmében mezőgazdasági gép pótalkatrészt csak a használhatatlanná vált alkatrész egyidejű beszolgáltatása mellett volt szabad eladni.

„Azért, hogy csak az a paraszt kapjon pótalkatrészt, akinek arra különösen nagy szüksége van, a gépgyártás birodalmi főmegbizottja a pótalkatrészek megszerzését két körülménytől teszi függővé, éspedig: 1. Pótalkatrészeket ugyanahhoz a géphez nem lehet egyidejűleg több szállítónál megrendelni. A vásárlónak megfelelő nyilatkozatot kell aláírnia. 2. A pótalkatrészek nyolc legfontosabb csoportjánál, pl. ekevas, eke, vetőgép stb., a vevőnek az új alkatrész átvételénél a régi, használatra nem alkalmasat be kell szolgáltatnia — mégpedig minden ellenszolgáltatás nélkül. Ha a vevő ezt nem tudja megtenni, a helyi parasztvezetőnek kell ellenőriznie a pótalkatrész beszerzésének elkerülhetetlen szükségességét. A használhatatlanná vált alkatrészek beszolgáltatása azonban egymagában még nem kötelezi a szállítót a jó alkatrész kiadására. Ha a vásárlónak még ugyanolyan típusú, használható alkatrészek vannak birtokában, visszautasíthatja az áru eladását."**

A termés esésének ezen objektív tényezőin kívül jelentős szerepet játszott a szubjektív tényező is. Az a rendszer, amely előírta, hogy a termékeket maximális áron teljes egészükben az államnak kell beszolgáltatni (a parasztot nemcsak egy

---

* „Berliner Börsen-Zeitung" 1943. XII. 21.

** „Völkischer Beobachter" 1944. XI. 10.

tojás vagy pohár tej eladásáért, hanem bárkinek történő ingyenes átadásáért is megbüntették), *éles ellentmondásban állott a magántulajdon elvére felépített társadalmi rendszerrel.* Noha a háború alatt a különböző mezőgazdasági cikkek állami árát emelték, ezek mégis csak elenyésző részét tették ki annak az árnak, amelyet a parasztok termékeikért a szabad piacon kaphattak. Másrészt, azt a pénzt, amit a parasztok beszolgáltatott termékeikért kaptak, felhasználhatták ugyan adóságaik törlesztésére, de semmiesetre sem termelőeszközök vásárlására, sőt még iparcikkek beszerzésére sem. Ezért a parasztokat semmi sem ösztönözte arra, hogy többet termeljenek, mint amennyi háztartási szükségleteiket fedezte.

A végeredmény az volt, hogy Németországban a háború alatt erősen esett a terméshozam.

Az alább közölt táblázat, amelyet a Backe szerkesztésében megjelenő hivatalos fasiszta folyóiratból, a „Deutsche Agrarpolitik"-ból vettünk (Wehrmann professzor cikke), világosan mutatja az élelmiszer és takarmánytermelés csökkenését Németországban.* A táblázat minden terméket *„gabonára átszámítva"* tüntet fel.**

Élelmiszer- és takarmánytermelés Németországban

Év	Gabonafélék és hüvelyesek	Burgonya	Az egész termelés (beleértve a cukorrépát, marharépát stb.)	Százalékban az 1932—1938. évek átlagos termeléséhez képest
	(millió mázsában)			
1938	268	127	629	118
1939	251	129	614	115
1940	220	133	570	107
1941	217	109	548	103
1942	213	126	556	104

Maguk a fasiszták elismerik, hogy az 1938-tól 1942-ig terjedő időszak folyamán a gabonafélék és hüvelyesek termelése 20.5%-kal csökkent, a mezőgazdasági termékek össztermése pedig majdnem 13%-kal. A fent már idézett jelentés a termés-

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1944. III. 9.

** Nem ismerjük a „gabonára való átszámítás" módszerét: ez a szokatlan számítás nyilvánvalóan elősegíti a terméshozam tényleges csökkenésének kisebbítését.

eredményekre vonatkozólag a következő számokat közli (a keleti területek nélkül):

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió tonnában)					
Rozs . .	9.30	7.09	8.00	6.22	8.39	7.22
Búza . .	5.60	4.55	4.80	4.03	4.89	4.35
Árpa . .	4.23	4.00	3.54	3.58	3.00	2.64
Zab . .	6.81	6.69	5.64	6.63	5.98	4.92
Összesen ·	25.94					19.13

A terméseredmény csökkenése 1939 és 1941 között 26%-nak felel meg.

Még nagyobb kárt okozott a háború a német *állattenyésztésnek,* mind a mennyiség (lásd a IV. fejezetet), mind a minőség szempontjából.

A sertésállomány fele már 1943 közepéig elpusztult. A burgonyatermés katasztrófális csökkenése 1943-ban és az ideiglenesen megszállott országokból származó takarmány elvesztése, kétségtelenül a sertésállomány további erős csökkenéséhez vezetett.* 1943-ig a fasiszták a tejtermelés — a zsírellátás ez alapvető forrásának — megóvása céljából mindenképen tartózkodtak a szarvasmarhavágástól, de 1943 és 1944-ben a szarvasmarhaállomány is erősen csökkent. A hitleristák ezután már képtelenek voltak a hadsereget és a lakosságot a megszállott országokból rabolt óriási mennyiségű állat, hús és egyéb élelmiszerszállítmányokkal táplálni.

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a háború végéig az állatállomány felére csökkent.

Az állatállomány csökkenésével párhuzamosan folyt annak minőségi romlása is. Így például az államnak vágásra beszolgáltatandó sertések minimális súlyát már 1942 végén 60 kilóról 50 kilóra szállították le. Leszállították a húsiparosok által (minden levágott állat után) beszolgáltatásra kötelezett zsír-

* Darré volt hitlerista mezőgazdaságügyi miniszter még az első világháború idején egész könyvet írt a *„disznók pusztulásáról"* Németországban („Der Schweinemord"). E pusztulás okozójául, mint szokásos, a zsidó tanácsosokat vádolta. Most kiderül, hogy maguknak a fasisztáknak is meg kellett ismételniök a „disznók pusztítását".

mennyiséget is, mert a jóminőségű takarmány hiánya következtében az állatokat nem lehetett normálisan táplálni.

Németország mezőgazdasági termelése ilymódon a háború alatt egészében olyan csökkenést mutatott, amely méreteiben az első világháború alatti csökkenésre emlékeztet.

*

Még jobban csökkent a Németország által megszállott országok mezőgazdasági termelése (beleértve a „szövetséges" országokat is). Az elfoglalt országokban, a németek mindjárt a hódítás után elkezdték a mezőgazdaság könyörtelen kirablását. Például Dániában azonnal elvették a gyapjútakarókat, amelyekkel a dánok a teheneket védik a hideg ellen. Az igavonó állatok egy részét Németországba hajtották, emellett rabolt élelmiszerrel teli ládákat küldtek családjuknak.

Mikor azonban kiderült, hogy a háború elhúzódik, a német hódítók, mint erre már fent rámutattunk, megpróbálták a leigázott országok mezőgazdasági termelését átállítani a német háborús gazdaság szükségleteinek kielégítésére. Arra kényszerítették a parasztokat, hogy saját szükségleteik fedezését szolgáló termékek (élelmiszerek) helyett olajos magvakat és textilnyersanyagot (kender, len) termeljenek. Másrészt Dánia, Hollandia vagy Belgium jóminőségű tengerentúli takarmány behozatalára alapuló állattenyésztését nem lehetett a régi méretekben fenntartani: ezekben az országokban az állattenyésztés rovására tért hódított a gabonatermelés.

Romániában, a nyilvánosságra hozott hivatalos anyag szerint a németek nyomása alatt erősen nőtt az ipari növények termesztése.

	Bevetett terület (ezer hektárban)		Növekedés %-ban
	1939	1943	
Textilnövények . . .	60	166	241
Olajosnövények . . .	203	394	193
Főzelékfélék	213	455	213

Az eredmény az volt, hogy a román mezőgazdaság élelmiszertermelése az egész háború folyamán állandóan csökkent.

Hasonló politikát folytattak a fasiszták Csehszlovákiában is. Egyik semleges ujság erről a következőket írta:

„A kiadott rendelkezések az 1943/44-es mezőgazdasági évre a vetésterület újabb növelését írják elő. A kötelező vetésnormákat felemelték. Ezek a rendszabályok azt célozzák, hogy elsősorban az olajosmagvak és a takarmányfélék vetésterületét növeljék. Hogy a parasztokat a termelés kiszélesítésére ösztönözzék, új prémiumokat vezettek be a beszolgáltatók számára, a már meglevőket pedig felemelték. Ha a burgonyát a megállapított időre szolgáltatták be, ennek minden 100 kilogrammjáért 120—140 kilogrammot számoltak el. A repce kötelező őszi vetésmennyiségét az egész szántóföld 4.5%-ában állapították meg. A beszolgáltató a beszolgáltatott repce minden kilójáért jutalomképen félkiló olajpogácsát kapott. A lenmagot beszolgáltató lentermelők, a beszolgáltatott mennyiség 30%-át lenpogácsák alakjában visszakapták. Mindenki, aki repcét, cukorrépát, mustármagot, szójababot, napraforgót stb. vet, növényvagy mesterséges ételzsír pótadagot kap. A cukor- vagy marharépamag minden 100 kilója után 1 kg cukrot adnak prémiumképpen: ugyanazt 30 kiló cikóriamag beszolgáltatása után A kötelező mennyiségen felüli burgonya 100. kilójáért a beszolgáltató 3 kiló keményítőt kap. A protekturátusban, az általános nélkülözés közepette, ezek a természetbeni prémiumok igen komoly ösztönzésül hatnak."*

Igen csökkent a Németország által megszállott szomszédos országok — Dánia, Hollandia, Belgium — erősen belterjes mezőgazdasági termelése.

A mezőgazdasági termelésnek a megszállás idején bekövetkezett csökkenésére Belgium szolgálhat például:**

	Termés					*Havi átlagos termelés*			
Év	Búza	Rozs	Zab	Burgonya	Év	Hus	Vaj	Margarin	Cukor
	(ezer tonnában)					(ezer tonnaban)			
1938	548	385	621	3 258	1939	24 7	5.1	5.0	20.5
1944	505	314	305	2 121	1944	7·3	1.8	1.7	15.0
1945	300	150	333	1.289	—	—	—	—	—

Különösen erősen csökkent a magasabb értékű élelmiszerek — hús, vaj, margarin — termelése. 1945-ben Belgium mezőgazdasági termelése a háborúelőttinek körülbelül a fele.

Dánia intenzív állattenyésztése az országnak a németek

* „Neue Zurcher Zeitung" 1943. VIII. 17.
** „Monthly Bulletin of Statistics L. of N." 1945 október.

által történt elfoglalása után azonnal hanyatlani kezdett. 1941 februárjában a tejtermelés a háborúelőttinek már csak 59, a sertéshústermelés 61, a tojástermelés pedig 39%-a volt.*

A megszállott Lengyelország mezőgazdaságának helyzetét az egyik folyóirat a következőképpen írja le:

„Kelet-Lengyelország mezőgazdaságának pusztulása élesen elüt a Warta-vidéken tapasztalható jelenségektől. A háborúelőtti területnek szemlátomást nem több, mint háromnegyedét művelik meg, a gabona hektáronkénti termésátlaga pedig körülbelül egyharmaddal csökkent. Az állatállomány csökkenése óriási volt. A lovaknak körülbelül 60, a szarvasmarha- és sertésállománynak 50%-át kellett a veszteségrovatba írni. Ezt a pusztulást nem annyira a „normális" takarmányhiány, mint az állatoknak hadiszállítás céljaira való rekvirálása okozta. Kelet-Poroszország sokkal közelebb volt a fronthoz és ez mezőgazdaságára is súlyosan kihatott."**

Az egész mezőgazdaság veszteségeinek átlagos mértékét a következő, lengyel mezőgazdászok által kiszámított, összeállítás mutatja:

	Csökkenés a háborúelőtti színvonalhoz képest (%-ban)
A gabonafélék vetésterülete a rozs kivételével	30
A búza terméshozama acre-onként	20
Sertés	30
Szarvasmarha	35
Ló	40
Juh	30

Rá kell mutatni arra is, hogy a csökkenés mind földrajzi, mind társadalmi tagozódás szerint egyaránt igen egyenlőtlen. Nyugat- és Közép-Lengyelország nagybirtokai lényegesen kevesebb kárt szenvedtek, mint a parasztbirtokok. Ezt részben az magyarázza, hogy a hódítók politikája a nagybirtoknak kedvezett, mint olyannak, amely könnyebben ellenőrizhető a mezőgazdasági termékek beszolgáltatása szempontjából; másrészt az ilyen egyenlőtlenség oka részben az a nagyobb ellenállási erő, amivel a nagybirtok rendelkezik. A kis gazdaságok

* „Pester Lloyd" 1941. IV. 27.

** „Economist" 1943. III. 27.

a rekvirálások eredményeként túlnyomórészt csaknem egész állatállományukat elvesztették, míg a nagybirtok állatállományának valamennyire is jelentős részét csak igen ritkán vették el. A viszonylag nagyobb állatállomány-veszteség megfosztotta a kis gazdaságokat az állati trágyától, a lengyel parasztok úgyszólván kizárólagos trágyafajtájától. A nagybirtok csak ritkán szenvedett az állati trágya hiányától, emellett állati trágyán kívül műtrágyával is rendelkezett. A beszolgáltatási kötelezettséget acre-onként szabták meg, aminek következtében a kis gazdaságoknak nem igen maradhatott fölöslege a piaci árusítás számára. A szabad- és feketepiac fantasztikusan magas árainak majdnem minden előnyét a nagybirtokos élvezte.

Különösen nagy kárt szenvedett a mezőgazdasági termelés a Balkánon: a németek először kirabolták a balkáni országok mezőgazdaságát, a visszavonulásnál pedig megsemmisítették az egész mezőgazdasági felszerelést. Jugoszláviában vannak falvak, amelyekben az egész lakosságnak egyetlen egy ekéje maradt. Még ásó sincs a föld legkezdetlegesebb kézi megműveléséhez.

*

A mezőgazdaság leromlását okozó valamennyi tényező — a munkaerő, az állati és műtrágya, valamint a vontatóerő hiánya, továbbá az állatállomány mennyiségi csökkenése és minőségi romlása — a kontinentális Európában az egész háború folyamán egyre halmozódott. Az 1944—1945-ös évek Európa területén folyó hadműveletei, természetesen, ugyancsak hátrányosan hatottak a mezőgazdaságra. Ezenkívül 1945-ben Európa nagyobb részében (Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Olaszországban stb.) nagy szárazság volt. A termés rendkívül alacsony színvonalra esett. Ez Németországban és az azelőtt megszállva tartott országok többségében 1945/46-ban éhínséget idézett elő.

1946 februárjában az angol kormány becsléseket közölt az európai (a Szovjetunió nélkül) termésre vonatkozólag.

Búzatermés
(millió tonnában)

1939	1944	1945
79.8	63.8	38.8

Az 1945. évi termés kisebb a háborúelőtti felénél.*

Nyilvánvaló, hogy a kontinentális Európában az 1946-os termés, a termelőeszközök hiánya és helyenként az elégtelen vetőmag következtében ugyancsak jóval a normális alatt fog maradni.

*

Mindent egybevetve, a következőket állapíthatjuk meg: *a háború folyamán az egyes termelési ágak és az egyes országok termelése a legnagyobb mértékben egyenlőtlenül alakult.* A hadianyagok és az előállításukhoz szükséges nyersanyagok termelése rohamosan növekedett; a polgári fogyasztás kielégítésére szolgáló iparcikkek termelése esett. A mezőgazdaságban, különösen Európában, erősen csökkent az állattenyésztés, míg a lakosság közvetlen szükségleteit szolgáló burgonya- és főzeléktermesztés növekedett. Az egyes országok fejlődésének egyenlőtlensége a következőképen alakult: az ipari termelés erős növekedése az Egyesült Államokban és Kanadában, ezzel párhuzamosan a használati cikkeket előállító ipar igen mérsékelt fejlődése a gyarmatokon és a tengerentúli agrárországokban, az ipari termelés csökkenése a kontinentális Európában. A mezőgazdaság terén: a mezőgazdasági cikkeket exportáló tengerentúli országokban az első világháborúval ellentétben, elmaradt a vetésterület erős növekedése; ugyanakkor Anglia mezőgazdasági termelése jelentősen növekedett; Németországban és különösen a megszállott országokban a mezőgazdasági termelés hanyatlott.

---

* Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a gabonahiány az évi világtermést tekintve egészen jelentéktelen. Hoover megállapítása szerint az 1946-os év terméséig mutatkozó gabonahiány 10 millió tonna. Ez a tőkésvilág 1938/39. évi búza-, rozs- és rizstermésének mindössze 5%-a és csak 3%-a, amennyiben a kukoricát és árpát is számítjuk.

VIII. FEJEZET

A polgári fogyasztás csökkenése a háború alatt

A hadviselő országokban az elszegényedésre irányuló tendenciát ideiglenesen gyengítő komoly tényező a polgári fogyasztásnak állami szabályozás útján történő korlátozása volt. Amennyiben a háború folyamán a polgári fogyasztást kényszereszközökkel nem korlátozzák, a nyersanyag- és különböző árutartalékok még gyorsabb ütemben merültek volna ki, az ország elszegényedése gyorsabban ment volna végbe, a fegyveres erők ellátása pedig nehezebben lett volna biztosítható. Bizonyos árufajták fogyasztását még az Egyesült Államokban és Kanadában is korlátozni kellett, ahol pedig a háború alatt (mint az előző fejezetben kimutattuk) az ipari termelés megkettőződött és a mezőgazdasági termelés is jelentékenyen megnövekedett, mert az óriási háborús szükségleteket csak ezúton lehetett kielégíteni. Ugyanakkor azonban a polgári fogyasztás összmértéke a nevezett országokban a háború alatt látszólag nem csökkent.

Amennyiben azonban a fogyasztás korlátozását már a munkafolyamatban elhasznált szükséges munkaerő megújításának kárára hajtják végre, úgy ez nemcsak nem csökkenti, hanem egyenesen *meggyorsíthatja* az ország elszegényedését azáltal, hogy a termelést a fogyasztásénál nagyobb mértékben csökkenti. A fogyasztás csökkenése ebben az esetben a munkásosztály erős elszegényedésének következménye.

A polgári fogyasztás csökkenésének értékben kifejezett konkrét adatait csak Angliában és az Egysült Államokban közölték.

Angliában a háború alatt, napi áron számítva, növekedtek a személyes fogyasztásra fordított kiadások, ami az áremelke-

dés, különösen a sörre, dohányra stb-re kivetett adók emelésének következménye volt; a háborúelőtti árakat véve alapul a fogyasztás itt is jelentősen esett.

Anglia háborús erőfeszítéseiről szóló „Fehér könyv" a fogyasztási cikkekre fordított kiadások következő, 1938. évi árakra átszámított alakulását közli (ha az 1939-es színvonalat 100-nak vesszük):*

1939	1940	1941	1942	1943
100	88	82	81	79

„Eszerint a becslés szerint az év folyamán beszerzett áruk és megfizetett szolgáltatások mennyisége (beleértve az élelmiszereket, lakbért, fűtőanyagot és utazási kiadásokat is) 1943-ban 1938-hoz képest 21%-kal csökkent. Hangsúlyozni kell, hogy ez a szám csak a megvásárolt áruk és szolgáltatások mennyiségét határozza meg és nem veszi teljes mértékben figyelembe minőségi romlásukat."

Abszolút számokban a fogyasztás összcsökkenését (1938. évi árakon) hozzávetőlegesen a következő összegekben állapítják meg: **

1940	1941	1942
(milió font sterlingben)		
415	645	665

Ha feltételezzük, hogy 1943-ban és 1944-ben a fogyasztás ugyanannyival maradt a háborúelőtti alatt, mint 1942-ben, akkor kiderül, hogy a háború öt éve (1940—1944) alatt a polgári fogyasztás 1938-as árakat számítva 3.055 millió font sterlinggel, azaz 1944-es árakat véve alapul, körülbelül 5 milliárd font sterlinggel maradt a normális mögött.

Magában az országban a nemzeti vagyon csökkenését az 1940—1943-as években 763 millió font sterlingre becsülik (ebben az összegben nincs benne a közvetlen háborús kár). *** Ha

---

* „Statistics relating tho the war effort of the United Kingdom" Cmd. 6564. 25. l.

** „Economist" 1943. IX. 11. 362. l.

*** „An analysis of the sources of war finance and estimates of the national income and expenditure in the years 1938 to 1943." Cmd 6520. (A háborús pénzforrásoknak és az 1938—43-as évek nemzeti bevételeinek és kiadásainak elemzése.)

a fogyasztást nem korlátozták volna, a nemzeti vagyon vesztesége még nagyobb lenne.

Az egyes kivételes esetektől eltekintve, azt kell mondanunk, hogy a fogyasztást szolgáló kiadások csökkenése nem a fogyasztók elégtelen jövedelmének volt a következménye;* hanem annak, hogy az állam meghatározta a gyártható ruhanemű és élelmiszer mennyiségét és megtiltotta egyes árufajták előállítását.

Az Egyesült Államokban a rendelkezésre álló adatok tanusága szerint, a háború alatt csak belső átrétegeződés ment végbe, nem a polgári lakosság fogyasztásának abszolút csökkenése. Ez érthető. Mint feljebb kimutattuk, 1943-ban sokkal több munkaórát teljesítettek, mint a háború előtt s közben a munka termelékenysége is megnőtt. Minthogy az elhasznált hadianyag mennyisége 1944 közepéig viszonylag kicsi volt, nem volt szükség a fogyasztási cikkek felhasználásának általános korlátozására.

Árukért és szolgáltatásokért kifizetett összeg 1939-es árakra átszámítva **

1939	1940	1941	1942	1943
(millió dollárban)				
61.7	64.9	69.7	68.8	70.8

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az Egyesült Államok háborúba lépése után a mindaddig szakadatlanul növekedő fogyasztás majdnem változatlan maradt. Mint ismeretes, az Egyesült Államok ipari termelése a háború alatt több, mint kétszeresére növekedett. Ilymódon a fogyasztásnak a terme-

---

* Ennek közvetett igazolása az a tény, hogy a háború alatt erősen növekedett a nemzeti jövedelemnek az a része, amelyik megtakarított pénz alakját veszi fel. A magánszemélyek egyéni megtakarított pénze (a vállalatok szét nem osztott haszna nélkül) a következő volt:

	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Millió font sterlingben .	169	293	773	987	1.269	1.490
A jövedelem %-ában . .	3.5	5.9	13.4	15.4	17.9	19.3

(„Statistics relating to the war effort of the United Kingdom." 25. l.)

** Milton Gilbert—George Jászi: National income and national product in 1943. (Nemzeti jövedelem és nemzeti termelés 1943-ban.) („Survey of Current Business", a Department of Commerce hiv. lapja. 1944. ápr. 8. l.)

léshez viszonyított csökkenése igen jelentős volt. A háborús szükségletek biztosítása érdekében bizonyos áruk fogyasztását az Egyesült Államokban is korlátozták; erről részletesebben lejjebb szólunk. Ugyanakkor más áruk fogyasztása látszólag emelkedett.

A többi hadviselő országból, a fogyasztás háborúalatti összegszerű alakulásával kapcsolatban semmi számadat sem áll rendelkezésünkre.*

Most áttérünk *a polgári fogyasztás egyes cikkekre vonatkozó korlátozásának taglalására.*

A fogyasztás korlátozásának foka és módszerei a rendelkezésre álló erőforrások és a háborús szükségletek kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb aránya szerint különbözők voltak. Valamennyi hadviselő tőkés országban mindenekelőtt a tartós személyi használati javak előállítását tiltották meg vagy korlátozták. Abból indultak ki, hogy háborúban a lakóházaknak, bútornak, autónak, konyhafelszerelésnek vagy ruházatnak tovább kell használatban maradnia, mint békeidőben. Ezért erősen korlátozták az effajta új áruk vásárlását és használatát. A lakásépítést mindenütt a háborús szükségletek által előírt minimumra korlátozták. Az Egyesült Államokban az építkezési tevékenység, mint erre már rámutattunk, a háborúelőtti színvonal 19%-ára hanyatlott. Angliában az építőiparban foglalkoztatott munkások száma 1939 közepétől 1944 közepéig 1.3 millióról 0.6 millióra esett, miközben ezek a munkások túlnyomórészt hadiépítkezéseken vagy a légibombázások által megrongált (de teljesen le nem rombolt) épületek helyreállításán dolgoztak. Hasonlóképpen minimális méretekre korlátozták a bútorok, autók, valamint a háztartási eszközök termelését is.

---

* A sajtóban a Délafrikai Unióról a következő adatokat közölték: („The Bulletin of International News" 1944. VIII. 5. 625. l.):

A nemzeti összjövedelemből a következő összegeket fordították fogyasztásra:

1938/39	1939/40	1940/41	1941/42
(millió font sterlingben — 1938-as árak)			
329	376	358	356

Itt azonban nem mutatnak rá arra, hogy mennyit adtak ki a valóságban és mennyi maradt megtakarított pénz alakjában. Számolni kell azzal, hogy a tényleges fogyasztás jelentősen csökkent.

Angliában az egyes árucsoportokban a következőképpen korlátozták a polgári fogyasztást:*

Ruhazat	Lábbeli	Bútor	Háztartási cikkek	Autók és kerékpárok	Egyéb áru (élelmiszer, ital, dohány nélkül)
1943 az 1938-as év) százalékarányában (1938. évi árak)					
55	73	23	33	11	52

A mindennapi használati cikkek (kivéve az élelmiszereket) csökkenő kínálatát kitűnően szemlélteti az angol „Fehér könyv".** Innen vesszük a következő adatokat:

	1935 (millió darab)	1943 (millió darab)
Lábbeli (millió pár)	161	90
Harisnya „	390	240
Fehérnemű	180	110
Szőnyeg (négyzetyard)	34	1.5
Evőkészlet	80	10
Bőrönd	8.5	1
Óra	6.5	0.3
Töltőtoll	9	2
Gyufa (doboz)	2.750	1.700
Sportlabda	15	—
Személyautó (ezrekben)	280	—
Zongora (ezrekben	50	—
Rádió (ezrekben)	1.900	50

Uj bútor vásárlását csak új házasoknak, valamint olyan anyáknak engedélyezték, akiknek gyermeke közben serdült korba lépett.

Az Egyesült Államokra vonatkozólag nincs tudomásunk ilyen egyes áruk szerint részletezett adatokról. A fogyasztásnak az egyes *árucsoportok* szerint végbemenő változását a „Survey of Current Business" című folyóirat fent idézett cikke szerint közöljük.

---

* „Statistics relating to the war effort of the United Kingdom." 27. l.

** Ugyanott, 28. l.

A fogyasztók árura és közszolgáltatásokra eszközölt kiadásai 1939—1943-ban

	1939	1940	1941	1942	1943
	(milliárd dollárban, 1939-es ár)				
Élelmiszerek	18.1	18.7	19.8	21.2	21.8
Ruházat	6.8	7.0	7.7	8.2	9.4
Dohány	1.8	1.9	2.1	2.3	2.5
Kőolajtermékek	2.1	2.2	2.4	1.8	1.4
Egyéb, nem tartós használati javak . . .	3.8	4.1	4.6	4.8	5.5
Bútor, berendezési tárgyak és háztartási cikkek . .	3.0	3.3	4.0	3.3	2.9
Autók és alkatrészek . . .	2.3	2.8	2.9	0.4	0.3
Egyéb használati javak . .	1.1	1.2	1.4	1.4	1.6
Közszolgáltatások . . .	22.7	23.8	24.8	25.4	25.4

Ha az összehasonlítás kiindulópontjául 1941-et, az Egyesült Államok utolsó békeévét vesszük, kiderül, hogy a viszonylag gyorsan elhasználódó használati cikkekre, mint például élelmiszerre, ruházatra, vagy dohányra fordított kiadások még jelentősen növekedtek is a háború alatt (a benzin kivételével). Ezzel szemben a *tartósabb használati javak* — autók, bútorok, háztartási eszközök stb. — vásárlására fordított kiadások *8.3 milliárd dollárról 4.8 milliárd dollárra estek.*

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy a fogyasztás csökkentését az Egyesült Államokban egyáltalán nem az ország erőforrásainak elégtelensége tette szükségessé, hanem bizonyos *különleges* okokban, közöttük ezen erőforrások felhasználásának tervszerűtlenségében kell arra magyarázatot keresnünk. És éppen ebben rejlett az elvi különbség egyrészről az Egyesült Államok, másrészről a többi hadviselő tőkés ország polgári fogyasztásának csökkentése között.

Megtiltották vagy legalább is szigorúan korlátozták a személyautók, hűtőszekrények, elektromos háztartási eszközök stb. gyártását. Mindezek olyan termelési ágak, amelyek termelőeszközei (vas- és fémfeldolgozó gépek, továbbá az ezen cikkek előállításához szükséges vas- és különféle fémek) elengedhetetlenek voltak a gyorsított fegyverkezéshez.

A már forgalomban levő személyautókra vonatkozólag a benzinfogyasztás ideiglenes erős korlátozását elsősorban az a körülmény okozta, hogy az Egyesült Államok háborúbalépése

után a német tengeralattjárók igen nagyszámú olyan amerikai olajhajót süllyesztettek el, amelyek a benzint a déli olajtermelő vidékről a sűrűn lakott és óriási autóparkkal rendelkező északkeleti országrészekbe szállították. Miután a nagy Texas-Illinois-i olajvezetéket megépítették s a tengeralattjárók által felidézett veszély is gyorsan csökkent, a kormány a benzinfogyasztók részére megállapított korlátozásokat lényegesen enyhítette.

Az autópneumatikok és általában a gumiáruk fogyasztásának erős korlátozása annak a körülménynek tudható be, hogy miután a japánok Dél-Ázsia legfontosabb nyersanyagvidékeit elfoglalták, az Egyesült Államok el volt vágva a természetes kaucsukforrásoktól s így megszűnt a behozatal.

A háború folyamán az Egyesült Államokban az élelmiszeradagolás növekedett. 1945 márciusában mindenféle főzelékkonzervet; a húst (a marhahús minden fajtáját, a jobb minőségű sertés- és borjúhúst); a hús-, hal- és tejkonzervet; mindenféle zsiradékot; a cukrot adagolni kezdték.*

De az adagok nagyok voltak. A hús-, cukor- és zsiradékfogyasztás néhányszor akkora volt, mint Európában. Az amerikai újságokban sűrűn lehetett pánikszerű címfeliratokat látni. Például: „Veszély fenyeget, hogy nyáron majdnem teljesen hús nélkül maradunk." ** A cikkben arról van szó, hogy a polgári lakosság fejenkénti évi húsfogyasztása a háború előtt 126 font, 1944-ben pedig 143 font volt, míg 1945-ben a „War Food Administration" előirányzata „csak" 123 font volt, azaz körülbelül heti egy kilogramm.

Ami a cukrot illeti, 1944-ben befőzésre fejenként 25 fontot adtak (a rendes adagon felül). 1945-ben az adagot fejenként 20 fontra és családonként legfeljebb 160 fontra csökkentették.

A fogyasztás korlátozása igen csekély mértékben érintette az amerikaiak mindennapi életét;*** kivétel és számukra na-

* „New York Times" 1945. III. 19.

** Ugyanott, 1946. II. 18.

*** Amikor az európai hadviselő országokban a papírhiány a háború alatt az újságok, folyóiratok és könyvek kiadásának erős korlátozását követelte, az Egyesült Államokban egész fantasztikus dolgokról jelentek meg könyvek. Így a háború dúlása közepette jelent meg Ashley vastag, 620 oldalas könyve a csomókról. Lásd a bírálatot „The Ashley book of knots" címen a „New York Times" 1944 szeptember 10-i számában.

gyon jelentős csak a személyautók használatának korlátozása volt. A háborún meggazdagodott emberek jobbra-balra szórták a pénzt. Különösen bőven költötték a pénzt a részvénytársaságok, amelyek a háború alatt igen nagy haszonra tettek szert (lásd a III. fejezetet). A társaságok nagy költekezései ennek megfelelően csökkentették a könyvekben kimutatott hasznot. Ilymódon a tényleges haszon egy része kisiklott a megadóztatás alól.

A háború alatt nagy vagyont szerzett személyek gondolkozás nélkül adtak ki nagy összegeket, noha az amerikai adózási törvény szerint a háború alatt mindenki csak igen szerény jövedelmet tarthatott meg (a kapitalista számítások szerint nem többet évi 24 ezer dollárnál).

A „Harper's Magazine" fentebb említett cikkében még a következőket olvassuk (9. l.):

„Ha egy hölgy belép az üzletbe, nyugodtan tesz a pultra egy négyezerdolláros csekket és nercbundával távozik, vajjon nem jogosan tételezzük-e fel, hogy a Jövedelem Ellenőrző Hivatal nincs helyesen értesülve a hölgy jövedelméről? Hasonló esetek naponta fordulnak elő. Egy ismerősünk a következő esetet mesélte el. Az elegáns ékszerüzletbe vevő lép be és karkötőket akar látni. Egy 16 ezer dolláros karkötőt kiválaszt és arra a kérdésre, hogy hová küldjék a vásárolt árut, így válaszol: „Nem szükséges elküldeni, magammal viszem." Majd zsebéből előveszi tárcáját és leszámol belőle tizenhat ezerdolláros bankjegyet. Ez az összeg körülbelül kétharmad része annak a legmagasabb jövelelemnek, amely Robey úr számítása szerint az Egyesült Államokban egyáltalán megengedhető. Önkéntelenül az a régi mondás jut eszünkbe, hogy a jövedelemadó becsületadó."

Nem kevésbbé jellemző a következő epizód, amelyet ugyancsak az említett cikk mesél el (6. l.):

„Egy három férfiból álló társaság gazdag reggelit rendelt az egyik washingtoni szállóban. A számla 30 dollárt tett ki. Mindegyik azt bizonyítgatta, hogy a számlát éppen neki kell kifizetnie. Az első kijelentette: „Engedjék meg, hogy fizessek. Én abba a csoportba tartozom, amelyik 53% jövedelmi adót

fizet, így a számlának csaknem a felét a kormány fizeti." A második a következőket mondotta: „Nem, engedjék meg, hogy én fizessek. Én hadiszállító vagyok és 90% jövedelmi adót fizetek. Azaz, majdnem az egész számlát a kormány fizeti." Ekkor azonban a harmadik tiltakozni kezdett: „Én fogok fizetni. Hadianyagot gyártok oly feltételekkel, hogy megfizetik az önköltséget plusz a százalékot. Tehát ezen a számlán én még három dollárt keresek."*

Ez a kép, mint sok más hasonló, arról tanúskodik, hogy az Egyesült Államok bizonyos köreinek pazarlása a háború alatt nagyobb volt, mint bármikor azelőtt.

Németországra vonatkozólag az iparcikkek fogyasztásának korlátozásáról semmiféle rendszeresnek mondható anyaggal sem rendelkezünk. Annak szükségessége, hogy majdnem minden nyersanyagfajtát a hadsereg számára biztosítsanak, rögtön a háború kitörése után a polgári fogyasztást szolgáló iparcikkek termelésének erős korlátozását vonta maga után. Ez a polgári szükségleti cikkeket előállító termelőeszközökre és magukra a fogyasztási cikkekre egyaránt vonatkozik. Mennél tovább húzódott a háború, annál erélyesebben csökkentették a polgári fogyasztást.

A német fasiszták soha semilyen számadatot nem közöltek. A londoni „Times"-ben 1942 elején megjelent érdekes cikkben a következőket olvashatjuk:

„Kezdettől világos volt, hogy a hadianyagtermelés növelését elősegítheti a polgári fogyasztásnak elengedhetetlenül szükséges méretekre való korlátozása, mivel ezáltal sok gép, nyersanyag, fűtőanyag, kenőolaj és munkáskéz válik szabaddá a háborús szükségletek számára. Azelőtt a fogyasztási cikkeket gyártó iparágakra Németország egész ipari termelésének körülbelül 60%-a esett. Erélyes rendszabályok eredményeként a fogyasztási cikkek súlya a termelésben kétharmaddal csökkent... Most a fogyasztási cikkek az egész termelésnek csak körülbelül 20%-át teszik."**

---

* A harmadik vitatkozó ezzel azt akarta mondani, hogy ezt a számlát bevezeti a könyvekbe, mint a cég termelési költségét és a szerződés feltételei szerint az állam ezután a kiadás után is 10% hasznot juttat neki.

** „Times" 1942. IX. 15.

Az egyes árufajtákat illetően nem rendelkezünk számadatokkal, de kétségtelen, hogy a háború utolsó éveiben teljesen megszűnt a polgári lakosság ruhaellátása. Így a „Völkischer Beobachter" 1944 július 11-én a következőket írja:

„Az utóbbi időben és különösen a negyedik birodalmi ruhajegy érvényessége idején észlelt gyökeres változás most végérvényesen megvalósult. Ha azelőtt mindenki számára lehetséges volt ruhaszükségletét a kapott ruhajegy alapján fedezni, ma végérvényesen eldőlt, hogy a ruhaszükséglet fedezése csak különleges engedéllyel történhetik. Ez annyit jelent, hogy mától kezdődően a felnőtt lakosságnak csak olyan ruhaszükséglete nyerhet kielégítést, amelynek sürgős és alapos voltát *minden egyes esetben ellenőrizték és bebizonyították.*"

Körülbelül ugyanilyen vagy talán még ennél is rosszabb volt a helyzet a lábbelit illetőleg. A cipőtalpat már a háború harmadik évében fából, fonott szalmából, sőt üvegből készítették.

Mindez teljesen érthető. Németország gyapot-, gyapjú-, talpbőr- stb. ellátása mindig a külföldi behozataltól függött. A behozatal azonban már a háború előtt is csökkenő irányzatot mutatott, úgyhogy a háború kitörése idején Németországban levő textilnyersanyagtartalék kétségtelenül kisebb volt a normálisnál. *

Minthogy azonban a hadsereg tagjainak fejenkénti ruhafogyasztása jóval magasabb volt, mint a polgároké, ezek a készletek — a megszállott országokban rabolt készletekkel együtt — hamar elfogytak. A megszállott országokból, valamint Törökországból és Spanyolországból származó egész gyapjú- és gyapotbehozatal sem pótolhatta a megszakadt tengerentúli behozatalt.

---

* *Tiszta behozatal*
(ezer tonnában)

	1929	1932	1935	1936	1937	1938
Gyapjú	155	137	122	103	103	—
Gyapot	342	330	306	274	294	250

„Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich." 1938. 166. l.

Németország elfoglalása után talált titkos anyagból a textiliákra vonatkozólag a következő képet nyerjük:

Év		Gyapot (behozatal)	Gyapjú (behozatal és belföldi termelés)	Műrost	Műselyem	Összesen
1938	régi határok	250	141	154	66	611
1940	új határok	137	61	—	—	—
1941		—	—	271	91	—
1942		42	102	280	88	512
1943		—	—	262	96	—

Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy *Németország lakossága a háború végén nem volt rosszul felruházva.* Erre az egész kontinentális Európa kirablása nyujtott lehetőséget.

Németországban a különféle iparcikkek fogyasztásának korlátozása céljából számtalan rendeletet adtak ki. A korlátozó intézkedések nemcsak az előállított áruk mennyiségét, hanem annak minőségét is érintették.* A fogyasztási cikkek minősége évről-évre romlott.

---

* Ime a mindenre, egészen a legkisebb részletekre kiterjedő szabályozás néhány példája:

„Der Angriff" című újság 1944 november 21-i száma Speer a nadrágtartók készítésére vonatkozó új rendeletéről számol be. Pontosan idézzük az újságot:

„A jelen rendelkezés életbe lépésétől kezdve nadrágtartók és harisnyatartók csak a következő minőségben készíthetők: nadrágtartók nem elasztikus szalagból elasztikus keresztrésszel vagy elasztikus szegélyű nem elasztikus szalagból, nadrágtartók különösen nehéz testi munkát végző munkások részére (külön engedéllyel), harisnyatartók csak elasztikus szalagból."

Speer másik rendelkezése valamennyi kalapfajta előállítását szabályozta. „Der Angriff" 1944 november 1-i számában szóról szóra a következőket írta:

„A közölt rendelkezések szabályozzák a kalapok maximális mennyiségét, színűket, minőségüket, valamint az anyag feldolgozásának módját. A kalap előállításához szükséges munka meghatározására például, megállapították a maximális munkaidőt." *(lásd: 170. lap, lábjegyzet)*

Még erősebben csökkent az iparcikkek fogyasztása a hitleristák által megszállott, valamint a „szövetséges" országokban is. A hódítók kirabolták a lakosságot, egyszerűen mindent elvettek és még az utolsó ruhát is lehúzták az emberekről. Néhány országban, mindenekelőtt Jugoszláviában, Lengyelországban és Görögországban, a lakosság a háború után mezítláb és félig meztelen maradt.

A polgári lakosság fogyasztásának csökkenésében a háború alatt különösen fontos szerepet játszott az élelmezés rosszabbodása. A hadviselő tőkés országok többségében az élelmezést kisebb vagy nagyobb mértékben úgy korlátozták, hogy valamennyi élelmiszerre vagy azok néhány fajtájára bevezették az élelmiszerjegyeket. Ha az adagokat a lakosság háborúelőtti átlagos fejenkénti fogyasztásával hasonlítjuk össze, megkapjuk a kiinduló pontot annak megítélésére, hogy mennyire leromlott a háború folyamán az élelmezés. Teljesen helytelen lenne azonban a megszabott élelmiszeradagokat tekinteni az élelmezés terén beállott változások egyetlen mértékének vagy pedig azokat venni alapul a különböző országok háborús ellátási helyzetének összehasonlításánál. Ennek okai a következők:

a) Sok esetben, különösen a németek által megszállott országokban az adagok csak papíron voltak meg; a valóságban a jegyekre csak a rajtuk feltüntetett élelmiszerek egy részét adták ki.

b) Annak a ténynek, hogy bizonyos élelmiszereket egyik vagy másik országban nem kellett az államnak beszolgáltatni és azokat nem jegyre osztották szét, teljesen különböző oka lehet. Lehetséges, mint ahogy az Egyesült Államokban és Angliában tényleg így is volt, hogy kenyér, burgonya és fő-

---

Szigorúan szabályozták a ruhakészítést is. A „Hamburger Fremdenblatt" című újság 1944 november 20-án a következőket közölte:

„A ruhaneműek és dohányáruk termelésének a birodalmi fegyverkezés- és haditermelésügyi minisztérium mellett működő főmegbizottja külön rendeletével megállapítja a ruha készítéséhez maximálisan felhasználható anyag átlagos mennyiségét és külön-külön megszabja az anyag felhajtásához, a béleléshez és a töméshez szükséges munkaidőt. Ezenkívül a varrófonal használatát is korlátozták. A rendelet pontos megjelöléseket és méreteket tartalmaz s mindegyik számára megállapítja az anyag felhasználásának maximális normáját."

zelékféle elégséges mennyiségben volt és ez szükségtelenné tette adagolásukat. Más esetekben, mint például a vad, folyami halak, tojás, gyümölcs stb. esetében az adagolás hiánya, ellenkezőleg, azt jelentette, hogy ezekből az élelmiszerfajtákból túlkevés volt, következésképpen egyenlő elosztásuk nem lett volna célravezető. Ezeket az élelmiszereket azok fogyasztották, akik meg tudták fizetni a magas piaci árat. Mint ahogy erre Lenin még az első világháború idején rámutatott, a burzsoázia számára tartották fenn azokat.

Jelentőséggel bir továbbá a lakosság által termelt élelmiszer kisebb vagy nagyobb mennyisége is. A főleg agrárjellegű országokban az állam csak a városi lakosságot látta el élelmiszerrel, míg a falu önellátó maradt.

Az adagolási rendszer az élelmiszerhelyzettől függően a különböző országokban különböző volt. Azokban a hadviselő országokban, ahol az élelmezés a bevezetett korlátozások ellenére is megfelelt az egészség követelményeinek, mint például az Egyesült Államokban és Angliában, az élelmiszeradagokat mindenki számára egyenlően állapították meg. (Angliában csak a gyerekek, valamint a terhes és szoptató nők kaptak külön tejet és ehettek jegy nélkül az üzemi étkezdékben.) Németországban ellenben ahol az élelmezés a háború folyamán egyre elégtelenebbé vált, az élelmiszeradagokat a fogyasztók életkora és foglalkozása alapján meghatározott osztályok szerint állapították meg: bevezették a „normális" fogyasztás adagjait, emelt adagokat a munkások, a nehéz és különösen nehéz munkát végzők, adagokat a gyerekek, fiatalkorúak stb. részére.

A továbbiakban a legfontosabb tőkés országokat egyenként véve fogjuk megvizsgálni azokat a változásokat, amelyeket a háború idézett elő a lakosság élelmezésében.

Az Egyesült Államokról keveset lehet mondani. Az élelmiszerfogyasztás korlátozása itt csak néhány cikkre terjedt ki: cukorra, kávéra, sertéshúsra, valamint a marha- és borjúhús egyes fajtáira. Az élelmezés a korlátozás ellenére bőséges maradt. Az oxfordi statisztikai intézet számításai szerint az Egyesült Államokban és Kanadában az élelmiszerfogyasztás a háború alatt még növekedett.

*A fogyasztás indexei 1943-ra**
(Háborúelőtti színvonal = 100)

	Egyesült Államok	Kanada
Hús**	105	113
Háziszárnyas, vad, hal**	106	102
Friss tej	123	115
Feldolgozott tej	96	149
Sajt	94	103
Tejtermék (friss tejre átszám.)***	117	118
Tojás	116	124
Vaj	79	96
Margarin	148	—
Egyéb zsiradékok	103	120
Cukor	80	82
Gabonatermékek****	100	104
Burgonya	109	107
Zöldség	103	99
Répa	97	115
Egyéb főzelékféle	111	91
Paradicsom	110	92
Citrom- és narancsfélék	120	148
Egyéb gyümölcs	69	91

Angliában a háború alatt különleges figyelmet szenteltek az élelmezés kérdésének. A kormány sok tudóst hívott meg az e téren végzendő munkához azért, hogy a biológia legújabb eredményeinek alapján, a háború által megkövetelt jelentős korlátozások ellenére, az egészség megóvásához elegendő élelmezést biztosítsanak a lakosságnak. Nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a fogyasztott élelmiszerben az élelmiszerfogyasztás korlátozása mellett is teljes mértékben meglegyenek mindazok az egészség fenntartásához szükséges tápanyagok, amelyek a „jó" étkezésnek a városban való elterjedésével túlnyomórészt elestek (kalcium, vas, A. B. és C-vitamin).

---

* „Institute of Statistics, Oxford. Bulletin" 1944. VII. 1. 146. l. Az indexeket a lakosság évi fejenkénti fogyaszási adatainak alapján számították ki.

** Az egész felhasználásra kész termék.

*** Vaj kivételével.

**** Főleg búzaliszt.

Az élelmezési kérdések legnagyobb angol szakértője, Sir J. B. Orr, gyönyörű és bátor könyvében felfedi azt a nehéz helyzetet az élelmezés terén. amelytől Anglia lakosságának rosszul kereső rétegei a háború előtt is szenvedtek.* Megálla-

---

* Orr. J. B.: Food and the people. London 1943. A szerző a következő érdekes képet festi az angol városi munkások által fogyasztott élelmiszerek minőségének romlásáról, ami az utolsó száz évben az élelmiszerfogyasztás növekedése mellett is végbement:

„Az iparvárosok növekedésével romlott az élelem minősége. A tej, tejtermékek és főzelékek, amelyek a falun olcsók, a városban drágák voltak. A vitaminokban gazdag, szitálatlan lisztből készült kenyérről az emberek áttértek a vitaminszegény fehér búzakenyérre. A zabliszt fogyasztása csökkent. Nőtt a sem vitaminokat, sem ásványi anyagokat nem tartalmazó finomított cukor fogyaszása... Ennek következtében a dolgozók élelmezése főleg az olcsó, mind vitaminokban, mind ásványi anyagokban szegény és ezért az elveszített energiát rosszul pótló élelmiszerekből tevődött össze. A dolgozó osztályok élelmezésének ilyen romlása következtében romlott a lakosság fizikai állapota. A XIX. század közepén a szegény gyermekek többsége az iparvárosokban egy vagy több olyan betegségben is szenvedett, amelyek a helytelen táplálkozás következtében keletkeztek, mint például az angolkór vagy a skorbut. Csökkent az átlagos testmagasság. A lakosság élelmezésének és fizikai állapotának ezt a romlását elleplezte az a tény, hogy a halálozási arányszám egész sor ragályos és endémikus betegség, mint a kolera, has- és kiütéses tífusz eltűnése következtében (hála a modern egészségügyi elvek alkalmazásának) csökkent... Az 1914—1918-as években sor alá állók orvosi vizsgálata újra megmutatta a lakosság rossz fizikai állapotát..."

Az alább közölt táblázatban Orr szemléltetően mutatja be, hogy milyen rosszul táplálkozik Anglia lakosságának az a széles rétege, amelyik 1935-ben fejenként heti 9 shillingnél kevesebbet tudott élelmiszerre költeni:

Tápanyag	A szükséglet modern megállapítása	Az angol munkás élelmezése (XVIII. sz.)	Azon családok tényleges fogyasztása, melyek 1935-ben fejenként heti 9 shillingnél kevesebbet költöttek élelmiszerre (Orr szerint)
Kalcium (gramm)	1·0	1·2	0.5
Vas (miligramm)	15	23	9.6
A-vitamin (nemzetközi egység)	5000	6600	1220
B-vitamin (nemzetközi egység)	500—700	1300	350
C-vitamin (miligramm)	75	110	55

pítja, hogy noha a megfelelő tudás hiánya egyik legfontosabb oka az elégtelen táplálkozásnak, döntő jelentőségű mégiscsak a jövedelem nagysága.

„Meghatározott összefüggés van a különböző osztályok egészségi állapota és életképessége között egyrészt és állandó táplálékaik minősége között másrészt. Ha a táplálék romlik, azaz, ha kevesebb, az egészségre hasznos termékeket, mint tejet, tejtermékeket, tojást, gyümölcsöt, főzeléket és húst tartalmaz, akkor a lakosság egészsége is romlik... A munkásosztály legrosszabbul fizetett részében a szülni képes korban levő nők majdnem 50%-a helytelen táplálkozás által okozott vérszegénységben szenved. A gyermekhalandóság, a tüdőbaj és néhány más alultápláltság-okozta kóros jelenség leginkább a szegény, rosszul táplálkozó lakosság körében van elterjedve. A gyermekek nem érik el a normális testmagasságot. A szegény lakosság körében a felnőttek átlagos testmagassága körülbelül 4 hüvelykkel alacsonyabb, mint a jól táplálkozó, jómódú rétegek körében.

A testi fogyatékosság itt sokkal gyakoribb jelenség; a fejletlenség és a szellemi fogyatékosság a gyermekek között sokkal sűrubben fordul elő. A halálozasi arányszám magasabb."

Az egészségi állapot szempontjából az élelmezés még nagyobb jelentőségű, mint akár a lakásviszonyok (amelyek, természetesen szintén igen lényegesek).

„MacGonigle vizsgálata azt mutatta, hogy a nyomortanyákról új házakba költözött családok egészsége romlott, általános halálozási arányszámuk emelkedett. A vizsgálat megállapította, hogy az egészség romlását az élelmezés romlása okozta, ami azért következett be, mert az új házak magasabb lakbére folytán kevesebb maradt az élelmezésre s így a drágább, az egészség szempontjából hasznos élelmiszerek fogyasztása csökkent."

Orr arra a következtetésre jut, hogy az angol lakosság élelmezésének minősége a háború alatt még javult is. A vitaminszegény fehér kenyér helyett bevezették az egységes, fekete, majdnem 100%-os kiőrlésű kenyeret. A tejgazdaságok állami segélyezése lehetővé tette, hogy a munkások gyermekei

több tejet fogyasszanak s hogy a munkáscsaládokban a tej összfogyasztása 20%-kal emelkedjék, aminek következtében többé-kevésbbé fedezték a kalcium és B-vitamin-hiányt. A tudósok beleszólása folytán az angolok étkezése a háború alatt ugyan kevésbbé „finom", ezzel szemben egészségesebb volt, mint a háború előtt.

Erre vonatkozólag idézzük az oxfordi statisztikai intézet által kiszámított táblázatot, amely az angol lakosság élelmiszerfogyasztásának háborúalatti változásait mutatja.

Fogyasztási index (1943) *

(Háború előtti színvonal = 100)

Hús**	76	Egyéb zsiradékok	100
Szárnyas, vad, hal	61	Cukor	69
Friss tej	134	Gabonatermékek****	117
Feldolgozott tej	105	Burgonya	145
Sajt	134	Zöldség	127
A tejtermékek friss tejre átszámítva***	128	Répa	172
		Paradicsom	86
Tojás	94	Egyéb főzelékféle	134
Vaj	31	Citrom és narancsfélék	23
Margarin	192	Egyéb gyümölcs	56

A friss tej fogyasztásának emelkedése nagy sikere a háborús angol élelmezésnek: ezt a vajfogyasztás erős csökkentésének árán érték el. A tojás-, hús- és cukorfogyasztás csökkenését pótolta a megnövekedett kenyér-, burgonya-, sajt- és a külföldről behozott tojáspor fogyasztása. Különben meg kell még jegyezni, hogy a fenti átlagos számokban az angol, valamint az Angliában tartózkodó amerikai katonák fogyasztása is bennfoglaltatik. Minthogy azonban a hadseregben a fogyasztás lényegesen nagyobb az átlagosnál, a polgári lakosság fejen-

* „Institute of Statistics Oxford Bulletin" No. 9. 1944. VII. 1. 146. l. Az indexet a lakosság évi fejenkénti fogyasztási adatainak alapján számították ki.

** Az egész felhasználásra kész termék

*** Vaj kivételével.

**** Főleg búzaliszt.

kénti fogyasztása a valóságban kisebb volt annál, amit a táblázat kimutat.* A gazdagoknak módjukban állt nem adagolt élelmiszerekkel a vendéglőkben pótolni a fejadagot. Egyébként itt egy-egy vendég számára nem volt szabad három fogásnál többet kiszolgálni s az egész rendelt étel nem kerülhetett többe öt shillingnél.**

Németország. Az első világháború után a német vezérkar alaposan tanulmányozta a vereség okait. Nagyon jól megértették, hogy Németország vereségében milyen óriási szerepe volt a császári Németország hibás politikájának a lakosság élelmezésének kérdésében.*** Megpróbálták elkerülni a császári Németország által e téren az első világháborúban elkövetett hibákat és megelőzni az éhség bekövetkezését. Ezért a háború kitörése után az állam valamennyi élelmiszerfajtára azonnal kiterjesztette a szabályozást és jegyre osztotta szét azokat. A polgári lakosság fogyasztását erősen korlátozták. A „normális fogyasztó", azaz a lakosság nehéz munkát nem végző túlnyomó többsége, a legfontosabb élelmiszerfajtából jegyére körülbelül a háborúelőtti fejenkénti átlagos fogyasztás 60%-át kapta. Minthogy azonban a hadsereg, a nehéz és különösen nehéz munkát végző munkások, a falusi („önellátó") lakosság és a sok kedvezményezett réteg — a Gestapo, a rendőrség, a fasiszta pártapparátus stb. — lényegesen magasabb adagokat kapott (egyes esetekben még a háborúelőtti átlagos fogyasztásnál is magasabbat), hozzávetőlegesen megállapíthatjuk, hogy *Németországban a lakosságra, mint egészre vonatkozólag a korlátozás a háború kezdeti időszakában körülbelül 15—20 százaléknak felelt meg.*

A titkos statisztikai anyag tanusága szerint a fogyasztás a háború alatt is lényegesen nagyobb volt, mint ahogy mi azt a háborúelőtti adatok alapján feltételeztük.

---

* Érdekes megjegyezni még az angol adagolás következő különlegességét. A húsadagot nem súlyban, hanem pénzben állapították meg: az aki a legjobb húsfajtát vásárolta, kevesebbet kapott a jegyére, mint az, aki olcsóbb minőséget választott.

** De aki csak akart, miután az egyik vendéglőben megebédelt vagy megvacsorázott, azonnal mehetett egy másikba.

*** Az első világháborúban mindig akkor vezették be a korlátozásokat, amikor már túlkéső volt; így egymásután következett be a kenyér- majd a burgonya-, zsír- és húshiány.

Így 1940-ben a lakosság fejenkénti fogyasztása alig valamivel volt alacsonyabb, mint 1938-ban.

*A lakosság fejenkénti fogyasztása**

	1938	1940	1943/44**
	(kilogrammban)		
Hús (zsiradék nélkül) . .	48.6	42,8	27
Tojás	122	132	—
Tej (teljes)	112	75	—
Tej (lefölözött)	—	41	—
Tengeri hal	11.9	4.7	—
Zsiradék	27.5	16.9**	8.2
Búza- és rizsliszt . . .	105	116	134
Burgonya	183	240	207

Mint látjuk, a hús- és zsírfogyasztás erősen csökkent, a háborúelőtti fogyasztáshoz képest körülbelül egyharmaddal, s ezt csak jelentéktelen mértékben pótolta a liszt és burgonya fogyasztásának növekedése.

Az egy főre kilogrammban kiszámított mennyiségek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy ez a mennyiség az átlagos élelmiszerfogyasztásra vonatkozik, beleértve a különleges adagokat élvezők kedvezményezett csoportjait is (katonákat, önellátókat, nehéz és legnehezebb fizikai munkát végzőket). A normális adagok alacsonyabbak a táblázatban szereplő átlagos adagoknál.

A háború első éveiben a német államnak még megvoltak a korábban szerzett tartalékai (a rozstartalék állítólag elérte a 8 millió tonnát) és kiegészíthette velük a lakosság ellátását. Továbbá, Németország jelentős mennyiségű élelmiszert pré-

---

* „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich." 1941/42. (Bizalmas kiadás.)

** Az 1943—44-es adatokat Wehrmann professzornak, a „Négyéves terv végrehajtása külön főmegbizottjának" 1944 szeptember 4-i titkos jelentéséből vettük. Az egy napra grammokban megadott adatokat az egész évre számítottuk át.

*** Növényi zsiradékok nélkül, amelyek 1938-ban 8.7 kilogrammot tettek ki; az elégtelen behozatal következtében ez a mennyiség a háború alatt lényegesen csökkent (pontos adatok nincsenek).

selt ki a megszállott országokból, ahol rablásával óriási éhínséget idézett elő.

Azoknak az okoknak egyike, amelyek Hitlert a Szovjetunió ellenes rablótámadásra indították, az a szándék volt, hogy a Szovjetunió és elsősorban Ukrajna élelmiszerforrásait a német háborús gazdaság szolgálatába állítsa. A nürnbergi per folyamán ez okmányszerűen bebizonyosodott. Az 1941 május 2-i memorandumban, a „Barbarossa-terv" megvitatása alkalmával Hitler következő szavait idézték:

„A háború elhúzódhatik, ha a fegyveres erők a háború harmadik évétől kezdve maradéktalanul Oroszország terhére lesznek élelmiszerrel ellátva. *

1941 végén G. Backe, akkori élelmiszerellátásügyi titkár a következőket írta: „Csak a Keletre való előnyomulással és annak megindításával válik valósággá az „Európa" nagytérség . . ." **

Funk birodalmi gazdaságügyi miniszter kijelentette: „A régi kontinens új arcot nyer és ez az új arc Kelet felé fordul. Gazdaságilag ez eltérést jelent attól a gazdasági politikától, amely a tengerek feletti angolszász uralom idején túlnyomórészt a tengerentúli és gyarmati országok felé orientálódott. Az európai keleti térség nagy, Európa számára még fel nem kutatott nyersanyag-vidékei a jövőben Európa gazdag gyarmati országává alakulnak át."***

Látjuk tehát, hogy míg a német rablók dolga jól ment, egyáltalán nem tilkolták azt a szándékukat, hogy egész Keletet-Európát német gyarmattá változtassák át.

A német megszállók által rabolt élelmiszerek kiviteléről nincsenek összefoglaló adatok. Azonban maguk a sajtóban megjelent hézagos beszámolók is világosan beszélnek ennek a rablásnak óriási méreteiről.

A birodalmi parasztvezető kijelentése szerint az 1942/43-as mezőgazdasági évben a „keleti területekről", azaz a Szovjetunió ideiglenesen megszállott vidékeiről 850 ezer tonna gabonát szállítottak Németországba.****

---

* „Pravda" 1945 november 25.
** „Völkischer Beobachter" 1941. XII. 29.
*** „Berliner Börsen-Zeitung" 1941. XII. 18.
**** A német rádió adása 1943 szeptember 11.

Stock, a „Nationalsozialistische Landpost" című folyóiratban más, sokkal magasabb tételeket számított ki.*

Stock számításai szerint Ukrajna Németországot évenként Németország kéthónapos fogyasztásának megfelelő mennyiségű gabonával, továbbá egyhónapos fogyasztásának megfelelő mennyiségű zsírral és hússal látta el. A mi hozzávetőleges számításunk szerint ez körülbelül 1.6 millió tonnának, azaz a fenti mennyiség kétszeresének felel meg. Stock nyilvánvalóan számításba vette az ukrajnai megszálló csapatok fogyasztását is.

A német rádió 1944 május 19-i jelentése *Lengyelország* 1943-ban „Európa többi részének", azaz a valóságban Németországnak 800 ezer tonna búzát, valamint 800 ezer tonna árpát és zabot szállított.

Romániában az 1943. évi kiváló búzatermés kiviteli feleslegét a németek 800 ezer tonnára becsülték.**

Mindez adatok alapján a Németország által a megszállott és szövetséges országokból 1942-ben és 1943-ban elvitt gabona mennyiségét körülbelül évi 3 millió tonnára lehet becsülni, ami Németország egész háborúelőtti termésének körülbelül egynegyedével egyenlő.***

A gabonán kívül Németország nagy mennyiségű húst, zsírt, stb. szállított el nemcsak Ukrajnából, hanem a többi megszállott országból is. A német fasiszták által megszállott Lengyelországban kiadott „Ostdeutscher Beobachter" 1941 május 29-i számában azt írta, hogy 1940-ben a főkormányzóságból Németországba 94 ezer sertést, 2 ezer bikát, 10 ezer juhot, 300 ezer tyúkot, 100 ezer tonna vajat és 1 millió tojást vittek ki. Ezenkívül levágott marhát, mézet stb. is szállítottak el. Ugyane forrás szerint 1942/43-ban Franciaország 200 ezer tonna húst szállított Németországnak. Hozzá kell még ehhez tenni azt a semilyen statisztikában sem szereplő élelmiszermennyiséget, amelyet a német katonák csomagokban küldtek családjuknak.

Azt, hogy a megszállott országok ilyen mérvű kirablása

---

* A „Neues Wiener Tagblatt" 1944 január 5-i száma szerint idézzük.

** „Berliner Börsen-Zeitung" 1944 I. 4.

*** A háború alatt kisebb gabonamennyiséget szállított Németországnak Finnország, Norvégia és Belgium is.

ellenére Németország ellátási helyzete a háború alatt mégis romlott, két alapvető ok magyarázza:

1. A mezőgazdasági termelés csökkenése Németországban, amiről a megelőző fejezetben írtunk;

2. az a körülmény, hogy a saját lakosság háború alatti növekedésén kívül, ha nagyon rosszul is, de mégis csak táplálni kellett a Németország területén dolgozó körülbelül 10 milliónyi külföldi munkást és hadifoglyot.*

1944-től kezdve, miután a keleti országok kirablásának lehetősége megszűnt, Németország ellátási helyzete gyors ütemben romlott.

Németország élelmiszerhelyzete katasztrofálissá vált, közvetlenül a vereség előtt, miután a Vörös Hadsereg meghódította Németország keleti részét. Itt nagy, mezőgazdasági felesleggel rendelkező vidékek vannak, amelyek élelmiszerrel látták el a nyugati és déli sűrűn lakott iparvidékeket. Az Oderától keletre levő említett vidékek körülbelül egy harmadát képviselték az egész német mezőgazdasági termelésnek, elsősorban a búzának és burgonyának.

Ezeknek a gazdag felesleggel rendelkező vidékeknek kiesése annál is inkább hatással volt Németország élelmiszerellátására, mert lakosságuk jelentős része a még el nem fog-

---

* Itt hangsúlyozni szeretnénk még, hogy a fasiszta rendszer első éveiben a lakosság átlagos fejenkénti élelmiszerfogyasztása Németországban nagyobb volt, mint a vele szomszédos országok többségében (a kenyérfogyasztás kivételével, ami helyett Németországban igen sok burgonyát fogyasztottak, fejenként majdnem évi 200 kilogrammot).

A legfontosabb élelmiszerek fogyasztása 1933—1935-ben **

	Németország	Franciaország	Olaszország	Belgium	Csehszlovákia	Lengyelország
	(évenként és fejenként kilogrammban)					
Búza	62	183	159	140	95	45
Rozs (a mi hozzávetőleges számításunk szerint)	80	—	—	80	80	90
Hús (szárnyas nélkül)	50	34	16	41	33	19
Tej literben (valamennyi tejtermék tejre átszámítva)	362	315	105	341	—	226
Cukor	24	23	8	28	25	10

** Az adatokat a Népszövetség „Le problème de l'alimentation" c. kiadványából vettük. (1936. IV. kötet. 21., 23. és 27. l.)

lalt német területekre menekült. Így a keleti területek feleslegének elvesztéséhez a fogyasztók számának növekedése járult Németország el nem foglalt részében. A kialakult helyzet emlékeztetni kezdett arra a helyzetre, amely az első világháború végén állt elő Németországban, 1946 első felében pedig a nyugati zónák lakossága az éhínség szélére jutott. Az angol zónában 1946 március után kiadott jegyen feltüntetett napi fejadag nem tartalmazott többet, mint 1014 kalóriát (hivatalos adat).

A német fasiszták-megszállotta országokban már sokkal hamarabb alakult ki ugyanilyen helyzet. Főleg a keleti országok: Lengyelország,* Jugoszlávia, Görögország, később pedig Németország volt szövetségesei: Olaszország, Románia, Bulgária és Magyarország lakossága szenvedett különösen. Az olvasók mindezt eléggé ismerik az újságokból s így ezt mi itt nem fogjuk bővebben fejtegetni. Kelet megszállott országainak élelmezési helyzetéről nem ismerünk semilyen összefoglaló adatot.

A „Monthly Bulletin of Statistics, League of Nations" 1944 júniusára vonatkozólag számításokat közöl a jegyre adott élelmiszerekben levő tápanyagokat illetően. Ezek a fehérjéket, zsiradékokat és szénhidrátokat, valamint a kalória összmennyiségét ölelik fel az egyes országok szerint. Ez azonban nem ad valóságos képet az élelmezési helyzetről, mert két körülményt tisztázatlanul hagy:

1. Valóban kiadták-e a lakosságnak a jegyek szerint járó élelmiszereket.

2. Milyen mértékben volt a lakosságnak lehetősége arra, hogy a szabad vagy fekete piacon vásárolhasson.

---

* Lengyelországban, mint ismeretes, a németek mindjárt az ország megszállása után — a fogyasztó nemzetiségi hovatartozása szerint — — négyféle élelmiszeradagot állapítottak meg. Nagy adagokat kaptak a németek; sokkal kevesebbet az ukránok, még kevesebbet a lengyelek és végül majdnem semmit sem kaptak a zsidók (amíg a németek véglegesen ki nem pusztították őket). A németek ezt azért csinálták, hogy egyik nemzetiséget szembeállítsák a másikkal. A Lodzban németek által kiadott „Litzmanstädter Zeitung" című napilap 1941 májusára vonatkozólag a következő heti fejadagok kiosztását közölte: *németeknek:* zsír 250 gramm, vaj vagy margarin 125 gramm, hús 500 gramm, liszt 500 gramm; *lengyeleknek:* zsír semmi, vaj vagy margarin semmi, hús 150 gramm, liszt semmi.

Ezért ezeknek a számításoknak talán csak az élelmezésben a háború alatt beállott változások szemléltetésének szempontjából van bizonyos jelentőségük. *A Népszövetség vizsgálata nem terjed ki a keleti megszállott országokra.*

Idézzük tehát a Bulletin adatait:

	Kalória	Fehérjék	Zsiradékok	Szénhidrátok
		(g r a m m b a n)		
A nehéz munkát nem végző ember napi szükséglete . .	2.400	70—80	50—60	400
1944 közepén a „normális fogyasztó" napi adagja tartalmazott:				
Németországban . .	1.474	36	37	238
Belgiumban	1.333	30	18	254
Franciaországban (1944 elején)	1.005	28	17	187

Azt látjuk tehát, hogy Németországban a „normális fogyasztó" fejadagja már 1944 közepén csak körülbelül a felét tartalmazta azoknak a tápanyagoknak, amelyeket az orvostudomány az ember egészsége számára szükségesnek tart. Minthogy pedig Németországban a fekete piacon csak igen kevés élelmiszert lehetett szerezni és azt is nagyon magas áron, fel kell tételezni, hogy a dolgozók élelmezése már 1944 közepén határozottan elégtelen volt. A franciák lényegesen kevesebbet kaptak, mint a németek (zsírt feleannyit). El lehet képzelni, hogy a megszállás alatt milyen nagy volt az éhség Lengyelországban, Jugoszláviában, Görögországban!

Japánban és az általa megszállott országokban a háború alatt szintén erősen korlátozták a polgári fogyasztást, noha most Japán rendelkezésére állottak Indokína, Sziám és Burma azelőtt más országokba szállított rizsfeleslegei.*

Hogy Japánban 1944 második felében milyen alacsonyak voltak az élelmiszeradagok, azt a következő adatok mutatják.**

---

* A háború előtt a világ rizskivitelének több mint a fele ezekből az országokból származott.

** „Májniti Szimbun" 1944 október 28.

A rizsadagok — a japánok élelemzésének alapja — a következők voltak:

	Szellemi munkások	Részben testi, részben szellemi munkát végzők	Testi munkások
	(naponként és fejenként grammban)		
Férfiak . . .	330*	390	570
Nők	330	350	420

Tekintélyes japán tudósok állítása szerint elégséges menynyiségű más élelmiszer esetében felnőtt ember normális rizsfogyasztásának napi 450—500 grammnak kell lennie.

Nyilvánvaló tehát, hogy még a testi munkát végzők sem kapták meg a szükséges rizsmennyiséget.

A rizshiány oka nem az volt, hogy a Japán hatalma alatt levő óriási területeken nem termett elég rizs, hanem a hajótérhiány. A hajók nagy részét ugyanis elsüllyesztették, a megmaradt részt pedig főleg a hadsereg ellátását szolgáló szállításokra használták fel.

Ami a többi élelmiszerfajtát illeti: adagolták a halat (75 gramm volt a heti fejadag), főzeléket, szójababot, cukrot, ételolajat (heti 0.18 liter). A japán ujságok híradásaiból ítélve azonban még ezek az adagok is gyakran csak papíron voltak meg. Így a valóságban a lakosság három hónapra mindössze egy üveg, azaz 330 gramm ételolajat kapott. A cukrot gyakran hónapokig nem adták ki stb.

A mezőgazdasági termények amerikai külkereskedelmi hivatala, az „Office of Foreign Agricultural Relations" a következő adatokat közli Japán fejenkénti fogyasztásáról, beleértve mindent, *a vetőmagot, valamint az ipar fogyasztását is.*

Fejenkénti fogyasztás

	1936	1943
	(amerikai fontban)	
Rizs	340	328
Burgonya	220	167
Hal	95	66
Hús	6	3
Tejtermékek és tej . . .	9	4
Cukor	30	29

* Japánban a rizs jelentős mértékben helyettesíti a kenyeret.

Az iparcikkek fogyasztásának csökkenéséről nincsenek számadataink. A csökkenés azonban nyilvánvalóan jelentős volt: először, mert Japán gazdasági ereje nem elegendő nagy háború viselésére; másodszor, mert a fogyasztási cikkek gyártásához szükséges nyersanyagot, elsősorban a gyapotot és a gyapjút, Japán a háború előtt főleg az ellenséges országokból hozta be.

Még gyorsabb volt az élelmezés csökkenése *Kínában* és *India* egyik-másik részében, ahol időnként valóságos éhínségbe csapott át. Indiában ezt a nagy angol és amerikai hadseregek ottléte és főleg, a szállítóeszközök hiánya okozta. Kínában az élelmiszerhiány úgyszólván általános jelenség volt. Erre vonatkozó statisztikai adatokat azonban nem ismerünk.

*

A kapitalista világban a polgári fogyasztás csökkenése, mindenekelőtt az élelmezésé, a háború befejezése után, 1945-ben volt a legnagyobb.

Ennek főoka a mezőgazdasági termelésnek a hosszú háború következtében előállt fokozatos csökkenése volt. Bevin első külügyminiszteri beszédében kijelentette, hogy amennyiben a háború véget nem ér, a világ élelmezési katasztrófa áldozata lett volna... Nagyon leromlott a kontinentális Európa ellátása ott, ahol a hadműveletek — mint erre a megelőző fejezetben rámutattunk — 1944-ről 1945-re csökkentették a vetésterületet és sok élelmiszert megsemmisítettek. A földreform és a körötte folyó harc átmenetileg ugyancsak csökkentette a mezőgazdasági termelést. Emellett a szárazság is rendkívül károsan befolyásolta a termést. Végül az infláció következtében a parasztok sokkal kevesebb élelmiszert adtak el.

1946 első felében a kontinentális Európában, Indiában és Kínában az élelmezési helyzet katasztrófálissá vált — ami az olvasók előtt a napisajtóból ismeretes.

Franciaországban 1946 elején újra bevezették az 1945-ös termés után megszüntetett kenyérjegyet: napi 306 grammot. Angliában leszállították a zsíradagot. Németország amerikai zónájában az adagokat áprilistól kezdve 1200 kalóriára, az angol zónában 1014 kalóriára szállították le. Ám az élelmiszerhiány következtében ezeket az adagokat sem tudták betartani.

Az UNRRA sem tudta a legminimálisabb élelmezést biztosítani, mert a tengerentúli országokból nem kapta meg az ígért gabonamennyiséget. Olaszország, Magyarország, Görögország stb. városi lakossága teljesen elégtelenül táplálkozik. Az éhínség India, Kína, Japán nagy területeire terjedt ki. A Szovjetunió fontos szerepet játszott Romániának, Finnországnak és Franciaországnak az éhínségtől való megmentésében.

Hoover, Truman megbízottja a Londonban megtartott európai gabonaértekezleten, a következőképpen jellemezte az élelmezési helyzetet:

„Az éhség naponta háromszor ül a családok millióinak asztalánál. Milliókat fenyeget ma az éhínség veszélye. Ezenkívül a készletek sok országban nem elegendők arra, hogy május végétől, több esetben már április végétől biztosítsák az eddigi alacsony adagokat... Az orosz határtól a csatornáig most 20 millió nemcsak alultáplált gyermek van, hanem olyan, akit az alultápláltság következtében a tüdőbaj, az angolkór, a vérszegénység és más betegség fenyeget.

Ha a gyermekek nem fognak jobban táplálkozni, sokan meghalnak, a többiek pedig beteg testtel és megrontott lélekkel nőnek fel s újabb bajt hoznak a világra."*

Május és június hónapokban a helyzet még tovább roszszabbodott Európában.

Az élelmezés terén látszik legjobban a háború alatt meggazdagodott nyugati félgömb és az elszegényedett kontinentális Európa közötti szakadék. Miközben Európában a gyermekek éhenhalnak, az Egyesült Államokban a „Fortune" című ujság állítása szerint az emberek „20%-kal több élelmiszert fogyasztanak annál, ami a normális, egészséges táplálkozáshoz szükséges..." Folytatódik a háziszárnyasok búzával való tömeges táplálása stb.

Az európai éhínséget el lehetne kerülni, ha az Egyesült Államokban, Kanadában vagy Argentinában az élelmiszerfogyasztás nem lenne magasabb, mint a háború előtt volt. Mint egy megfigyelő mondotta: „Azzal az élelmiszerrel, amit egy amerikai család a szemetes kosárba dob, egy európai családot meg lehetne menteni az éhségtől."

---

* „Neue Zurcher Zeitung" 1946. IV. 7.

A háború után évek kellenek, amíg Európa mezőgazdasága eléri a háborúelőtti színvonalat: a földművelésben nem kevesebb, mint 5—6 év, az állattenyésztésben körülbelül 10 év. Éhínség 1947-ben is keletkezhetik. A mezőgazdasági cikkeket exportáló tengerentúli országok, azonban igen hamar újra rendelkezni fognak nagy élelmiszerfeleslegekkel. Ezért néhány év mulva várható a krónikus agrár világválság új kiéleződése, amely része a kapitalizmus általános válságának s melyet a háború csak megszakított, de nem szüntetett meg.

IX. FEJEZET

A kapitalista világgazdaság szétesése és a külkereskedelem alakulása a háború alatt

A második világháborúban új jelenség volt a világgazdaságnak egyes, egymástól csaknem teljesen elszigetelt részekre való szétesése. Ez 1942-ben érte el csúcspontját. A háború következő szakaszában a ziláltság fokozatosan csökkent s a háború végére úgyszólván teljesen megszűnt.

Az első világháborúban más volt a helyzet. Akkor Németország, annak szövetségesei és az általa meghódított országok a világgazdaság viszonylag kis részét képviselték,* a világ többi országa kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn egymással. Németország és szövetségeseinek blokádját nem egyszerre, hanem fokról-fokra valósították meg. Hosszú időn át Németországnak nemcsak arra volt lehetősége, hogy élénk árucserét folytasson a semleges európai országokkal — Hollandiával, Dániával, Svédországgal, Norvégiával, Spanyolországgal és Svájccal (a háború első éveiben pedig még az Egyesült Államokkal és Olaszországgal is) —, hanem a szomszédos európai országokon keresztül még az ellenséges országokból is kaphatott árut. Németország teljes tengeri blokádját csak a háború utolsó évében valósították meg.**

---

* Abban az időpontban, amikor a hármasszövetség országainak kiterjedése legnagyobb volt, a Németország, Ausztria-Magyarország és Törökország hatalmában levő területek lakossága kb. 200 millió főre rúgott.

** A háborús csempészáru-szállítások elleni harc céljából minden Észak-Európába tartó hajónak be kellett térnie valamelyik angol kikötőbe, ahol a rakományt alapos vizsgálatnak vetették alá. Ezenkívül Németországgal szomszédos semleges országokba irányuló és háborús jelentőséggel bíró áruk számára tartósan meghatározott kontingenst vezettek be.

A világpiac a második világháború folyamán először is azért esett szét, mert a hadviselő hatalmak szigorú válaszfalat emeltek önmaguk és ellenségeik közt. Másodszor, a szállítóeszközök elégtelensége az egy politikai egészet alkotó, vagy pedig szövetség által összekapcsolt országokon belül is jelentős mértékben megbontotta az áruforgalmat.

A világpiac szétesése körülbelül 1942 közepére érte el csúcspontját. Ekkor a kapitalista világgazdaság a következő részekre bomlott:

a) *Németország hatalma alatt álló kontinentális Európa.*

Az egész kontinentális Európa (Svájc, Svédország, Spanyolország és Portugália kivételével) 300 millió főnyi lakosságot számláló területe teljesen el volt vágva a világ többi részétől. Bizonyos csempészés folyt a semleges országokon, különösen Spanyolországon, Portugálián és Törökországon keresztül. A tengeralattjárók* és egyes erre a célra különlegesen felszerelt hajók áttörték a blokádot és a Japán által meghódított területekről kismennyiségű, a háború szempontjából fontos nyersanyagot hoztak; emellett szólnak az angol háborús gazdasági minisztérium beszámolói, ugyanerről tanuskodik az egyik motorhajó kapitányának magas kitüntetése is.** Az angolok számos német hajó által megkísérelt blokádáttörést akadályoztak meg. Ha nem számítjuk a svédországi nagy vasércszállításokat, a semleges országokból és a blokád áttörése útján Németországba érkező áruk mennyisége jelentéktelen volt, noha egyes esetekben, mint pl. a fémötvözetek esetében rendkívüli fontossággal bírtak.***

A Németország által ideiglenesen megszállt területeknek a világkereskedelemben játszott szerepéről az a tény tanuskodik, hogy a háború előtt, 1938-ban, ezeknek a területeknek a világ

---

* Az egyik, Németország kapitulációja után magát megadó német tengeralattjáróról kiderült, hogy ónnal és kaucsukkal volt megrakva.

** A „Deutsche Allgemeine Zeitung" című újság 1944 március 4-i számában azt jelentette, hogy Paul Hellmann motorhajó-kapitányt a vaskereszt lovagrendjével tüntették ki, mert többször áttörte a blokádot és fontos árukat hozott. Ezt a magas érdemrendet ekkor kapta meg először polgári személy.

*** Különösen nagy volt a jelentőségük a törökországi króm- és spanyolországi, valamint portugáliai molibdénérc-szállításoknak.

kivitelében való részesedése 38%-ra rúgott, amelynek fele az európai kontinensen kívül fekvő országokba irányult.*

A kontinentális Európának a világ többi részétől való elszakítottságával kapcsolatos gazdasági nehézségeit elsősorban az *azelőtt importált nyersanyagok és mezőgazdasági termékek hiánya okozta.* Az elengedhetetlenül fontos nyersanyagfajták egész sorát: rezet, ónt, nikkelt, antimónt; fémötvözeteket, kőolajat és foszfátokat; a textil nyersanyag túlnyomó részét: ** a gyapjút, a gyapotot, a jutát, a selymet; kaucsukot és bőrt,*** végül az élelmiszert; főleg búzát, takarmányt és olajosmagvakat, mindezt a tengerentúlról hozták Európába.

Az importáruk hiányának hatása a kontinentális Európa *egyes országaiban* igen különböző volt. Hollandiának és Dániának, amely teljesen a behozott jóminőségű takarmánytól függött, állattenyésztése természetesen csökkent, az állatállomány gyorsan hanyatlott; ennek következtében ezeknek az országoknak át kellett térniök a külterjesebb mezőgazdaságra. Nyugat-Európa iparvidékein, Franciaországban, Belgiumban, Németországban, Észak-Olaszországban számos olyan vállalat, amely azelőtt tengerentúli érc, nyersanyag stb. feldolgozásával foglalkozott (ónüzemek, textilgyárak, margaringyárak), termelésének erős csökkentésére, vagy pedig teljes beszüntetésére kényszerült. Németország elrabolta a megszállott országok egész nyersanyagkészletét, a megszállott és szövetséges országok gazdaságát a német háborús gazdaság érdekeinek szolgálatába állította és ezért a tengerentúli országoktól való elsza-

---

* 1938-ban Németországnak azokkal az országokkal folytatott kereskedelmi forgalma, amelyektől később a háború elvágta, a következő volt·

	Millió dollárban	Százalékban
Behozatal	1.110	50·0
Kivitel	787	36.4

„The network of world trade." (A világkereskedelem hálózata.) 1942. League of Nations.

** A gyapottermelés Európában (beleértve a török gyapotot is) kb. 60 ezer tonna, azaz a behozatal 5%-a volt. A gyapjútermelés 180 ezer tonnára rúgott, azaz az európai gyapotbehozatal háborúelőtti mennyiségének kb. 40%-ára. A jutát 100%-ban a világ többi részéből hozták Európába.

*** Főleg a tengerentúlról hozták be csaknem az egész *nehéz* bőrnyersanyagot a cipőtalpak és hajtószíjak számára.

kítottsága rá nézve kevésbbé volt fájdalmas, mint a többi ország számára.

Dél- és Kelet-Európa ipari szempontból kevésbbé fejlett országaiban a *tengerentúli behozatal megszűnésének* nem volt olyan nagy jelentősége.

A tengerentúli országokba irányuló *kivitel megszűnésének a háború folyamán* ugyancsak nem volt valami nagy jelentősége a kontinentális Európa ipara számára, mert ezt az ipart a hadianyagok termelésére állították át s amúgy sem igen szállíthatott volna árut külföldre. Csak néhány iparágat (óra-, kötöttáruipar, luxuscikkek termelése) érintett érzékenyebben a kivitel megszűnése. A kontinentális Európa mezőgazdasági kivitele sohasem volt nagyméretű. Ami pedig Hollandia és Dánia Angliába irányuló, normális időkben jelentékeny vaj-, szalonna- és tojáskivitelét illeti, ez a kivitel különben is lehetetlenné vált a tengerentúli jóminőségű takarmánybehozatal megszűnése következtében.

Németország és az általa megszállott országok külkereskedelméről a háború alatt hosszú ideig egyáltalán nem közöltek adatokat. Csak 1944-ben hozták ezeket először nyilvánosságra.*

Év	Behozatal (milliárd német márkában)	Kivitel (milliárd német márkában)
1938	5.4	5.6
1939	4.8	5.2
1940	5.0	4.9
1941	6.9	6.8
1942	8.7	7.6
1943	8.3	8.6

Németország fegyverletétele után talált titkos adatok ugyanezeket a számokat tartalmazzák és mégsem hiteltérdemlőek. Lehetetlen, hogy 1943-ban Németország külkereskedelmi forgalmában a megszállott és „szövetséges" országoknak többet adott volna, mint amennyit tőlük kapott.

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1944. XI. 30. A német statisztikai intézet hivatalos adatai alapján.

A német titkos külkereskedelmi statisztika az *1943-as évre* a német kivitelnek és behozatalnak következő országonkénti megoszlását tünteti fel:

Ország	Kivitel	Behozatal	Kiviteli tobblet	Behozatali tobblet
	(millió márkában)			
Magyarország . . .	500	229	271	—
Finnország	404	271	133	—
Lengyelország	556	258	298	—
Románia	994	323	671	—
Olaszország	950	781	169	—
Franciaország	560	1.416	—	856
Hollandia	427	824	—	397
Belgium	681	308	373	—

A táblázatban nem szereplő országokkal folytatott külkereskedelemben a német behozatal és kivitel körülbelül kiegyenlítették egymást.

Több országnál a külkereskedelem passzív egyenlegét nyilvánvalóan az a körülmény magyarázza, hogy ezekben az országokban nagy német hadseregek voltak, amelyek ott helyben nemcsak az egész német behozatal ellenértékét fogyasztották el, hanem ezenfelül még igen nagy mennyiséget is.

b) *Anglia és az Angol Birodalom.*

Az ebbe a csoportba tartozó országok körülbelül 500—600 millió főnyi lakost számláltak.

Anglia részére, amely világbirodalmának minden egyes részével, valamint az amerikai kontinenssel is árucsereviszonyban volt, a tőkés világpiac politikai szétesése kevésbé súlyos következményekkel járt, mint a kontinentális Európa részére. Az Angol Birodalom egyes országaival és Amerikával folytatott árucserét mindenekelőtt a hajótérhiány nehezítette meg. Másrészt a világpiac szétesése még nagyobb hajótérhiányt okozott, amennyiben egyes árukat távolabbi helyekről kellett szállítani.

1938-ban Anglia árucseréje azokkal az országokkal, amelyeket később, 1942-ben Németország és Japán meghódított, a következő volt:*

	Az egész árucsere	Árucsere a később német megszállás alá került országokkal	Százalékban
	(millió aranydollárban)		
Behozatal .	4.161	1.168	28.1
Kivitel . . .	2.277	682	30.0

Látjuk, hogy annak a kereskedelemnek a súlya, amelyet később az ellenség által elfoglalt területtel folytatott, Angliában lényegesen kisebb volt, mint Németországban. Ezt mindenekelőtt a dominiumokkal és az angol gyarmatokkal folytatott kereskedelem nagy részesedése magyarázza, ami a háború alatt továbbra is jelentős mértékű volt.**

Japán ázsiai hódításai megfosztották Angliát néhány igen fontos árutól: *óntól, antimóntól, kaucsuktól, kinintől, nyersselyemtől.* Ezek hiányát részben más országokból származó behozatal fedezte.

A hajótérhiány növekedésének egyik legfontosabb oka az Európával folytatott kereskedelem megszűnése volt. Az Anglia által egyébként Európában vásárolt áruk jelentős része tömegáru volt: vasérc, faanyag, cellulóze és papír a szomszédos skandináv országokból, valamint tojás, szalonna, vaj és főzelékfélék Hollandiából, Dániából stb. Az eddig Európából behozott áruk kielégítő mennyiségben voltak meg az Angol Birodalom országaiban és Amerikában.*** De különösen addig, amíg a Földközi-tengeren keresztül vezető út a kereskedelmi hajók elől el volt zárva, messziről kellett hozni azokat,

---

* „The network of world trade."

** Anglia kereskedelme az Angol Birodalom országaival 1938-ban (külkereskedelme összterjedelmének %-ában):

	Behozatal	Kivitel
Dominiumok	25.8	29.9
India	6.1	7.7
Gyarmatok	8.5	12.2
Összesen	40.4	49.8

Lásd: Makrosty: „The overseas trade of the U. K." (Az Egyesült Királyság tengerentúli kereskedelme.) 1930—1939. „Journal of the Royal Statistical Society" 1940.

*** Kivéve a kendert, ami sajátos európai termék.

óriási távolságon át, ami a hajótérhiányt tekintve, igen nagy nehézségekbe ütközött. Ezért csökkent a háború alatt oly erősen az Angliába behozott áruk mennyisége. Ezt a csökkenést a következő hivatalos táblázat mutatja:*

Az Egyesült Királyság árubehozatala
(Irország nélkül)

Év	Élelmiszer	Nyersanyag	Készáru, hadianyag stb.	Összesen
	(millió tonnában)			
1934—1936 (évi átlag)	22.0	26.0	7.0	55.0
1940	18.8	21.5	1.0	41.3
1941	14.7	15.0	0.8	30.5
1942	10.6	11.5	0.8	22.9
1943	11.5	12.8	2.0	26.4
1944 (január—június)	5.4	6.1	1.3	12.8

1942—1943-ban az angol behozatal (súlyban kifejezve) 50%-kal a háborúelőtti mögött maradt.

Ugyanez a forrás a behozatal csökkenéséről egyes árucsoportok szerint is tartalmaz adatokat.** Idézzük a legfontosabbakat:

	1934—1938 (évi átlag	1942 millió	1943 tonnában)
Búza (beleértve a lisztet is)	7.0	4.0	4.2
Takarmány	5.1	0.2	0.01
Gyümölcs és főzelék . . .	2.6	0.5	0.3
Cukor	2.2	0.8	1.5
Vasérc	5.6	1.9	1.9
Fa	9.6	1.2	1.7
Cellulóze, papír	2.8	0.6	0.5
	34.9	9.2	10.1

A behozatal 32 millió tonnát kitevő összcsökkenéséből az említett hat árucsoportra körülbelül 26 millió tonna esik. A behozatal egyéb, a hajótérhiány által okozott változására a következő fejezetben még visszatérünk.

---

* „Statistics relating to the war effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 22. l.

** Ugyanott.

Az angol *kivitel* kevesebbet szenvedett a világpiac szétesésétől, mint a kivihető áruk hiányától: az ország erőforrásait a körülmények kényszerítő hatása alatt teljesen a háborús célok szolgálatába állították, a nyersanyag-behozatalt pedig a hajótérhiány következtében csökkentették. Az első időben az angol üzletemberek megpróbálták fenntartani a kivitelt, hogy a külföldről és elsősorban az Egyesült Államokból behozott árukért fizethessenek. A lend-lease szállítások megindulása után azonban csökkent a kiviteli kényszer s a kivitel évről-évre egyre hanyatlott.

Az Egyesült Királyság nyersanyag- és készáru-kivitele

É v	A kivitt áruk értéke a hiv. statisztikai adatok szerint millió font sterlingben (azaz, az adott év árai szerint)	A kivitel mennyisége (a kivitel értéke hiv. adatok szerint 1935-re átszámítva) (1938 = 100)
1938	471	100
1939	440	94*
1940	411*	73*
1941	365*	56*
1942	269	36
1943	232	29
1944	258	31

A kivitel csökkenésében nem kis szerepet játszott a lend-lease szállításokra vonatkozó megállapodásnak az a pontja, amely szerint a lend-lease alapján kapott nyersanyagból a kivitt áru nem tartalmazhat többet, mint 10%-ot (értékben). Az amerikaiak szigorúan ügyeltek arra, hogy ezt a feltételt betartsák. Mint az angol vállalkozók számos panaszából kiderül, ez a körülmény erősen akadályozta az angol kivitelt.**

---

* Beleértve a hadianyagot is, amelynek kivitele 1941 után nagy méreteket öltött.

** A „Manchester Guardian" (heti kiadás) 1944 október 6-i száma többek között a következőket írta:

„Ideje megkérdezni, nem kell-e megszüntetni kiviteli korlátozásainkat. Néhány hónap mulva, mindnyájan reméljük, több olyan erőforrással rendelkezünk majd, amelyek felhasználhatók a kereskedelem részleges helyreállítására. Nehéz azonban elképzelnünk, miként növelhető a külkereskedelem, ha minden egyes árut alaposan meg kell vizsgálni, vajjon nem tartalmaz-e 10%-ot ebből vagy abból a nyersanyagból, amely valamelyik iparágunk által a lend-lease alapján kapott nyersanyaghoz hasonlít."

Az angol kivitel hagyományos ágai közül a szénkivitel a hajótérhiány miatt majdnem teljesen kiesett. A textilipar kivitele negyedére csökkent. (A háború alatt a textilipar termelése háborúelőtti színvonalának mindössze 60%-ára rúgott.)

É v	Gyapotból készült textiliák kivitele (Angliából)* (millió négyzetyardban)	Fonalkivitel (millió angol fontban)
1939	1.393	114
1942	484	19
1943	374	19

Hasonló csökkenést mutatott a gyapotipar kivitele is.

*Anglia gyapotárukivitele***

É v	Szőr (millió angol	Fonal fontban)	Gyapjú- és fésűsfonal-szövet (millió négyzetyardban)
1937 . . .	40.2	41.4	122.9
1940	28.5	17.7	83.0
1941	16.2	13.2	86.3
1942	11.8	10.5	73.2
1943	8.2	9.0	44.2

A világpiac részekre bomlása az angol dóminiumok és gyarmatok gazdaságára is kihatott. Teljesen megszűnt ezeknek az országoknak a kontinentális Európába és Japánba irányuló, azelőtt jelentős élelmiszer- és nyersanyagkivitele. Az Angliába irányuló kivitel a hajótérhiány következtében jelentéktelen méretekre süllyedt. Mindez oda vezetett, hogy a mezőgazdasági áruk az Angol Birodalomnak anyaországtól távoleső részeiben felhalmozódtak: Ausztráliában nagyon nagy gyapjú és búza, Uj Zélandban gyapjú és tejtermék, Nyugat-Afrikában kakaó, Egyiptomban gyapot, Trinidadban cukor stb. készletek halmozódtak fel. Az angol kormány, hogy az áresést megakadályozza és bizonyos árukra vonatkozólag monopóliumot teremtsen magának, Ausztráliában, Uj Zélandban és Dél-Afrikában összevásárolta a gyapjúkészleteket, Egyiptomban az egész gyapottermést. Nyugat-Afrikában az egész kakaótermést. Amit elszállítani nem tudott, helyi áruraktárakban tárolta.

---

* „Statist" 1944. III. 4.
** „Economist" 1944. VI. 10. 791. l.

Az angol (valamint a háború előtt Japánból behozott) árúk hiánya az angol gyarmatokon sok nehézséget okozott. Ez különösen a szénre vonatkozik. Így például Port Saidban egy tonna szén ára a háború elején fizetett 36 shillingről 1943-ban 145 shillingre emelkedett. A gyarmatokról szóló fejezetben részletesen szólunk majd erről a kérdésről.

c) *Az Egyesült Államok és az amerikai kontinens.*

Az amerikai kontinens lakossága mintegy 300 millió ember.

A gazdag természeti erőforrásokkal, valamint az Egyesült Államok és Kanada magasan fejlett iparával rendelkező amerikai kontinens számára a tőkés világpiac szétesése nem járt olyan súlyos következményekkel, mint amilyeneket a többi országban okozott. Bizonyos szerepet játszott ebben az is, hogy az Angol Birodalommal az áruforgalom továbbra is fennállott. Az amerikai kontinensre, *mint* egészre vonatkozólag a második világháború időszaka a termelőerők erős fejlődését vonta maga után s számottevő nehézségek csak egyes országokban keletkeztek.

Az Egyesült Államok külkereskedelme az ellenséges országokkal a háború előtt viszonylag nagyobb volt, mint Angliáé.

Az Egyesült Államok külkereskedelme 1938-ban

	A külkereskedelem össztomege	Ellenséges országokkal és általuk megszállott területekkel folytatott kereskedelem	Százalékban
	(millió dollárban)		
Behozatal	1.961	869	44.3
Kivitel	3.094	1.109	35.9

A háború alatt mind az Egyesült Államok, mind Kanada erősen megnövelte kivitelét, ennek igen jelentős részét a lend-lease alaján a szövetségeseknek nyujtott szállítások képezték.

Az Egyesült Államok külkereskedelme *

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
			(millió dollárban)				
Behozatal	1.950	2.276	2.541	3.222	2.771	3.380	3.880
Kivitel	3.057	3.124	3.938	5.060	7.880	12.590**	14.262
Ebből a lend-lease alapján*** . . .	—	—	—	741	4.892	10.106	11.298
A kivitel a lend-lease szállítások nélkül	3.057	3.124	3.938	4.259	2.988	2.484	2.964
Kereskedelmi mérleg a lend-lease elszámolások nélkül	+1.107	+848	+1.397	+1.037	+217	—896	—916

Ez a táblázat azt mutatja, hogy miután az Egyesült Államok belépett a háborúba, a kiviteli fölösleget behozatali fölösleg váltotta fel, természetesen, ha nem számítjuk a lend-lease alapján végzett szállításokat.

Az Egyesült Államok szállításai a lend-lease alapján ****

Rendeltetési ország	1941	1942	1943	Összesen millió dollárban	%-ban
		(százalékban)			
Anglia	77.3	41.0	40.4	13.499	43.0
Szovjetunió . . .	0.1	27.6	29.0	9.129	28.7
Kína, India, Ausztrália, Uj-Zéland .	7.1	13.0	11.0	3.610	11.5
Latin Amerika . . .	0.0	0.7	0.9	243	0.8
Egyéb ország . . .	15.5	17.7	18.7	4.888	16.0
Összesen	100.0	100.0	100.0	31.369	100.0

Az Egyesült Államok a lend-lease szállításokkal nagyban elősegítette a fasiszta blokk országaival folytatott közös harc ügyét. A lend-lease szállítások összege a háború végéig, amint

* 1942 előtt „Statistical yearbook L. of N. 1941/42, 1942/44-re vonatkozólag: „Monthly Bulletin of Statistics L. of. N." is.

** Ezenkívül az Egyesült Államok 10.652 millió dollár értékben teljesített „szolgálatot" — hajójavítás, szállítás stb. formájában. Az Egyesült Államok 1945 május 1-ig a lend-lease visszafizetése fejében 5.600 millió dollárt kapott.

*** Az Egyesült Államok kivtele a lend-lease alapján (1941 március 11—1945 Július 1.).

**** „Foreign Policy Reports" 1944. IV. 15. és „Economist" 1945. IX. 8. 355 l.

ez Trumannek a szenátus előtt tartott beszámolójából kitűnik, 42 millió dollárra rúgott. Minthogy a háború elején nagy volt a hajóveszteség, ezek a szállítások a rendelkezésre álló hajótér olyan jelentős részét vették igénybe, hogy a belső amerikai árucsere időnként nehézségekbe ütközött.* Néha, mint ahogy erre fent rámutattunk, a sűrűnlakott északkeleti államokban benzinhiány lépett fel, ezt az a körülmény okozta, hogy a háború elején a német tengeralattjárók sok tartályhajót süllyesztettek el. A hajótérhiány következtében be kellett vezetni a cukor- és kávéjegyet. Az egész idő alatt, egészen a háború végéig folytatott kereskedelmi-hajóépítés fokozatosan csökkentette a hajótérhiányt.

A hajótérhiány és a kontinentális európai piac kiesése az amerikai mezőgazdasági áruk kivtelének csökkenését vonta maga után.

Különösen jellemző a gyapotfogyasztásban beállott eltolódás. 1938—39-ben az Egyesült Államok gyapotfogyasztása 6.86 millió bála, a világ 28.5 millió bála össz-gyapotfogyasztásával szemben. 1941/42-ben az Egyesült Államok fogyasztása 11.3 millió bálára emelkedett, a világ fogyasztása pedig ugyanakkor 25.8 millió bálára csökkent. A világ fogyasztásának egynegyede helyett az Egyesült Államokra majdnem már ennek a fele esett.**

Minthogy a háború első éveiben nem mutatkozott kielégítő értékesítési lehetőség, Dél-Amerikában nagy mezőgazdasági készletek halmozódtak fel különféle mezőgazdasági termények-ből (főleg búza, kukorica, lenmag). Különösen nagy készletek gyűltek fel Argentinában, mivel ez az ország az Angliával való tengeri összeköttetés szempontjából (a háború alatt ténylegesen az említett cikkek egyetlen piaca) valamennyi mezőgazdasági kivitellel rendelkező amerikai ország között a leghátrányosabb

---

* *Az Egyesült Államok és Anglia közötti távolság jóval kisebb, mint az amerikai kontinens némely országa közötti távolság.* A New York—Liverpool-i tengeri út hossza 5.630 kilométer, a Quebec—Liverpool-i távolság mindössze 4.800. Ugyanakkor a New York—Rio de Janeiro-i út hossza 8.810 kilométer, a New York—Montevideo-i 10.700 kilométer. A távolság San Francisco és Dél-Amerika déli csücske között 15 ezer kilométer: háromszor annyi, mint a New York és Liverpool közötti távolság.

** „Neue Zürcher Zeitung" 1942. IX. 22.

helyzetben volt.* Csak az Angliába irányuló húskivitel folytatódott, mert ez kevesebb hajóteret igényelt. 1943-ban Anglia és Argentina között megegyezés jött létre, amelynek értelmében Anglia a szövetségesek közös számlájára megvásárolta az argentinai fagyasztott, konzervált és szárított hús minden kiviteli fölöslegét. Hasonló megegyezéseket kötöttek Uruguay-val és Brazíliával.

Jelentősebb nehézségeket okozott az Egyesült Államokban a Japán által ideiglenesen megszállott országokból származó behozatal elmaradása, mert ezek az országok olyan fontos áruk főszállítói voltak, mint a kaucsuk, ón, kinin, selyem és olajosmagvak. Dél-Amerikában, mindenekelőtt pedig Argentinában az angol szénbehozatal és az amerikai olajtermékek elmaradása okozott jelentős nehézséget.**

A világháború jelentősen megerősítette az amerikai kontinens országainak összefonódását és a belső amerikai kereskedelem növekedését idézte elő.*** Anglia és részben Japán

* Argentina pénzben kifejezett kivitele a háború alatt növekedett:

	1939	1942	1943	1944
	(milliárd papírpesoban)			
Kivitel	1·57	1·79	2.18	2.36
Behozatal	1.34	1.27	0·94	1.06
Kiviteli többlet	0·23	0·52	1.24	1.30

Minthogy azonban a nagybani árindex emelkedett és 1943-ban (1939 = 100) 197 volt, azaz az árak majdnem kétszeresére növekedtek, a kivitel a valóságban kisebb volt, mint a háború előtt. A mezőgazdasági kivitel csökkenését részben pótolta a könnyűipar áruinak a szomszédos országokba irányuló kiviteli növekedése. („Monthly Bulletin of Statistics" L. of N. 1945 október. 303. l.)

** 1939-ben Argentina több, mint 2 millió tonna kőolajterméket importált, míg 1943-ban mindössze 250 ezer tonnát. (Saját kőolajtermelése a régi színvonalon — kb. 2 millió tonna — maradt. 1939-ben Argentina majdnem 3 millió tonna szenet hozott be, 1943-ban pedig mindössze 617 ezer tonnát. („Critica" 1944. IV. 21.)

	1938	1941	1942	1943
	(millió dollárban)			
*** Az Egyesült Államok behozatala a latin-amerikai országokból .	452	1.008	977	1.300
Az Egyesült Államok kivitele a latin-amerikai országokból .	481	902	719	800

Az itt kimutatott növekedés egy részét az árak emelkedése magyarázza. A nagy kiviteli felesleg jelentős dolláraktívák fölhalmozódásához vezetett a délamerikai országokban. A háború után ezek az aktívák lehetővé teszik az említett országok részére, hogy az Egyesült Államokban a szükséges gépeket megvásárolják.

helyét az ipartermékek szállítása terén egyre inkább az Egyesült Államok foglalta el. Hasonlóképpen megnövekedett az árucsere Dél-Amerika egyes országai között. Argentina könnyű iparának termékeit, valamint búzát is kezdett kivinni a szomszédos országokba. Brazília gyapotot szállított szomszédainak. Igy a belső amerikai kereskedelemnek új, a háborúelőttiektől eltérő útjai keletkeztek.

Ezenkívül megnövekedett az árucsere az Angol Birodalom országai és az Egyesült Államok között is. A Délafrikai Unió krómot, mangánércet és azbesztet szállított az Egyesült Államoknak. 1938/39-ben az Egyesült Államokból származó behozatal — India behozatalának mindössze 7%-a — 1941/42 évben már 20%-ra emelkedett.* Az Egyesült Államok és Ausztrália árucseréje is megnövekedett annak a nagy szerepnek következtében, amelyet az amerikai hadsereg és hajóhad játszott Ausztrália védelmében.

Kanada külkereskedelme a háború alatt a világgazdaság szétesése ellenére is erősen emelkedett. A kivitel össztömegét tekintve, Kanada a világ második helyére került. Ekkora kivitel azért vált lehetségessé, mert az Egyesült Államokhoz hasonlóan itt is mozgósították a békeidőben föl nem használt nagy erőforrásokat.

Kanada külkereskedelme

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió kanadai dollárban)						
Behozatal . .	679	752	1.082	1.448	1.644	1.715	1.759
Kivitel . . .	857	942	1.193	1.641	2.388	3.001	3.484

A kereskedelmi egyenleg nagy aktívája lehetővé tette, hogy Kanada megvásárolja a külföldi kézben levő kanadai értékpapírokat és jelentős font sterling alapot létesítsen, noha azért a nagymennyiségű áruért, amelyet a lend-lease-re vonatkozó különleges megegyezések alapján szállított Angliának, semmiféle ellenértéket sem kapott.

Kanada gazdasági rendszere a háború alatt még inkább, mint azelőtt összefonódott az Egyesült Államok gazdasági rendszerével.

---

* „Great Britain and the East" 1943. VI. 5. 13. l. *A. Watson* cikke

„A háború a kanadai gazdaságot még jobban az amerikaihoz kötötte; a fegyverek, nyersanyag és egyes élelmicikkek vámtételeit eltörölték".*

d) *Japán és a hatalma alá tartozó országok.*

1942/43-ban, amikor a japán hódítások csúcspontjukon voltak, a japán hatalom alatt levő területek, azaz Japán „régi" gyarmatai, Kína megszállott része és az új területhódítások a déli tengerek vidékén, körülbelül 400—500 milliónyi lakost számláltak.**

Japán nyersanyagban rendkívül gazdag területeket hódított meg. Ezeknek az elvesztése a szövetségesek számára kétségtelenül súlyos csapást jelentett. De Japánnak lényegesen kevesebb haszna volt belőlük, mint amekkora veszteséget a szövetségeseknek okozott. Maga Japán nem tudta ezt a gazdagságot kihasználni. A természetes kaucsuk termelése sokszorosan felülmúlta Japán fogyasztását.*** Ugyanezt kell mondani az ónról is; a Japán által meghódított területeken a háború előtt több ónércet termeltek ki, mint amennyit Japán saját üzemeiben feldolgozhatott; egyébként a saját üzemeiben előállított fémmel sem tudott volna mihez kezdeni. Jáva és a Fülöp-szigetek cukra, Jáva teája, növényzsírja és koprája, Sziám és Burma rizse, Mandzsuria szójababja ugyancsak nem talált volna vevőt. „Az egyik legnagyobb élelmiszer- és nyersanyagforrás meghódítása a szükségletek kielégítése helyett túltermelést és ezzel kapcsolatos súlyos gondot okozott.**** Másrészt Japán nélkülözni kényszerült azokat a fontosabb árukat, amelyeket a háború előtt az ellenséges országokból hozott

---

* *Peid, A. N.:* Canada after the war. (Kanada a háború után.) Toronto 1945. 135. l.

** Ez a szám csak hozzávetőleges, mert eddig senki sem állapította meg pontosan, hogy hány kínai is élt a japán megszállók hatalma alatt. Ugyanakkor a megszállott területeken nagy „partizánvidékek" is voltak változó számú lakossággal stb.

*** Japánban mindössze néhány százezer autó volt. Mikor az angolok újra visszaszerezték a kaucsuktermő területeket, ott több, mint százezer tonnányi kaucsukkészletet találtak. („Neue Zürcher Zeitung" 1945. X. 15.)

**** *Brand,* id. mű 152. l.

be: az amerikai és indiai gyapotot, az ausztráliai és ujzélandi gyapjút, az amerikai ócskavasat stb.*

Mindamellett maga Japán vagy az általa fegyveresen meghódított területek távolról sem alkottak gazdaságilag egységes egészet: a hajótérhiány következtében jelentős mértékben részekre hullottak széjjel s mennél tovább tartott a háború, annál erősebb volt a széthullás. Igy például a távolság Jokohama és Szingapur között 5.600 kilométer. Dél-Kína meghódított területein és a déli tengerek vidékén nem volt sem kohó-, sem fémfeldogozó ipar, hacsak a honkongi és szingapuri hajógyárakat és néhány város vasúti javítóműhelyét nem számítjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy *maga Japán* (Mandzsuriával együtt) *egyetlen fegyverraktár volt* az egész japán uralom alatt levő terület számára és hogy a fegyvereket és lőszert több, mint 6.000 kilométernyi távolságra tengeren kellett szállítani. Ez annyira túlterhelte a háborúalatti veszteségek következtében gyorsan csökkenő japán hajóteret, hogy a japánok hatalma alatt maradó területen csak a legcsekélyebb árucserét lehetett fenntartani.

Ennek az volt az eredménye, hogy noha a japán hódítások óriási méretűek voltak, a világpiac szétesése és a japánok hatalma alatt álló terület sztratégiai széttagolódása a hadviselő Japánnak igen nagy gazdasági kárt okozott.

e) *Kína megnemszállott része.*

Ez a terület, amelynek lakossága különböző időkben 150 és 200 millió között váltakozott, a burmai országút elvesztése és Kína egész tengerpartjának Japán részről való elfoglalása után csaknem teljesen el volt vágva a világ többi részétől. Mindössze a légiközlekedés maradt meg Indián keresztül, valamint a Szovjetunióba vezető igen kis teljesítőképességű és hosszú szárazföldi út. Ilymódon Kína a Japán ellen folytatott vé-

---

* A Japán által főleg kivitelre termelt természetes selyem ára a kiviteli lehetőségek megszüntével a háborúelőttinek egyharmadára esett; a selyemruha használata magában Japánban jelentősen megnövekedett, ezzel szemben a többi országokban, a japán selyem hiánya miatt a selyem ára három—négyszeresére emelkedett. Igy pl. Svájcban 1939-ben egy bizonyos minőségű selyem kilója 37 frankba került, de 1943 végén már 150 frankba. (Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943. második novemberi füzet.)

delmi háborúban hosszú ideig, úgyszólván semilyen anyagi segítséget sem kaphatott külföldről. Ennek következtében az ország gazdasági helyzete rendkívül súlyosra fordult. A széles dolgozó tömegek legelemibb szükségleteit sem lehetett biztosítani.* A helyzet az uralkodópárt — a Kuomintang — helytelen politikája következtében még súlyosabbá vált, amennyiben a hadsereg nagy egységeit nem a Japán elleni harcra, hanem a kommunisták igazgatása alatt álló „Különleges terület" elzárására használták fel.

*

A semleges országok, mindenekelőtt Európa semleges országai ugyancsak szenvedtek a világpiac szétesésétől. Mindamellett jobb helyzetben voltak, mint a hadviselő országok. Különösképpen azok az országok, amelyek a hadviselés szempontjából fontos nyersanyagokat termeltek és amelyek földrajzi helyzete lehetővé tette, hogy mindkét hadviselő csoporttal kereskedjenek, jól kihasználták ezt a helyzetüket és áruikat önkényes magas áron adták el. Anglia a semleges államokban még a háború előtt megkísérelte a Németország számára fontos nyersanyag felvásárlását, hogy ennek a német fegyverkezés számára való felhasználását megakadályozza. Igy kőolajat vásárolt Romániában, krómot Törökországban, molibdént a Pireneusi félsziget országaiban stb. Mindkét fél erős gazdasági nyomást (sőt Németország katonai nyomást is) gyakorolt a semleges országokra, hogy saját részére szerezze meg a háborúskodás szempontjából fontos nyersanyagot. A semleges országok a harcászatilag fontos nyersanyagokat a hadműveletek menetétől függően, majd az egyik, majd a másik hadviselő félnek szállították nagyobb mennyiségben, míg végül 1944-ben teljesen beszüntették Németországba irányuló szállításaikat (legalább is szavakkal). Ezzel egyidejűleg Anglia is beszüntette a semleges országokban a háború szempontjából fontos nyersanyagok „preventív" vásárlását.

---

* A megszállott és a Kuomintang-Kína közötti kereskedelem a háború alatt is tovább folyt. „A kínai állami szervek megengedték az ellenséggel a kereskedelmet, mert nagyon nagy szükség volt a hiányzó anyagokra; hivatalos lépéseket tettek a behozatal növelése érdekében" — írja a „Foreign Commerce Weekly" 1945. II. 3-i száma. Az ellenséggel folytatott kereskedelem természetesen nagy hasznot hajtott a kínai és japán kereskedőknek.

A világgazdaság szétesése az egyes semleges országokra és ezekben az országokban az egyes termelési ágakra különböző hatással volt.

Spanyolország és Portugália kereskedelmet folytatott mind Németországgal és a hatalma alá tartozó országokkal, mind az angol-amerikai országokkal; az előbbiekkel szárazföldi, az utóbbiakkal tengeri kereskedelmet. Ezért a világpiac szétesése kevésbbé érintette őket. A hadviselő országokba irányuló hadászatilag fontos nyersanyagszállításokból busás hasznot húztak. Így Spanyolországtól két és fél év alatt 160 millió dollár értékben vásároltak ilyen árukat, miközben az értük fizetett árak jóval meghaladták a háborúelőttieket.*

Svájcot német birtokok gyűrűje fogta körül és ráadásul semilyen háborús szempontból fontos nyersanyagot nem termelt. Azért, hogy a nem európai országokkal is folytathasson külkereskedelmet, hajókat vásárolt, amelyek a génuai kikötőből svájci lobogó alatt hajóztak. Ez az áruforgalom azonban teljesen elégtelen volt a svájci gazdaság szükségleteinek kielégítésére. Az ország a nyersanyaghiánytól, később az élelmiszerhiánytól is szenvedett.

A svájci gépipari vállalkozók egyesületének („Verein der Schweizerischen Maschinen-Industriellen") 1942. évi beszámolójában többek között a következőket olvassuk:

„Az elmúlt évet a legfontosabb nyersanyagok és segédanyagok hiányának további fokozódása jellemzi... Németország... kijelentette, hogy nem tudja teljes mértékben vállalni a neki szánt rendelések teljesítését...

A színes fémek területén tovább romlott a már előző évben is kedvezőtlen helyzet. Az ország egyáltalán nem kapott rezet és rézötvözeteket, hacsak a feldolgozásra vonatkozó szerződések alapján beérkező anyagot nem számítjuk, amikor is azonban a kapott fémet újra külföldre szállítják.

Iparunknak, jelen esetben az öntődéknek s hengerműveknek állandó gondot okoz a szén problémája. A szénbehozatal csökkenése következtében a vállalatok kevesebb szenet kaptak és így egyre szigorúbb takarékossági rendszabályokra kényszerültek."

A svájci tőkések profithajszájuk közben, saját országuk érdekeit feláldozva, nagy rendeléseket teljesítettek a fasiszta

---

* „Washington Star" 1944. X. 17.

Németország számára. Ezért megkapták a számukra legszükségesebb árukat, — szenet és vasat — de csak a rendelések meghatározott százalékának erejéig.

Másrészt még Svájc kivitele is nehézségekbe ütközött. Így 1945 elején a raktárakban néhány ezer vagón kivitelre szánt gyümölcs hevert, ami a szállítás lehetetlensége következtében romlani kezdett.*

Svédországot szintén nagy veszteségek érték a világpiac szétesése következtében. Északitengeri hajóútja bezáródott és ez igen nagy csapás volt Svédország külkereskedelmére, elsősorban kivitelére, amely erősen csökkent.

Svédország külkereskedelme

	1939	1942	1943	1944
	(millió svéd koronában)			
Behozatal	2.50	1.78	1.82	1.66
Kivitel	1.89	1.32	1.16	0.83

Különösen jelentékeny volt a cellulózekivitel esése: a háború előtt ennek 40%-a az Egyesült Államokba, 20%-a pedig Angliába irányult.** Más termelési ágak (vasérctermelés, golyóscsapágy gyártás stb.) jó elhelyezési területet találtak termékeik számára Németországban. Svédország a háború alatt Svájchoz hasonlóan Németország háborús gazdasági függvényének szerepét játszotta, óriási mennyiségű vasércet szállítva Németországnak.

Egészen különös szerep jutott *Irországnak.* Anglia iránt táplált hagyományos gyűlölete megakadályozta a szövetséges hatalmakhoz való csatlakozását, bár saját érdekei ezt határozottan megkövetelték volna.*** Földrajzi helyzete következté-

---

* „Neue Zürcher Zeitung" 1945. II. 20.

** A svéd cellulózegyárak termelési képessége évi 3 millió tonna volt; 1941-ben a cellulózetermelés 1.14 millió tonnára esett. 1942-ben, tekintve, hogy áttértek a takarmánynak cellulózéből történő előállítására, sikerült a termelést némileg növelni.

*** Írország a háború egész folyamán eltűrte, hogy területén támadó országok diplomácia képviselői tartózkodjanak és kémkedjenek. Nem engedte meg, hogy kikötőjét Anglia védelmének érdekében használják; nem vezette be az elsötétítést, noha csillogó fénnyel kivilágított városai a német repülőgépeknek megkönnyítették a tájékozódást az Anglia elleni támadásoknál stb.

ben Írország gazdaságilag legszorosabban Angliához van kötve. Semlegessége súlyosbította helyzetét. Az egész háború alatt szén-, villanyáram-, kenyér-, tea- stb. hiányban szenvedett.

Tehát nemcsak a hadviselő, hanem a semleges országokban is súlyos gazdasági nehézségeket idézett elő a világgazdaság szétesése.

*

A háború folyamán a támadó felek hatalmában levő terület csökkenésének arányában fokozatosan kiküszöbölődött a világpiac széttagoltsága, a háború végével pedig teljesen megszűnt. Mindazonáltal hatása alatt egész sor ország gazdasági rendszerében olyan változások mentek végbe, hogy egészében véve ez a folyamat a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló tendenciát szült.

X. FEJEZET

A nemzetközi munkamegosztás csökkenésének tendenciája és ennek következményei

A tőkés országok többségében már az első és második világháború közötti időszakban is az a törekvés volt megfigyelhető, hogy csökkentsék a külföldi behozatalt és lehetőleg mennél nagyobbszámú árúfajtát magában az országban állítsanak elő.

Ennek a törekvésnek két különböző alapja volt.

Gazdasági tényező. Az értékesítés krónikus nehézségei, a piacnak a termelési kapacitáshoz viszonyított korlátozottsága a behozatal megakadályozására irányuló politikát hívott életre — védővámokat, kontingentálást, valutaszabályozást, behozatali tilalmat —, hogy ezáltal a belső piacot lehetőleg az adott ország ipara számára biztosítsák. A behozatalt akadályozó rendszabályok védelme alatt a különböző országokban új iparágak keletkeztek és csökkent a nemzetközi munkamegosztás.

Háborús tényező. A támadó háborúra készülődő fasiszta országok — Olaszország, Németország, Japán — „önellátó" gazdaságpolitikát igyekeztek folytatni, hogy a háború idején egy esetleges blokád által mennél kevésbbé legyenek sebezhetők. Ragaszkodtak ehhez a politikához még akkor is, ha ez ellentmondott az ország gazdasági érdekeinek.

Másrészt a belső piac korlátozottsága fokozta a törekvést, hogy lehetőleg mennél többet szállítsanak külföldre. Az állam prémiumokkal, segélyekkel és adókedvezményekkel támogatta a kivitelt. A kartellek dumpingkivitelt folytattak,

miáltal arra késztették a többi országot, hogy újabb akadályokat gördítsenek a behozatal elé.* Ilymódon a két világháború közötti időszakban a külkereskedelmi kvóta, azaz a kivitelnek a termelés összértékéhez viszonyított értéke az országok többségében csökkenő tendenciát mutatott, annak ellenére, hogy a kivitel növelésére törekedtek.

A világpiacnak a második világháború folyamán bekövetkezett szétesése a nemzetközi gazdasági munkamegosztás terén a csökkenő tendencia ugrásszerű erősödését vonta maga után. Minden egyes ország gazdasága alkalmazkodni igyekezett az új helyzethez. Ez az alkalmazkodás a következő két fővonalon haladt:

a) *Az addig behozott nyersanyag és élelmiszer helyett* ezeknek az országon belül vagy olyan országokban való termelését szorgalmazták, amelyek politikai és szállítási szempontból hozzáférhetők voltak; a természetes nyersanyag helyett mesterségeset alkalmaztak; a hiányzó nyersanyag helyett más nyersanyagot és nyersanyaghulladékot használtak fel, amelyek megfeleltek ugyanannak a technikai célnak.

b) Azokban az országokban, ahol az exportárúk értékesítése a világpiac szétesése következtében lehetetlenné vált vagy erősen csökkent, — különösen a tengerentúli monokultúrára berendezkedett országokban — ezek helyett az áruk helyett több árut termeltek a belső fogyasztásra és az azelőtt kivitt áruknak az országon belül kerestek célszerű felhasználási lehetőséget.

A nemzetközi munkamegosztásnak a világpiac széteséséhez alkalmazkodó csökkenése, a különböző országok konkrét körülményeinek megfelelően, különböző alakot öltött. Az alábbiakban megkíséreljük az egyes termelési ágak legfontosabb tényeinek ismertetését.

Az élelmiszerek termelése terén körülbelül a következő történt: Nyugat-Európa azon országai — különösképpen Anglia —, amelyek ellátása részben a főleg tengerentúli országok-

---

* A nagy monopóliumok úgy küzdötték le ezeket az akadályokat, hogy nemzetközi kartellekbe egyesültek és fölosztották maguk között a világpiacot. Csakhogy az egyes iparágak és monopóliumok egyenlőtlen fejlődése következtében ez is csak ideiglenes sikert biztosított.

ból származó élelmiszerbehozataltól függött,* megpróbálták saját élelmiszertermelésüket növelni, ami azonban csak Angliában sikerült (lásd a VII. fejezetet). Ezenkívül jelentős eltolódások mentek végbe: az állattenyésztés csökkent, az állati származású cikkek helyét növényi élelmiszerek foglalták el.** A növényi termékek között a búzatermelés helyén a burgonya és a főzelékfélék termelése nyomult előtérbe, amelyekből a hektáronként elért termésmennyiség nagyobbszámú ember gyomrát töltheti meg.

Bizonyos mennyiségű zsír feltétlenül szükséges az emberi táplálkozáshoz. A csendesóceáni szigetek elfoglalása Japán által, a mandzsuriai szójabab elveszése az európai behozatal számára, továbbá a hajótérhiány és a hadviselő országok termelésének csökkenése a tőkés világ többi részében zsírhiányt vont maga után. Ennek kiküszöbölése céljából Európa minden országában, ahol csak az éghajlati viszonyok ezt megengedték, valamint az Egyesült Államokban, megkezdték és helyenként erősen kifejlesztették az olajosnövények termesztését. A Németország által megszállott területeken a földbirtokosokat és parasztokat arra kötelezték, hogy a szántóföld meghatározott részét — egészen 5%-ig — olajosmagvakkal, repcével, répamaggal, szójával, szezámmal és mákkal vessék be.

Ugyanakkor a tengerentúli országokban — és mennél távolabb voltak Európától, annál inkább — mezőgazdasági termékek halmozódtak fel, amelyeket azelőtt Európába vittek ki. Fölhasználásukra új lehetőségeket találtak, de ez a fölhasználás gyakran pazarlást jelentett. Argentinában rendszerré vált a kukoricának briketté való feldolgozása, amit a szénhiány miatt fűtésre használtak. Nyugat-Afrikában óriási ka-

---

* Nyugat-Európa (Anglia beleértve) háborúelőtti behozatala millió tonnában (kerek számban):

Búza	10
Rízs	1
Kukorica, árpa zab	12
Cukor	2
Amerikai mogyoró, kopra, szójabab, lenmag	5

Ezenkívul húst, zsírt, banánt stb. is hoztak be.

** Ha az emberi fogyasztásra alkalmas mezőgazdasági termékekkel pl. rozzsal vagy burgonyával állatot hízlalnak s ilymódon az ember hús alakjaban fogyasztja el, tápértékuk nagyrésze elvész (a veszteség 70%-os is lehet).

kaóbabkészleteket a kakaóvaj kivonása után megsemmisítettek. A monokultúrára berendezkedett országokban a kiviteli cikkek helyett olyan élelmiszerek termelésére tértek át, amelyek alkalmasak voltak a belföldi lakosság szükségeteinek kielégítésére. Így járt el Egyiptom, ahol a gyapotvetést búza és főzelékfélék vetésével helyettesítették.* India gyapotkivitele a háború alatt majdnem teljesen megszűnt. 1936—37-ben 4.14 millió tonnát, 1942-ben pedig már csak 400.000 tonnát vittek ki.

Másrészt a hajótérhiány oda vezetett, hogy néhány, a szállítás szempontjából kedvező fekvésű tengerentúli ország növelte a búza vetésterületét. Így Kelet-Afrikában, Tanganyikában az angol kormány rendszabályai következtében erősen növelték a búza vetésterületét, hogy ezáltal a Közel-Keleten állomásozó angol és amerikai csapatokat közelről láthassák el kenyérrel.

Egyes országokban, különösen a németek hatalma alatt levő kontinentális Európában, csökkent a mezőgazdaság munkamegosztása. Ez a parasztoknak és saját kerttel rendelkező városi munkásoknak abban a törekvésében jutott kifejezésre, hogy saját szükségletükre minden növényi élelmiszert lehetőleg maguk termeljenek.**

A növényi nyersanyag területén még inkább megnyilvánult a világ gazdasági munkamegosztásának csökkenési tendenciája.

A kontinentális Európát a blokád elzárta a tengerentúli textilnyersanyag: gyapot-, gyapjú-, juta-, selyembehozatal elől.*** A hiány csökkentésére a következő kísérletekkel próbálkoztak:

1. Délkelet-Európa országaiban — Bulgáriában, Romániában, Magyarországon — megkísérelték a gyapotot termeszteni; az eredmény jelentéktelen volt.

---

* A Közép-Keletet ellátó angol szervezet, a „Middle East Supply Council" hangsúlyozta, hogy Egyiptom és a környező területek számára a háború folyamán a lehető legnagyobb mértékben biztosítani kell az önellátás lehetőségét.

** A háború alatt a városok burgonyával és más főzelékfajtával való ellátásában mindenütt nagy szerepet játszottak a városi lakosság kertjei. Még az Egyesült Államokban is volt 20 millió kert, amelyek 1944-ben a főzelékszükségletnek kb. 40%-át elégítették ki. „New York Times" 1945. II. 23.)

*** Jelentéktelen gyapotkivitel volt megfigyelhető Törökországban.

2. Fokozták a len és kender termesztését.

3. Erősen növelték a szintetikus rostok — a műrost és a műselyem — termelését. A műrost a kontinentális Európa textiliparának döntő nyersanyaga lett. Az Egyesült Államokban, Angliában és Japánban szintén megfigyelhető volt a műrosttermelés növekedése. Tekintve, hogy ez a változás nem korlátozódik a háború időszakára, mint ahogy ez az 1. és 2. esetben történik, valamelyest részletesebben kell vele foglalkoznunk.

A szintetikus rostok, közöttük a selyem termelése* jóval a háború előtt kezdődött. A műrost hosszú időn át, részben még most is „pót"-jelleget visel, azaz minősége rosszabb, ára pedig magasabb azoknál a természetes anyagoknál, amelyeket pótolni hivatott. De az áru „pótló" jellege nem valami egyszer s mindenkorra szóló, ahogy ezt számos történelmi példából is látjuk. A nádcukor kezdetben a méz „pótló"-ja volt; a répacukor a nádcukor „pótló"-ja. Kezdetben a vegyi úton előállított festékek a növényi természetes festőanyagok csekélyértékű „pótló"-i voltak, de később teljesen kiszorították azokat a piacról.

Hasonló fejlődési folyamat ment végbe a textil-nyersanyagok terén is. A természetes selyem termelése stagnált, megszűnt növekedni,** míg a műselyem termelése gyors növekedésnek indult. Az Egyesült Államokban a „nylon" műselymet kezdték gyártani, amely a szálak erősségét és vékonyságát tekintve, jobb mint a természetes selyem.*** A háború alatt Angliában

---

* Már az első világháború előtt is néhány százezer tonna műselymet termeltek évenként. A műrost termelése 1930-ban kezdődött.

Ebben a fejezetben részben Spirt-nek a nyersanyagról szóló munkájában összegyűjtött anyagot használjuk fel.

** *A természetes selyem termelése* a kapitalista világban az 1929. évi 60.2 ezer tonnáról 1937-ben 52.7 ezerre *esett* és egyszer sem emelkedett többé az 1929. évi színvonalára.

A műselyem termelése a kapitalista világban az 1929. évi 196.6 ezer tonnáról 1940-ben 517 ezer tonnára emelkedett. Japánban, a természetes selyem klasszikus hazájában, 1940-ben már kétszer annyi műselymet termeltek, mint természetest. (Az adatokat a Népszövetség 1938/39. és 1941/42. évi statisztikai évkönyvéből vettük.) A háború alatt a műselyem termelése Japánban, a fő termelő országban igen erősen hanyatlott. A selyemgubók száma 1943-ban 1942-höz képest 39%-kal csökkent. Ennek oka: az eperültetvényeket rízsföldekké alakították át, hiányzott a műtrágya, a munkaerő és a szükséges anyagok. („Oriental Economist" 1944 július. 308. l.

*** 1940 őszén az Egyesült Államok kormánya az egész „nylon"-termelést az ejtőernyők előállítására vásárolta meg.

új műselyemfajtának, a „Courtauld'om"-nak termelését vezették be. A műselyem ára a háború előtt a természetes selyem árának egyharmada volt.*

A műrost, amelynek termelését a háború alatt Németországban, Olaszországban és Japánban erősen megnövelték, még ma is részben „pótló" jellegű. Mindazonáltal, a kontinentális Európában termelt gyapjúval és a nagy gonddal összegyüjtött hulladékkal keverve, Németországban a ruházat alapanyaga volt. Ez most az első világháború utolsó évében Németországban és Ausztriában piacra hozott papírból készült rosthoz viszonyítva lényegesen jobb minőségű s az e téren megtett nagy haladásról tanúskodik. A műrost jövőjét arról lehet megítélni, hogy nemcsak a támadó országokban, Németországban, Olaszországban és Japánban állították elő nagy mennyiségben, hanem termelése a többi országokban is növekedett.

A műrost termelése **

Év	Németország	Olaszország	Anglia	Japán	Egyesult Államok	Egesz vilag
			(ezer tonnában)			
1932	1.4	4.3	0.3	0.5	0.5	7.8
1938	150	76	170	14	14	435
1940	250	113	136	23	37	580
1941	—	—	—	—	55	670
1942	400	150	180	20	70	920

Ezek a számok arról tanuskodnak, hogy a műrost termelése még az Egyesült Államokban is gyorsan fejlődött, ahol tudvalevőleg prémiumokkal támogatták a gyapottermelés mesterséges csökkentését. Főleg a különösen kemény, *erős rostról* van szó a technikai felhasználás céljából történő kártolás számára.

A háború alatt, mint ezt a VIII. fejezetben kimutattuk, különösen Németországban emelkedett a műrost termelése.***

Még nem világos, hogy a háború után milyen mértékű lesz a műrost termelése, de valószínű, ha minősége tovább javul, a természetes textilrost komoly versenytársa lehet.

---

* „Statistical yearbook, L. of N." 1941/42 128—129. l.

** Ugyanott, 1941/42. 129. l, 1942/44. 141. l.

*** A gyapothoz képest a műrost termelése eddig még jelentéktelen — annak osszesen 10%-a.

A bőrhiány, különösen a talpbőrhiány, a kontinentális Európában a *mesterséges* bőr termelésének növeléséhez, valamint a fának, fonott szalmának és üvegnek talpbőranyagként való felhasználásához vezetett. De ez nyilvánvalóan átmeneti jelenség, amely a háború befejezése után néhány évvel megszűnik.

Mikor Japán elfoglalta Délkelet-Ázsiát, a világ többi részében *erős kaucsukhiány* keletkezett (ennek behozatalától Németország már a háború kitörésének pillanatától kezdve el volt zárva). A háború előtt a világ természetes kaucsukszükséglete körülbelül 1 millió tonnára rúgott.* A háború alatt a szükséglet még jobban növekedett.

A hiány kiküszöbölésére a következőket tették:

Összegyűjtötték a kaucsukot az Amazon völgyében vadon növő fákról.**** Tízezrével vitték ezekbe a járhatatlan sűrűségekbe a munkásokat a kaucsukot összegyűjteni, akik *hátukon* szállították azt sokszáz kilométernyi távolságra. Megkísérelték, hogy megszervezzék a kaucsuknak repülőgépen való szállítását is. Ennek eredménye azonban az Egyesült Államok szükségletéhez képest minimális volt.

Kaucsukültetvények létesítését kezdték meg Dél-Amerikában és Afrikában, a ceyloni ültetvényeket pedig kibővítették.

---

* *A természetes kaucsuk termelése*

Év	Maláji szigetek	Holland-Kelet-India	Ceylon	Többi ország	Összesen**	Átlagos árak Londonban (1 angol font ára pennyben)***
			(ezer tonnában)			
1926	286	204	59	79	628	23¾
1929	457	255	80	76	868	10¼
1932	406	211	49	41	708	2¹¹/₃₂
1939	377	372	61	194	1.004	9
1940	540	537	89	224	1.390	12¹/₁₆
1941	559	660	93	248	1.550	—

„Economist" 1944. VII. 1. 22. 1., „Statistical yearbook, L. of N." 1941.

** A legnagyobb exportáló országok ebben a csoportban Francia-Indokína és Sziám.

*** Az átlagos minőségű ribbed smokedsheet ára (1940-ben és 1941-ben a fölhalmozódott készletek kivitelének ugrásszerű emelkedése a háború következménye).

**** Harminc egynéhány évvel ezelőtt, 1912-ben, ez a vidék fedezte a világ egész, akkor még jelentéktelen kaucsukszükségletét, 42 ezer tonnát.

Néhány országban — pl. Romániában, Magyarországon, Svédországban — megkísérelték a kok-szagiz* termesztését.

Svédországban 1944-ben 1000 hektárt kellett kok-szagizzal bevetni.

Mindez kevéssé volt eredményes. A kaucsukválság megoldásának döntő eszköze a szintetikus kaucsuk termelésének rohamos fejlődése volt.

A szintetikus kaucsuk termelésének terén, mint ismeretes, a Szovjetunió volt az úttörő, amely 1934-ben vezető helyet foglalt el a szintetikus kaucsukot előállító államok között. Ugrásszerűen fejlődött a szintetikus kaucsuk termelése 1936 után Németországban, a „buna" gyári előállításának megszervezése folytán, amit az állam háborús célból siettetett. Az üzemek felszerelését túlnyomórészt az állam számlájára végezték. A külföldi sajtó különböző becslései szerint a „buna" termelése Németországban 1941-ben elérte a 100 ezer tonnát. Ezzel szemben a szintetikus kaucsuk termelése a legnagyobb kaucsukfogyasztó országban, az Egyesült Államokban, ennek háborúba lépéséig igen alacsony színvonalon maradt. Még 1942-ben is mindössze néhányezer tonnára rúgott a termelés.**

A háború alatt, miután a „Standard Oil" monopóliuma a „buna"-gyártás terén megszűnt, az Egyesült Államokban is megkezdődött a kaucsuktermelés rohamos növekedése. Mint az időszaki sajtóból ismeretes, a termelés 1944-ben kb. 800 ezer tonnára emelkedett, míg 1945-ben 1.1 millió tonna termelését vették tervbe, ami egyenlő a világ háborúelőtti fogyasztásával.***

Minden üzem építése 90%-ban az állam számlájára történt. Az állam majdnem 1 milliárd dollárt fektetett a szintetikus kaucsukot előállító üzemekbe; az amerikai tőkések nem

---

* „Neue Zürcher Zeitung" 1943. VIII. 2. és VIII. 8.

** Az amerikai sajtó úgy véli, hogy ennek a körülménynek legfontosabb oka a német „I. G. Farbenindustrie", a „buna" szabadalom tulajdonosa és a „Standard Oil" közötti megegyezés. Ez a megegyezés kizárólagos jogot biztosított a „Standard Oil"-nak a „buna" szabadalom felhasználására; csakhogy a termelést az Egyesült Államok szükségletéhez képest elenyésző kis mennyiségben állapították meg.

*** A háború alatt az Egyesült Államokon kívül nagy szintetikus kaucsukgyárat építettek Kanadában is 40 ezer tonna évi termelési képességgel. A németek szintén építettek az általuk megszállott országokban kisebb méretű üzemeket. Svédországban ugyancsak épült egy kisebb üzem.

akarták tőkéjüket a szintetikus kaucsuk termelésébe fektetni. Anglia nem épített műkaucsukgyárakat, mert sok tőkét fektetett az ültetvényekbe és ezért érdekei a természetes kaucsukhoz fűzték.

A háború befejezése után teljes erővel indult meg a harc a természetes és a mesterséges kaucsuk között. Ha a Japán által elfoglalt területeken levő elhagyott kaucsukültetvények újra teljes mértékben fognak majd termelni, a tőkés világ termelési színvonala a természetes és szintetikus kaucsuk terén eléri a 2—2½ millió tonnát (Németország nélkül, ahol ennek termelését beszüntették).* Még ha fel is tételezzük, hogy a háború után az évi fogyasztás a háborúelőttihez képest 50%-kal növekedik,** tehát eléri az 1.5 millió tonnát, akkor is igen nagy kihasználatlan termelési képesség marad.

---

* *Szintetikus kaucsuk termelése*
(ezer tonnában)

Egyesült Államok és Kanada	1000
Többi ország	210
Összesen	1210

(„Economist" 1944 VII. 8.)

Knorr amerikai szakértő számítása szerint, a természetes kaucsuk háborúutáni termelése, ha Délkelet-Ázsia ültetvényeit teljesen helyreállítják, elérheti az 1·54 millió tonnát és a következőképpen fog megoszlani:

Természetes kaucsuk termelése
(ezer tonnában)

Maláji szigetek és Délkelet-Ázsia többi országa . . .	1·400
Latin-Amerika, Afrika	100
Többi ország	40
Összesen	1.540

** A háború alatt megkísérelték a kaucsukszükségletet, különösen az automobil-pneumatikok gyártásánál csökkenteni. Például a „New York Times" 1942 május 31-i számában a „guminélküli pneumatikok, köpenyek és tömlők" c. cikkben a következőket olvassuk: Jelenleg sok kísérlet folyik a kis mennyiséget tartalmazó vagy teljesen guminélküli pneumatikok előállítására. Goodyear már próbának veti alá az ilyen automobilpneumatikokat. Firestone és Goodrich szintén kísérleteznek a guminélküli abroncsokkal. Ford jelenti, hogy a normális gumimennyiség 1/16 részét tartalmazó pneumatikokat állít elő. Franciaországban és Hollandiában parafapneumatikokkal, Dániában papírmasszából készült kerékpárpneumatikokkal kísérleteznek. Ezenkívül a háború alatt megjavították a régi gumi újjáalakításának eljárását.

A természetes és mesterséges kaucsuk közötti harcban magától értetődően a minőség és az ár lesznek a döntő tényezők.

Minőség szempontjából a szintetikus kaucsuk azzal az előnnyel rendelkezik, hogy tulajdonságait alkalmazásának megfelelően változtathatják (természetesen bizonyos határok között). Különben, a tudomány fejlődésével új nagy lehetőségek nyílnak e téren is. Ma már van olyan szintetikus kaucsuk, amely *egyes* tulajdonságaiban jobb a természetesnél (ellenállás a savakkal szemben nagyon alacsony vagy nagyon magas hőmérséklet mellett), de általában, a szintetikus kaucsuk mindeddig nyilvánvalóan elmarad a természetes mögött.

Az „Economist" 1944 július 1-én a következőket írta: „Jelenleg általános használatra nyilvánvalóan a legjobb szintetikus kaucsukfajta a „buna"; az amerikai kormány termelési programjának kb. 7/8 része erre a szintetikus kaucsukfajtára esik. De bizonyos alkalmazási célokra a „buna" is kevésbbé kielégítő, mint a természetes kaucsuk."

Mint ismeretes, a háború alatt a természetes kaucsuk ára nagyon erősen ingadozott, a piaci helyzetnek és nemzetközi kartellszervezet létének vagy hiányának megfelelően. 1931-ben, Londonban a kaucsuk ára 1/12 része volt az 1935. évi átlagos árnak, amit akkor fizettek, amikor a Stevenson-terv teljesen érvényben volt. 1932-ben az ár 1/20-ra csökkent. Ilyen igen alacsony árak mellett, nemcsak Délkelet-Ázsia bennszülöttei gyüjtötték a kaucsukot, hanem a legjobb ültetvények is veszteség nélkül dolgoztak; magasabb árak mellett, mesébe illő hasznot harácsoltak össze.*

Az újonnan épített szintetikus kaucsuk-üzemek termelési költségeiről keveset tudunk, mert az állam az egyetlen vásárló és az ár a fontos háborús szükségletekhez képest nem döntő tényező. Az angolok azt állítják, hogy a termelési költségek ma is jelentősen felülmúlják a természetes kaucsuk termelési költségeit.

„Bradley Dewey ezredes, az Egyesült Államok gumiiparának igazgatója, 1943 decemberében kijelentette, hogy a

---

* Egyes kaucsuktermelő vállalatok a jó években 100% osztalékot is fizettek.

„buna" szintetikus kaucsukot annakidején néhány új vállalat angol fontonként (egy angol font = 453.6 gramm. — *Ford. megj.)* 14 centért termelte, beleértve az adminisztrációs kiadásokra fordított észszerű összeget, de nem számítva az amortizációt. Az amortizációt és a hasznot figyelembe véve, a „buna" ára meghaladja a „butyl"-kaucsuk árát.

Ilymódon a rendelkezésünkre álló néhány adat azt mutatja, hogy a természetes kaucsuk ára még mindig alacsonyabb a szintetikus kaucsukszerű anyagok áránál".*

Jones amerikai kereskedelemügyi miniszter a következőket jelentette ki: „1944-ben az átlagos ár angol fontonként 35 cent volt. A következő évben az ár szokatlanul emelkedett, mert kiindulási anyagként gabonanemű ekből előállított szeszt kellett használni. A különböző kőolajjal dolgozó vállalatok ezzel szemben körülbelül 17 centre tudták csökkenteni a költséget, ami az elsőosztályú természetes kaucsuk átlagos 1939. évi newyorki árának felel meg. Minthogy a háború után az amerikai szintetikus kaucsuk termelésének nagyrésze a kőolajon fog alapulni, így a mesterséges kaucsuk egyes fajtái teljesen egészséges gazdasági alappal rendelkeznek majd."**

Mindenképen nyilvánvaló és kétségtelen, hogy a kaucsuktermelés terén a háború alatt végbement nemzetközi munkamegosztás korlátozódásai a háború után is megmaradnak. Az újonnan épített üzemek egy része, főleg az Egyesült Államokban be fogja szüntetni a munkát és termelőképes állapotban őrzik meg őket az új háborúra.*** A természetes kaucsuk újra előtérbe lép, de soha többet nem szerzi vissza azt a kizárólagos helyet, amellyel húsz év előtt rendelkezett. Nincs azonban kizárva annak a lehetősége, hogy a természetes kaucsukot kissé távolabbi jövőben igen erősen vagy teljesen kiszorítja a mesterséges kaucsuk.

---

* „Economist" 1944. VII. 1. 22. 1.

** „Neue Zürcher Zeitung" 1945 január.

*** 1946-ban mindazokat a gyárakat, amelyek alap-nyersanyagként szeszt használtak, bezárták; azok azonban, amelyek kőolajat használtak, folytatták a termelést. Körülbelül 480 ezer tonnányi termelést vettek tervbe. A termelési költségeknek az amortizáció nélkül angol fontonként 12.5 centet kellett kitenniök. Az amortizációval és a haszonnal együtt az árnak 18.5 centnek kellett lennie. („Times" 1946. I. 13.)

A háború alatt nagyon elterjedt a műanyagok alkalmazása.*

A műanyagok nem valamilyen természetes nyersanyag pótlékai, hanem új tulajdonságokkal rendelkező új anyagfajták: szükség esetén helyettesíthetik a fát, az üveget, a porcellánt, kaucsukot stb.

*

A világgazdaság szétesése a *bányaiparban kitermelt nyersanyag* terén is a nemzetközi munkamegosztás csökkenéséhez vezetett. Németország hatalmában levő területek el voltak vágva a tengerentúli kőolaj és mindenféle színes fém behozatala elől; a japánok hódításai megszüntették az ónbehozatalt az Egyesült Nemzetek számára. Az ilymódon előállott nyersanyaghiányt különböző úton küszöbölték ki.

1. Újra megkezdték a régi, nem gazdaságos színesfém telepek kihasználását vagy újra megnyitották a vállalatokat azokon a vidékeken, ahol a háború előtt a túlnagy termelési költségek miatt nem folyt termelés.** Újra megkezdték a Cornwales-i (Anglia) régi ónbányák kiaknázását, Bolíviában, Kongóban és más államokban újra feltárták a régi telepeket, noha a termelési költségek nagyon magasak voltak. Németországban és a hatalmában levő területeken a rézés nikkeltelepeket*** teljes erővel aknázták ki stb.** Az Egyesült Államok nagy tőkét fektetett az amerikai nikkelbányák megindításába (a kanadaiak kivételével). Az amerikai „Smelting Refining Co." 1943-ban részvénytársaságot alapított a Goyaz brazíliai város közelében levő, állítólag igen kiadós nikkel ércerek kiaknázására. Az Egyesült Államok kormánya engedélyt adott 20 millió dolláros kölcsön kibocsátására, a vi-

---

* A műanyagok termelése egyedül az Egyesült Államokban az 1935. évi 150 ezer tonnáról 1943-ban 350 ezer tonnára emelkedett.

** J. Jones, az Egyesült Államok volt kereskedelemügyi minisztere a szenátus kereskedelmi bizottságában azt mondotta, hogy az állam 3.400 réz-, ólom- és cinktermelő vállalatnak nyujtott állami segélyt. (New York Times" 1945. I. 25.)

*** Azokat a nikkeltelepeket is üzembe vették, amelyek évenként mindössze néhány 10 vagy néhány 100 tonna nikkelt adtak.

**** Az aluminium és a magnézium termelésében a háború alatt bekövetkezett ugrásszerű növekedés nem tartozik ide. Ez a fém nem az eddig behozott áruk pótanyaga, hanem új szükségleteket elégített ki. Éppilyen rohamosan növekedett a repülőgép-benzin fogyasztása is.

szonylag kishozamú kubai stb. nikkelérctelepek kiaknázása céljából.

A háború alatt az Egyesült Államok megszabadult a káliumbehozatal szükségességétől.*

Érdekes megfigyelni, hogy az aranytermelés csökkent, mert a munkaerőt és gépeket nagyrészt a háborús szempontból fontos bányaipari termékek előállítására helyezték át.

A tőkés világ aranytermelése a háború alatt **

	1938	1940	1941	1942	1943	1944
	(ezer kilogrammban)					
Összesen	1.006	1.130	1.120	1.000	800	750
Dél-Afrika	378	437	447	439	398	382
Egyesült Államok	133	151	148	108	42	31
Kanada	147	165	166	150	114	90
Ausztrália	50	51	47	36	23	20

1941-től 1943-ig a termelés esése körülbelül egyharmadnak felel meg.

2. Megszervezték az ócskafémek gyüjtését és másodszori felhasználását.***

3. A hiányzó színesfémek fogyasztását technikai tökéletesítések alkalmazásával csökkentették. Így például az elektrólízis alkalmazása erősen csökkentette a fémfelületek ónozásához szükséges ón mennyiségét. A golyóscsapágyak készítéséhez felhasznált ötvözetek óntartalmát 50% alá csökkentették stb.

---

* *Az Egyesült Államok káliumtermelése*

	(ezer tonnában)
1915	4.4
1939	547.2
1943	1.428 = 379 K,0

(A „Bureau of Mines" adatai).

A jelenlegi termelési képesség meghaladja a háborúutáni időszak belföldi szükségleteit („Economist" 1944. VIII. 28.)

** „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945. 5. sz.

*** Az Egyesült Államokban az ócskafémből és a fém feldolgozása után megmaradó hulladékból egy év alatt nyertek:

rezet	ólmot	cinket	ónt	aluminiumot
(ezer tonnában)				
726	397	284	42	107

(A „Bureau of Mines" hivatalos adatai.)

4. A hiányzó színesfémek helyett széles körben alkalmaztak az országon belül termelt fémeket, részben pedig más anyagokat is. Ez volt az anyaghiány megszüntetésének döntő módszere. Erre a következő példákat sorolhatjuk fel:

Ón helyett a csapágyakhoz az Egyesült Államokban, valamint Németországban is ezüstöt, kadmiumot és műanyagokat használtak fel. Az anyagoknak a rozsdásodástól való megóvása céljából ónozás helyett lakkozást alkalmaztak. A fémedények helyett, amelyeket ónozni kell, elterjedt az alumíniumból és műanyagból készült edények használata.

Réz, nikkel, mangán és króm helyett az ötvözetekbe más fémeket — cinket, ezüstöt, kadmiumot, kobaltot stb. használtak a legkülönbözőbb összetételben.

A háború alatt nagy gazdasági jelentőséget nyert a szintetikus benzinnek a kőszén hidrogenizálása útján való előállítása. Ennek az iparágnak a központja Németország volt.

A műbenzin előállítását Németországban még a háború előtt kifejlesztették, mert előre készültek a háborúra és a blokádra. Már 1928-ban felépítették a kísérleti üzemet. A német tőkések azonban csak Hitler hatalomrajutása után és miután nagy állami segítséget kaptak, kezdték komolyan építeni az ilyen gyárakat. Sok üzemet építettek, de ezek termelési képességét csak részben használták ki, mert a műbenzin előállítása lényegesen drágább a behozott nyersolajból előállított benzin termelésénél. A háború előtt, 1938-ban, a szintetikus benzin termelése a Népszövetség statisztikáinak adatai szerint a következőképpen alakult (ezer tonnában):*

Anglia	150
Franciaország	14
Belgium	2*
Németország (1937, becslés)	950**

A háború alatt Németországban erősen megnövekedett a szintetikus benzin termelése. Nyersanyagként egyaránt használtak kő- és barnaszenet. Németországra vonatkozóan természetesen nem közöltek hivatalos adatokat és a külföldi szak-

* „Statistical yearbook, L. of N." 1941/42. 136. l.

** Akármilyen nagy is ez a mennyiség, a világ kőolajtermeléséhez képest (amelyből a modern eljárásokkal 40% benzint lehet előállítani), mégis csak jelentéktelen. A világ kőolajtermelése 1941-ben 306 millió tonna volt.

értők alábecsülték a termelés mértékét. A titkos német adatok a folyékony üzemanyag termeléséről és fogyasztásáról a következő képet mutatják:

Év	Termelés	Kőolaj behozatala és feldolgozása	Háborús fogyasztás	Polgári fogyasztás
		(millió tonnában)		
1938 . . .	2.29	4.22	0.93	4.85
1939 . . .	2.77	3.23	1.61	4.52
1940 . . .	3.48	1.55	3.14	2.36
	(+ 0.78 hadizsákmány)			
1941 . . .	4.36	2.2	4.57	2.2
1942 . . .	4.9	(terv) 1.6	4.4	1.1
1943 . . .	5.7	„ —	—	—
1944 . . .	6.0	„ —	—	—

Az anyagból sajnos, nem derül ki, hogy mit értenek „üzemanyagtermelés"-en („Treibstoff"), csak a műbenzint vagy a benzint és a szeszt együtt? Az utóbbi eset sokkal valószínűbb.

A háború alatt Japánban is építettek 16, szintetikus benzint előállító üzemet,* de a termelés méreteiről nincsenek adatok.

A műbenzin termelése háborús jelenség. Békés körülmények között a kőolajból előállított benzinhez képest nagyon drága. Föl kell tételeznünk, hogy a háború után a szintetikus üzemanyag termelésének nem lesz különösebb gazdasági jelentősége, legalább is addig, míg a termelési eljárás gyökeres technikai megváltozása a mai termelési költségeket néhányad részére le nem csökkenti vagy amíg ki nem derül, hogy a kőolaj természetes tartalékai, kezdődő kimerülésük következtében már nem fedezhetik a világ szükségletét.**

*

A világgazdaság szétesése nagy hatással volt az ipari termelés struktúrájára országonként és egyes országokon belül is.

A fő tendencia az ipar fejlődése volt azokban az agrárországokban, amelyek a világgazdaságnak a háború vagy a

---

* „Oriental Economist" 1944 augusztus. 358. l.

** Az Egyesült Államokban félévszázad óta időszakonként „tudományosan megalapozott" jóslásokat közölnek a világ és különösen az amerikai kőolajtartalékok közeli „elkerülhetetlen" kimerüléséről. A valóságban a világ és Amerika termelése állandóan növekszik s a világ különböző részein egyre újabb kőolajforrásokat fedeznek fel.

hajótérhiány által okozott szétesése következtében el voltak vágva a behozataltól. Ennek a tendenciának az érvényesülése azonban akadályokba ütközött, főleg ez országok termelőeszközeinek — gépek és felszerelések — elégtelensége következtében.

A háború előtt a tőkés világ gépgyártása kb. 80%-ban az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban összpontosult s ugyanezen országok részesei a gépkivitel 80%-ának is. A maradék 20% az országok egész sora között oszlott meg: Franciaország, Belgium, Svédország, Svájc, Olaszország, Csehszlovákia, Magyarország, Kanada és Japán között. Ez országok egyike sem tudta a háború alatt a gépkivitelt háborúelőtti méretekben folytatni, nem is beszélve azokról a pótlólag szükséges gépszállításokról, amelyeket a tengerentúli országok iparának fejlődése igényelt. * Svédország és Svájc kivételével valamennyi fejlett gépgyártással rendelkező ország résztvett a háborúban és gépgyártó iparát fegyver- és lőszertermelésre állította át; Svédország és Svájc kisebb vagy nagyobb mértékben el volt vágva a világpiactól. A hadviselő országok rendszerint csak akkor szállítottak gépeket, ha ez háborús szempontból fontos nyersanyag megszerzéséhez elkerülhetetlenül szükséges volt, vagy pedig az esetben, ha ez a hadianyagok szállítását biztosította. (Afrikán keresztül vezető légi útvonalak felszerelése, Iránon keresztül a Szovjetúnióba vezető utak stb.).

Minthogy a háború alatt új gépekben hiány mutatkozott, a nagy hadviselő ipari hatalmak az olyan *régi gépi felszerelés* egy részét adták el a többi országoknak, amely a háború alatt beszüntetett fogyasztási cikkek gyártását szolgálta. **

---

* Az angliai gépkivitel az 1938. évi 58 millió font sterlingről 1943-ban 28 millió font sterlingre esett, ha számításba vesszük az 1938-hoz képest 29%-os áremelkedést. (Hivatalos adatok. „Economist" 1944. X. 28.)

** A „South American Journal" (1942. III. 31.) azt írta, hogy az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztere tervet dolgozott ki, amelynek értelmében az Egyesült Államok 500 nem dolgozó kisipari vállalatának gépi felszerelését a délamerikai országoknak fogja eladni. 1942 közepéig azonban Dél-Amerikába ténylegesen csak 6 textil- és 2 más gyár felszerelését szállították át. Különben az elmaradt országok békeidőben is gyakran vásárolták meg a haladó tőkés országok régi, erkölcsileg kopott gépeit. Brazilia a fonó- és szövőgépek körülbelül 90%-át, közöttük sok használtat (second hand), Angliában vásárolta. (The cotton textil industry of Latin America. New York 1942.)

Ilymódon a háború folyamán a nem kifejezetten ipari országok iparosodásának mérve már meglévő erőforrásaiktól függött. Olyan országokban, mint Kanada, amely már a háború előtt agrár-ipari országgá változott át és a háború alatt nagy ipari országgá fejlődött, a fejlődés gyors volt; lassúbb menetű volt Dél-Afrikában és Ausztráliában és sokkal gyengébb Közép- vagy Dél-Amerikában. (A gyarmatokról külön fejezetben szólunk.)

Az új iparágak keletkezését az egyes országok szerint lehetetlen rendszeresen ismertetni; túlkevés a rendelkezésre álló anyag. Sok esetben nem lehet megállapítani, hogy a terveket megvalósították-e vagy papíron maradtak. Ennek a tendenciának szemléltetésénél egyes példákra kell szorítkoznunk.

Dél-Amerikában főleg a bányaipar, a háborús szempontból fontos fémek termelése fejlődött. Ehhez az Egyesült Államok szállította a szükséges gépeket.

Chile a háború alatt két rézhenger-üzem részére vásárolt teljes felszerelést. *Bolíviában* és a nyugati tengerpart többi országában szintén erősen fejlődött a bányaipar.

Brazíliában az amerikai tőke évi 400 ezer tonna termelőképességű acélöntőműhelyt épített. „Brazília jelenleg a gyapottermelő országok első sorába került és a gyapot az első helyet foglalta el mezőgazdaságának termékei között. Ugyanekkor a gyapotáruk egyik fő exportálója is, ami lehetővé tette számára, hogy az UNRA-val negymennyiségű textiláru szállítására kössön szerződést. Mivel pedig a többi iparágak, mint például a vas- és acéltermelés is állandóan növekedtek, Brazília ipari termelése jelenleg körülbelül 60%-kal haladja meg a háborúelőttit.“ *

Mexikóban az „American Smelting and Refining Corp.“ 5 millió dollár költséggel hatalmas rézfeldolgozó üzemet építtetett, a „Cennecott Copper“ cég pedig 60 millió peso alaptókével rézöntődét és rézfeldolgozó gyárat.**

A mexikói ipar fejlődésével kapcsolatban, amely országot földrajzi helyzete következtében legkönnyebb az Egyesült Álla-

---

* „Report Bank of London and South America, 1943—44. „Times“ 1944. XII. 20.

** „Current History“ 1942 október.

mokból termelő eszközökkel ellátni, Alvarez del Vayo, ismert spanyol köztársasági politikus a következőket írja:

„Több fontos iparvállalatot létesítettek. Mexikó követi az az iparosodás Latin-Amerikában megfigyelhető általános tendenciáját. Ezek közül az új vállalatok közül a legjelentősebb az „Altos Ornos" mexikói kohótársaság, amely 60 millió peso forgótőkével rendelkezik. A már működő „Fundicion de Monterrey" nehézipari üzemet kibővítik. Több cementgyár termelése növekedőben van és újakat is építenek. Az utóbbi években nagyot fejlődött a vegyiipar, különösen a gyógyszertermelés terén.

Tárgyalások folynak cellulózeipar létesítéséről Jaliscóban, valamint műselyemgyár építéséről. Hasonló törekvést az ipar fejlesztésére a többi mexikói tagállamban is megfigyelhetünk. Az „Altos Ornos" társaság néhány kisebb hajógyárat szándékozik építeni. A boom hatása alatt a vállalatok egész sorát alapították, így például egy számológép-gyárat."*

Argentinában a háború alatt ugyanígy fejlődött az ipar. Minthogy azonban itt nem található fém és üzemanyag, főleg a könnyűipar: textil-, konfekciós, cipő- és hasonló iparok indultak gyors fejlődésnek.

Ausztráliában a háború alatt jelentősen fejlődött a kohóipar, aminek következtében az ország jelenleg nem szorul acélbehozatalra.**

A háború alatt Európa *semleges országaiban* szintén új iparágak keletkeztek. Svédország fejlődéséről, amely komoly gépgyártó iparral rendelkezik, a következőket olvassuk:***

„1942 folyamán pótanyagipart létesítettek, amely csaknem minden olyan áruval ellátta Svédországot, amelyet addig külföldről szerzett be. Svédországban mindenfelé létesítettek ilyen iparvállalatokat. Bolid-ban nagy vállalat működött, amely palából állított elő üzemanyagot. Värmlandban újra megkezdték az évek során keresztül elhanyagolt réztermelést. Itt új vegyi üzemeket, szeszgyárakat, kenőolajgyárakat stb. valamint nagy kohóüzemet alapítottak és újonnan építettek egy alumínium gyárat. Hosszantartó műgumitermelési kísér-

---

* „Nation" 1944. V. 27.
** „Financial and Commercial Chronicle" 1945. II. 10.
*** „Die Deutsche Volkswirtschaft" 1943. 14. szám. 454. l.

letek után nagy szintetikus kaucsukgyárat helyeztek üzembe. Különböző új gyárakban megkezdték a mesterséges gyapjú gyártását is. Ilymódon Svédország jelenleg abban a helyzetben van, hogy lakosságának szükségletét saját termelésével elégítse ki."

Spanyolországban és *Portugáliában* szintén megfigyelhető volt, főleg a bányaipari termelés bizonyos fejlődése. Például Bilbaóban üzemeket létesítettek a csekély fémtartalmú króm és nikkelérc feldolgozására. Német tőke segítségével Spanyolországban néhány háborús szempontból fontos vállalat épült, közöttük 2 alumíniumgyár. Portugáliában a háború első éveiben 3 ammoniumszulfátgyár, 1 ónfeldolgozó üzem és egy fehérbádogüzem létesült.*

A hajótérhiány miatt az exportáló agrárországokban olyan üzemeket építettek, amelyek az élelmiszereket félkészáruvá dolgozzák fel.

A Közép-Keleten 12 élelmiszerszárító üzem működött vagy volt épülőfélben. Ezekben a vállalatokban különféle termékek, közöttük gyümölcs, főzelékféle és halak szárítása folyt. A háború kitörésekor itt mindössze két üzem működött, de ezek nem voltak berendezve a gyümölcs és főzelékfélék szárítására.**

Az új közlekedési utak keletkezése bizonyos ipari fejlődést vont maga után: javítóműhelyek, benzinkutak stb. létesítését. Ilyenek a nagy légiút az afrikai kontinensen keresztül nyugati és keleti irányban, a nagy autóút a Perzsa-öböltől a Szovjetunió határai felé stb.

*

A háború alatt a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló tendencia mellett egy ellentétes irányú tendencia is mutatkozott. Az Egyesült Államok, Kanada és Anglia között általában az ipari termelés további differenciálódása ment végbe, különösen ami a háborús termelést illeti. Bizonyos repülőgépfajtákat, például vadászgépeket, túlnyomórészt Angliában készíttettek, nehézbombázókat az Egyesült Államokban. Anglia főleg hadihajókat épített, míg a kereskedelmi hajók

* „Economist" 1942. X. 10.
** „Palestine Post" 1944. IX. 12.

építését a szövetségesek számára is az Egyesült Államok vállalta. Anglia nagy mennyiségben szállított whiskyt az Egyesült Államoknak,* míg az Egyesült Államok szintetikus kaucsukkal látta el a szövetségeseket stb.

*

A világpiac szétesése, az európai és amerikai iparcikkek hiánya a tengerentúli országokban ezek között az országok között új kereskedelmi kapcsolatok kialakulását vonta maga után, ennek következtében nyersanyaggal és iparcikkekkel látták el egymást. Például Dél-Amerika szolgálhat.

„Argentina külkereskedelmének több mint a fele jelenleg a nyugati félgömb többi országával folytatott árucserében összpontosul. Tíz évvel ezelőtt Argentína kivitelének csak 6.4 százaléka irányult a nyugati félgömb hét legfontosabb országába; 1942-ben ez a hét ország Argentína kivitt árujának nem kevesebb mint 42%-át vette fel. 1942-ben az amerikai kontinens Argentína behozatalának már 62%-át hódította meg.

Az Egyesült Államokból és Európából Dél-Amerikába behozott áruk kiesése következtében figyelemreméltó mértéket ért el Argentína árukivitele. Columbiában és a középeurópai államokban a lakosság Argentínából importált cipőt kezdett viselni. Argentína gyógyszervegyészeti ipara szintén sikerrel vett részt ebben a versenyben. Hamarosan Argentínában készült oltóanyagokat használtak a brazíliai gumiültetvények munkásainak és a venezuelai gyerekeknek beoltására. Sőt hirtelen még az Egyesült Államokban is erős kereslet mutatkozott az argentínai gyapjúharisnyák iránt. Mindezt az árut argentinai hajók szállították és ezek korántsem tértek vissza üresen a hazai kikötőkbe. Venezuelából és Ecuadorból olajat, Brazíliából fát, kávét, déligyümölcsöt, Cubából dohányt, Kanadából újságpapírt, az Egyesült Államokból gépeket és alkatrészeket hoztak.“ **

Ez a leírás valószínűleg túlzott: a németeknek érdekük fűződött ahhoz, hogy a fasiszta Argentina helyzetét rózsás

---

* 1943-ban a whisky-kivitel (több mint 10 millió font sterling) értékben az Egyesült Államokba irányuló angol kivitelnek majdnem harmadát tette ki. („Economist“ 1944. X. 28.)

** „Die Deutsche Volkswirtschaft“ 1943. 13. szám. 427. l.

színben tüntessek fel. A fejlődés vonala azonban tényleg ez, amint azt amerikai források is igazolják.*

A háború befejezése után a tengerentúli országokban újonnan keletkezett iparágaknak kemény harcot kell majd folytatniok a régi ipari országok háború után újraéledő versenyével. Néhány olyan iparvállalat, amelynek túlságosan nagyok a termelési költségei, el fog pusztulni, mint ahogy ez az első világháború után is történt. De sok közülük, részben a védővámok oltalma alatt, részben háborús megfontolások alapján, megmarad. A nemzetközi munkamegosztásnak a második világháború folyamán bekövetkezett csökkenése részben a háború után sem tűnik el. Mikor a békés gazdaságra való áttérés és Európa újjáépítése többé-kevésbbé befejeződik, az iparcikkek nemzetközi versenye olyan éles lesz, amilyenhez hasonlót még nem láttunk a kapitalizmus történetében.

---

* Így a „Foreign Commerce Weekly" (1945. II. 15.) azt írja, hogy 1943-ban Argentina 3 millió peseta értékben vitt ki elektromosipari termékeket.

A gyarmatok a háborúban

A háború nagy változásokat idézett elő a gyarmatok gazdaságában. Ezek a változások az egyes gyarmatok gazdasági fejlődési fokának és földrajzi helyzetének megfelelően igen különböztek egymástól. A változásokat egyrészt a világgazdaságnak egyes részekre való szétesése, másrészt néhány gyarmat gazdaságának az anyaország háborús gazdaságába való bevonása váltotta ki.

Különös jelentősége volt annak a ténynek, hogy a háború alatt egész sor gyarmat hadműveletek színhelye lett s hogy ugyanakkor a gyarmatok fölosztása is végbement.

Mindenekelőtt emlékeztetünk a gyarmatoknak a második világháború kezdete előtti újrafelosztására. A „gyarmat" kifejezést itt a szó *tág* értelmében használjuk. A lejjebb közölt táblázatban az angol dominiumok is szerepelnek, noha ezek *gazdaságilag és politikailag* inkább Angliával szövetséges független országok s közülük néhány, mint például Kanada, erősen fejlett ipari ország. De ezeket kihagyva, helytelen képet kapnánk a Brit Birodalom jelentőségéről. Hasonlóképen, Lenin példáját követve, bevettük a táblázatba a közjogilag formálisan független, de a valóságban függő országokat.*

---

* Összehasonlítás céljából emlékeztetjük az olvasót, hogy Lenin „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című könyvében a gyarmatok területét 89.4 millió négyzetkilométerre teszi, a gyarmatokhoz számítva néhány nagy országot, mint Kína, Irán és Törökország. Táblázatunkban gyarmatként Kínának csak a Japán által (az adott évben) megszállott része szerepel.

A lakosság létszáma közötti különbséget az utolsó 30 év alatt végbement rohamos népszaporulat magyarázza (különösen Indiában).

A gyarmatok megoszlása a háború kitörésekor és 1943 végén

	1939		1943 végén*	
	Terület (millió km2)	Lakosság (millió lélek)	Terület (millió km2)	Lakosság (millió lélek)
Anglia				
Dominiumok	18.8	33	18.8	34
Gyarmatok**	13.4	467	14.9	446
Mandátumok és függő országok	2.5	25	3.5	33
	34.7	525	37.2	513
Egyesült Államok	0.3	19	0.02	2.4
Franciaország	12.1	72	10.7	44
Olaszország	3.5	9	—	—
Hollandia	2.1	70	0.2	0.2
Belgium	2.4	14	2.4	15
Portugália	2.1	9.5	2	9
Japán				
„Régi" gyarmatok és mandátumok	0.3	32	4.4	166
Függő országok	1.5	40	2	56
Kína meghódított részei . .	—	150	—	200
		222		422
	59.0	940.5	59.0	1005.6

Nem tüntetjük fel a Japán által ideiglenesen megszállva tartott kínai terület nagyságát, mert a határok mindig bizonytalanok voltak és állandóan változtak. A japán uralom alatt levő kínai lakosság száma szintén igen hozzávetőleges.

---

* Ezek az adatok természetesen nem pontosak, mert a határok a háború alatt sűrűn változtak. A lakosság háború-okozta csökkenését itt *nem* vettük figyelembe.

** Az angol gyarmatok területe jelentősen megnövekedett, mert Anglia meghódította az olasz gyarmatokat. Minthogy azonban az utóbbiak területe lakatlan pusztaság, míg az Anglia által keleten elvesztett területek (Burma-, Maláji-szigetek) sűrűn lakottak voltak, végeredményben a lakosságnak kb. 20 millió fővel való csökkenését állapíthatjuk meg.

A japán imperializmus háborús sikereinek teljében minden országnak (Belgium kivételével) meghódította egyik vagy másik gyarmatát.

Japán abban az időszakban, amikor katonai sikereinek csúcspontján állott, Anglia után a világ legnagyobb gyarmati hatalma volt. Ez azonban átmeneti jelenségnek bizonyult. *A világháború végeredményeként Japán minden gyarmatát elveszítette.*

Anglia ázsiai világbirodalmának keleti szélén ideiglenesen elveszítette két gazdaságilag legerősebb gyarmatát: a Malájiszigeteket és Burmát. Elvesztett néhány fontos elővédet, mint Sanghájt.* Ellenben a Közel-Keleten, amely szárazföldi összeköttetésként szerepelt az afrikai és indiai gyarmatok között, pozíciói a háború alatt megerősödtek. Szilárd szárazföldi összeköttetéssel rendelkezett, amely a Jóreménység-fokától Kairón és Bagdadon keresztül Indiáig ért.

Olaszországot kiszorították Afrikából, azokat a területeket, amelyekkel itt rendelkezett és amelyek háborús szempontból érzékenyen érintették Anglia vöröstengeri és északafrikai pozícióit, ideiglenesen az angol világbirodalomhoz csatolták.

A háború alatt Anglia területéhez csatolta *gazdaságilag* Belgium, Portugália és részben Franciaország afrikai gyarmatait: Madagaszkárt és Dzsibutit angol csapatok szállták meg. Valutáris szempontból mindezek a területek a sterlingblokk érdekkörébe kerültek, nyersanyagukat Anglia vásárolta meg stb. (Anglia mellett az Egyesült Államok csak Franciaország nyugat- és északafrikai gyarmataiban erősítette meg gazdasági pozícióit.)

Franciaország és Belgium felszabadulása után gyarmataik igazgatása saját kezükbe került vissza.

Az amerikai kontinensen Anglia a háború következtében sokat vesztett. A gazdasági kárt az okozza, hogy Közép- és Dél-Amerikában egész sor pozíció ment számára veszendőbe az

---

* Sangháj, mielőtt Japán elfoglalta volna, a Brit Birodalom legfontosabb támaszpontja volt. Az angol külföldi tőkebefektetésekből, amelyeknek teljes összege kb. 3 milliárd font sterlingre rúgott, majdnem 10% jutott Sanghájra. Sangháj és Honkong birtoka Kína külkereskedelmének, valamint a Jang-cse-kiang folyó hajózásának ellenőrzését jelentette. Noha az angolok sangháji magántulajdonaikat vissza fogják kapni, Anglia a háború következtében végleg elveszítette sangháji pozícióit.

Egyesült Államok javára, Kanada gazdasága pedig a korábbinál is fokozottabb mértékben az Egyesült Államok gazdaságával fonódott össze. Angliának ez a meggyengülése politikai-sztratégiai téren szimbolikusan azokban az ismert engedményekben fejeződött ki, amelyek az amerikai angol birtokokon haditengerészeti támaszpontokat biztosítottak az Egyesült Államoknak.* Nem az a dolog lényege, hogy lehet-e az amerikai angol gyarmatoknak valaha is az Egyesült Államok ellen irányuló sztratégiai jelentőségük: Anglia támadása az Egyesült Államok ellen gyakorlatilag elképzelhetetlen. Mindazonáltal, az a tény, hogy Anglia angol területen tengerészeti támaszpontokat adott az Egyesült Államoknak, politikai szempontból az erőviszonyok erős eltolódását jelenti a nyugati félgömbön, a Brit Birodalom számára kedvezőtlen irányban.

Így a háború folyamán a brit hatalomnak szűkebb határok között való sajátságos összpontosulása ment végbe: poziciói a Távol-Keleten és az amerikai kontinensen meggyengültek, ezzel szemben az angol világbirodalom magjában, azaz az Indiai-óceán körülötti térségben az olasz gyarmatok meghódítása, Abesszínia alávetése és a közelkeleti, különösképpen déliráni angol befolyás megerősödése következtében megszilárdultak. Másrészt néhány igen fontos gyarmat (India, Egyiptom) Angliától való gazdasági függősége jelentősen csökkent, mivel Anglia adósaiból, Anglia hitelezőivé lettek. Erről lejjebb szólunk részletesebben.

Az Egyesült Államok egy időre elvesztette legfontosabb gyarmatát: Japán elfoglalta a Fülöp-szigeteket. Ugyanakkor az

---

* 1941 őszén, azaz mielőtt az Egyesült Államok háborúba lépett volna, mint ismeretes, Anglia 8 tengeri támaszpontot adott bérbe 99 évre az Egyesült Államoknak. Ezáltal az Egyesült Államok védelmi vonala az Atlanti-óceánon 1000—1500 kilométerrel keleti irányban tolódott előre. E támpontok sztratégiai jelentőségéről a „New York Times" 1941 november 7-i száma a következőket írta: „... Gyökeresen megváltozott az amerikai védelem fogalma az Atlanti-óceánon. A Karibtenger gyakorlatilag amerikai tóvá változott.

Most majdnem ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint amilyenben Anglia volt a XIX. században. A repulőgép leszállította az angol tengeri támpontok értékét. Anglia már nem sziget többé; mi azonban legalább is jelenleg még sziget vagyunk. Ez azt jelenti, hogy a tengeri hatalom súlypontja a nyugati félgömbre tevődött át. Ez a folyamat az első világháború idején kezdődött meg és csúcspontját ebben a háborúban éri el."

Egyesült Államok gazdasági befolyása a háború idején Közép- és Dél-Amerika országaiban nagyon megnövekedett. Ezt az egész területet, Argentina kivételével, ahol az angol befolyás még igen erős, most az Egyesült Államoktól függőnek lehet tekinteni. Az Egyesült Államoknak erős gazdasági befolyása volt Nyugat- és Észak-Afrikában, valamint Ausztráliában. A háború alatt az Egyesült Államok bizonyos pozíciókat szerzett még Indiában is.* Emellett a háború alatt az Egyesült Államok az amerikai angol birtokokon levő tengerészeti és légi támpontokon kívül támpontokat szerzett még Dél-Amerikában, Francia Nyugat-Afrikában, a Vörös-tengeren s haditengerészeti támponthálózatot a Csendes-óceánon. Mindez nagyon megszilárdította világhatalmi helyzetét. Az Egyesült Államok a háborúból akkora hadiflottával került ki, amely körülbelül megfelel a a többi tőkés ország flottájának együttesen véve. Az erőviszonyok megváltozását az a szimbolikus tény jellemzi, hogy az első világháború előtt a hadihajóépítésben Anglia, a „két hatalom paritásának" elvéhez tartotta magát (azaz az angol flotta legyen egyenlő bármely két másik hatalom együttes flottájával); a második világháború után azonban az Egyesült Államok bizonyul a legerősebb tengeri hatalomnak s Anglia nem szándékozik és nem is képes versenyre kelni vele.

*

Az a tény, hogy a gyarmatok egyik kézből a másikba kerültek és hogy a világgazdaság részekre esett szét, a gyarmatok gazdaságára, ha nem is egyforma, de igen nagy hatással volt. A fejlődés fővonala itt is a világgazdaságban a munkamegosztás csökkenésére irányuló tendencia volt. A legerősebb változások azonban a távoli, monokultúr termelésre berendezkedett országokban mentek végbe, amelyek nem rendelkeznek

---

* Az Egyesült Államok a lend-lease törvény érvényességét Indiára is kiterjesztette, szállított Indiának, 1944 közepén pedig 100 millió uncia ezüstöt kölcsönzött a drágaság elleni harc céljára. Az amerikai „White-terv" eredeti szövegezése szerint azt ajánlotta, hogy a gyarmatok Anglia által „befagyasztott" követeléseit, azaz elsősorban India követeléseit, adják át a Mozgósítás Nemzetközi Alapjának. Ezt az ajánlatot Anglia, teljesen érthető okokból, elvetette. Abban a szerződésben azonban, amely az Egyesült Államok által 1945 végén nyujtott kölcsönről szól. Angliának hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a kölcsön egy részét gyarmataival szemben fennálló adósságainak törlesztésére fogja felhasználni.

valamelyest is kedvező szállítási lehetőségekkel. Minthogy ezek az országok áruikat egyáltalán nem, vagy csak nagyon alacsony áron tudták értékesíteni, *itt még erősebb volt az a folyamat, hogy saját szükségletük fedezésére élelmiszertermeléshez és az iparcikkek kisipari előállításához tértek vissza.* Ennek szemléltetésére néhány példát sorolunk fel.

A déli tengerek szigetein a kopra a legfőbb termék, ára az 1937. évi 22.5 font sterlingről a háború alatt 10 font sterlingre és még lejjebb esett. Ezért növekedett a különféle élelmiszerek saját szükségletre való termelése.*

Palesztina a háború előtt főként citrom- és narancsféléket termelt.** Ezek a gyümölcsfajták az ország egész kivitelének 80%-át tették ki. Palesztinából évenként 18 millió láda gyümölcsöt exportáltak, amiből 15 millió láda Angiába irányult. 1942-ben a kivitel 6—6.5 millió ládára csökkent. A termés jelentős részét az *állatok takarmányozására* használták fel, másik részét egyszerűen megsemmisítették. Nem volt elég műtrágya, sok ültetvény tönkrement. „Így a palesztinai citrom- és narancstermesztést teljes pusztulás fenyegette." Az állam egymillió font sterlinget adott a munkanélkül maradt munkások megsegítésére. Ahol csak lehetett, élelmiszert termeltek, saját fogyasztásra.

Francia Észak-Afrikában az európaiak birtokában levő ültetvények erősen leromlottak; nem volt elég benzin a traktorok és a teherautók számára, valamint hiányzott a műtrágya is.*** A bennszülött lakosságot semmi sem ösztönözte a piacra való termelésre, mert az ország nem kapott iparcikket (különösen textilanyagot), amelyet rendes körülmények között Franciaországból hoztak be. Nem volt sem kávé, sem tea, sem cukor. Mivel Franciaországgal megszakadt az összeköttetés, a főzelék-, bor-, gyümölcs-, hús- és halfölöslegeket nem lehetett értékesíteni.

Gyökeres változások mentek végbe *Belga-Kongó* gazdaságában, amely a szövetségesek számára a háborús gazdaság szempontjából fontos bányaipari termékeknek, mint ónnak, réznek, kobaltnak számottevő forrásává lett.

---

* „Economist" 1942. X. 3.
** Ugyanott.
*** Ugyanott, 1942. XI. 21.

Trinidad angol gyarmaton, amely a háború előtt igen jelentős mértékben kakaótermelésre specializálta magát, a háború alatt nagy nyomor és éhség keletkezett. A kakaótermelés a háborúelőttihez képest tizenegyed részére esett. Az angol kormány, amelynek a hajótérhiány következtében nem volt lehetősége a sziget élelmiszerrel való ellátására, mindent megtett, hogy az önellátó legyen.*

Kivételképpen olyan esetek is előfordultak, amikor a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló uralkodó tendencia helyett egyes földrajzilag és sztratégiailag különösen kedvező helyzetben levő gyarmat még jobban bekapcsolódott a világ áruforgalmába, mint azelőtt. Vonatkozik ez például *Anglia nyugatafrikai gyarmataira.* Idézzük ezzel kapcsolatban lord Swinton kijelentését:

„Miután Anglia az igen gazdag nyersanyagforrások és legfontosabb közlekedési vonalak egész sorát elvesztette, Nyugat-Afrika az olajos növények, kaucsuk, faanyag, vasérc és mangán főtermelője lett. Egyidejüleg repülőjáratokat létesítettek Amerikából a Közel-Keletre, mintegy félszáz Nigériában, Gambiában stb. speciálisan épített repülőtér révén. Kis angol és francia parti hajók a nyugatafrikai kikötőkből a katonai védelem alatt haladó nagy hajókaravánokat az egész afrikai part mentén elkísérték. Nyugat-Afrikának a nagyszámú lakosság és a beutazók egyre növekvő tömege ellenére is az élelmiszerellátás terén önellátó országgá kellett lennie."**

Ezt mindenekelőtt a kakaótermelés csökkentésének útján érték el. Ezenkívül az állatokat tömegesen oltották be a csecselégy szúrása által okozott álomkór ellen, amely Afrika nagy területein az állattenyésztés sikeres fejlesztésének főakadálya.

*

A behozott iparcikkek hiánya, valamint egész sor esetben annak szükségessége, hogy a hadsereget helyben, magán a gyarmaton termelt cikkekkel lássák el, olyan *tendenciát szült, amelynek következménye a gyarmatok iparosodása* s ennek következtében az ipar területén a nemzetközi munkamegosztás csökkenése volt. Ennek a tendenciának érvényesülését a gyar-

* „Economist" 1942. VII. 4.

** „Neue Zürcher Zeitung" 1943. VIII. 16.

matokon, mint általában az agrárországokban is, a szükséges *gépek* behozatalának nehézségei segítették elő. Szemléltetésül Angliának a gyarmatokba és agrárországokba irányuló háborúalatti gépkivitele szolgálhat.*

	1938	1942	1943
	(ezer tonnában)		
Dél-Afrika	62.0	74.4	24.1
India	71.7	37.6	27.5
Brazília	9.9	1.8	1.4
Argentína	11.2	2.8	0.9

Legélénkebben azokon a gyarmatokon fejlődött az ipar, ahol ennek a fejlődésnek bizonyos csirái már a háború előtt is megvoltak, mindenekelőtt a vas- és fémfeldolgozó, valamint a gépgyártó iparé. Ugyanakkor az elmaradottabb gyarmatokon a külföldi iparcikkek hiánya csak a régi kézműves és kisipar újjászületéséhez vezetett.

A gyarmati hatalmak viszonya a gyarmatok ipari fejlődéséhez kettős volt. Angliát a háború követelményei arra *kényszerítették,* hogy a gyarmatokon bizonyos háborús jelentőséggel bíró iparágak fejlődését támogassa, mert hiányzott a hajótér ahhoz, hogy a hadsereget Angliából és az Egyesült Államokból lássák el. Így a *palesztinai* ipar 1942-ben az angol hadvezetéstől 8 millió font sterlingnyi rendelést kapott; ez az összeg egyenlő Palesztina 1939. évi egész ipari termelésének értékével.**

Másrészt az angol ipari tőke attól félt, hogy a gyarmatok ipari fejlődése a háború után régi értékesítési lehetőségeinek elvesztéséhez vezet. Ezért arra törekedett, hogy a gyarmatokon fékezze az ipar fejlődését.

Ez a kettősség legszembetűnőbben abban a politikában nyilvánul meg, amelyet Anglia legnagyobb gyarmatával, *Indiával* szemben folytat.

A háború alatt Indiának import-iparcikkekkel, elsősorban textilárukkal való ellátása igen erősen csökkent. Így például Anglia textiláru-kivitele a háborúelőttinek jelentéktelen hányadára esett. 1942 után teljesen megszűnt India Japánból származó behozatala is. A textiláruk behozatala 1943-ban 13 mil-

* „Economist" 1944. X. 28.
** „Economist" 1942. VII. 18.

lió yardra esett, a háborúelőtti 1 milliárd yarddal szemben. * Másrészt, a Japán elleni háború megkezdése után Indiának nagy hadsereget kellett ellátnia saját területén. Ez a két tényező lökést adott az indiai ipar fejlődésének. Számos új vállalatot létesítettek, néhány egyszerű gép és szerszámgép, bőr, gyógyszer, vegyiáruk, üveg stb. termelésére. 1941 augusztusában a „Hindosztáni Repülőgép-Társaság" elkészítette az első indiai repülőgépet.

Egészében véve azonban az ipar és mindenekelőtt a nehézipar fejlődése elég lassan haladt. Ezt a következő számok bizonyítják:

India ipari termelésének indexe **

(1939 = 100)

	1940	1941	1942	1943	1944
Vas és acél	114	122	116	115	107
Textiláruk	102	113	117	120	115

Az ipar háborúalatti, ilyen viszonylag gyönge fejlődésének főoka az angol imperializmusnak az a politikája, hogy feltartóztassa India iparosodását. Így például az angol hatóságok nem engedték meg, hogy az indiai tőkések az általuk tervezett automobilgyárat felépítsék. Indiának máig sincs egyetlen mozdonygyára sem, nem gyárt szerszámgépeket, motorokat stb.

Az indiai ipar fejlődésének üteme ebben a háborúban nyilvánvalóan még lassúbb volt, mint az első világháborúban.

Az angol kormánynak India iparosodása ellen irányuló politikája elkeseredett bírálatot váltott ki az amerikai sajtóban. Így például 1942 márciusában a „Pacific Affairs" című amerikai folyóirat a következőket írta:

„A háború első két évében a brit politikát továbbra is *kereskedelmi meggondolások vezették: Anglia határozottan szembeszállt a hinduk kezében levő nehézipar gyors növekedésével vagy nagyméretű kiszélesítésével.*"

Ugyanakkor a háború alatt az Egyesült Államok erősebben kezdte Indiát gépekkel és más árukkal ellátni.

---

* „Manchester Guardian" 1944. X. 23.

** „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." — India össztermelésére vonatkozó index nincs.

„Egy speciális amerikai beszámolóban, amely Indiának, a lend-lease alapján történő megsegítéséről szól, az áll, hogy az 1941 március 1-től 1943 január 1-ig terjedő időszakban ez a segély 295.5 millió dollárra rúgott. Ennek az összegnek egyharmadát főleg gépek és szerszámgépek tették ki. Ezenkívül amerikai acélt is küldtek Indiába, hogy meggyorsítsák a páncélkocsik, lőfegyverek és lőszerek helybeli gyártását. Az indiai vasutak részére mozdonyokat, kerékkazánokat és jelzőberendezéseket szállítottak.

Az indiai textilipar Amerikából további textilgépeket kapott, amelyekre egyenruhák és sátorlap készítéséhez volt szüksége." *

Magától értetődik, hogy az angol imperializmus az indiai iparnak az Egyesült Államok segítségével történő fejlődését éppoly rosszindulattal, sőt talán még nagyobb rosszindulattal nézte, mint ennek önálló fejlődését.**

Viszonylag erősen fejlődött az ipar *Belga-Kongóban,* amely Belgium német megszállásától kezdve egészen a háború végéig

---

* „Wirtschaftsdienst" 1943. 14. füzet. 273. l.

** Az amerikaiak elégedetlenek voltak Anglia indiai politikájával, mint olyannal, amely nem segítette az egész hindu népnek a háborúban való aktív részvételét. Ez az elégedetlenség Wendell Wilkie 1944-ben, Ázsiából való visszatérése után mondott beszédében és különösen Phillips amerikai követ Roosevelt elnöknek adott jelentésében nyert kifejezést, melyet Pearson újságíró a „Washington Post" című újság 1944 június 25-i számában közölt. Ebben a jelentésben Pearson állítása szerint a következő állott:

„Minthogy India, tudvalevőleg, Burma és Japán ellen folytatandó hadműveleteinek legfontosabb bázisa, felfogásunk szerint a legnagyobb mértékben lényeges, hogy szomszédságunkban velünk együttérző India legyen és nem közömbös vagy pedig éppen ellenséges ország.

...Jelenleg a hindu nép csak a szó jogi értelmében van hadiállapotban. A hinduk úgy vélik, hogy a kormányban nincsenek képviselve és ezért nem felelősek a háború folytatásáért. Azt gondolják, hogy nincs miért harcolniok, mivel meggyőződésük szerint az Egyesült Nemzetek kinyilatkoztatott céljai rájuk nem vonatkoznak.

...Még rosszabb a lakosság tömegeinek magatartása a háborúval kapcsolatban. Az éhség és drágaság növekedése, valamint a változatlan politikai kilátástalanság eredményeképpen növekedett a fáradtság, a közömbösség és az elkeseredés.

...Ázsia népei és ebben egyetértenek velem más diplomáciai és katonai megfigyelők is, cinikusan úgy vélik, hogy ez a háború fasiszta és imperialista hatalmak közötti háború."

a sterlingblokkhoz tartozott. Az egyik német újság erről a következőket írta:

„A textilipar jelentősen fejlődött Kongóban. Az ehhez szükséges gépeket az angolszászok szállították. A vegyiipar megnövelte termelését; most már 13 ezer tonna kénsavat és más vegyi cikket gyárt. Egy papírgyárat is üzembe helyeztek és erősen fejlődött a faanyag termelése."*

„Az Elizabethville-i új dohánygyárakban katangi, kívai és ruandai dohányt dolgoznak fel; egy más gyár a növényi zsíroknak különböző viaszfajtákká és cipőkrémmé való feldolgozásához fogott."**

Hasonló jelenségek érkeztek a háború folyamán a többi, gazdasági szempontból fejlettebb gyarmatról is.

Egyiptomban és Palesztinában ugyancsak az ipar számottevő fejlődésének voltunk tanui a háború folyamán.*** Mind az egyik, mind a másik országban az ott állomásozó angol hadseregek szükségleteinek kielégítésére való törekvés mozdította elő a fejlődést.

Még *Koreában* is meg lehetett figyelni bizonyos ipari fejlődést a japán-kínai háború alatt, melyet pedig a japán imperializmus teljesen monopolizált a maga számára s tipikus agrárnyersanyag- és élelmiszerfüggvényévé változtatott. Erről a következő adatok tanuskodnak:

Korea ipari termelése ****

Év		Gépek és szerszámgépek	Vegyi anyagok	Textiláruk	Élelmiszer	Összesen
		(millió jenben)				
1933	29	3	52	39	201	385
1938*****	92	27	353	165	277	1.140

A délamerikai és gyarmati ország példájához hasonlóan a szomszédos vagy kedvező közlekedési utakkal összekötött gyarmatok között új külkereskedelmi kapcsolatok létesültek.

---

* „Deutsche Allgemeine Zeitung" 1943. VII. 12.

** „Neue Zürcher Zeitung" 1940. VIII. 7.

*** Lásd a „Török Nemzeti Bank" beszámolóját az angol „Economist" 1944. X. 28-i számában. 585. l.

**** „Pacific Affairs" 1942 március.

***** Későbbi adatokat nem ismerünk.

Belga-Kongóról a következőket jelentették:

„Az itteni ipar, amely azelőtt a gépeket és a pótalkatrészeket Belgiumból kapta, most mindezeket az anyagokat főleg a Délafrikai Unióból vagy Angliából és Amerikából hozza be. Néhány vállalkozó a gépalkatrészeket magában az országban kezdi előállítani.

Az európai áruk (szövetek, ruha, az európai élelmiszerek, gyógyszeráruk) behozatala a háború előtt a brüsszeli vásárlási irodán keresztül történt. Most Kongó külkereskedelmében, mindenekelőtt a Délafrikai Unió felé igyekszik orientálódni, ahova bányaipari termékein kívül hüvelyeseket, rizst, pálma- és amerikai mogyoróolajat, bőrt, főzelékféléket, méhviaszt stb. visz ki.*

A háború alatt India iparcikkeket kezdett kivinni Kelet-Afrikába és a Közel-Keletre. Az alábbi táblázat szemléltetőn mutatja Palesztina külkereskedelmi kapcsolatait a gyarmati országokkal:

*Palesztina kivitele***

Év	Anglia	Egyiptom	Szíria	Törökország	Irak
	(ezer font sterlingben)				
1939 .	2.440	97	389	9	5
1943 .	1.022	4.301	1.318	1.464	489

Palesztina behozatala terén ugyanez volt a helyzet.

A háború után azonban a régi ipari országok részéről megindult elkeseredett verseny a gyarmatok (valamint általában valamennyi agrárország) új iparát komoly próba elé állítja. Amíg a gyarmatok többségének — a nem gyarmati országok példáját követve — nem lesz meg a lehetősége arra, hogy gyengén fejlett iparát védővámokkal védje, a háború után kétségkívül sok, a háború alatt keletkezett iparág működésének beszüntetésére kényszerül.

■

Teljesen új, az imperializmus történetében nem tapasztalt tény az, hogy a gyarmatoknak és függő országoknak a birodalomtól való pénzügyi függősége majd mindenütt csök-

---

* „Neue Zürcher Zeitung" 1942. VIII. 7.

** Great Britain Department of Overseas Trade. Palestine Review of Commercial Conditions. 1945 febr. 14. 1.

kent s hogy néhány gyarmat az imperialista anyaország adósából annak hitelezőjévé lett. A fejlődésnek ez a menete, amelyet a háború után is aligha sikerül majd megállítani, fölötte jelentős változást jelent a gyarmatok és az anyaországok viszonyában.

Az ilyen irányú fejlődés legszembetűnőbb példájául *India* szolgálhat. Az angol „Economist" erről a következő képet festi:

„A háború kezdete óta India sterlingaktíváját 52 millió font sterlingről 737 millióra növelte. Ez utóbbi szám 1944 május 12-re vonatkozik. Tehát ezeknek az aktíváknak az összege, az utolsó 12 hónap alatt körülbelül 300 millió font sterlinggel nőtt. Az ilyen sterling-felhalmozódás sokszorosan felülmúlja az angol valutában teljesítendő kötelezettségek összegét, azaz a hindu kormány és a hindu vasutak egész sterling adósságát (ez utóbbi kötelezettségek 360 millió font sterlinget tesznek ki). Ennek az adósságnak kifizetése tulajdonképpen már befejeződött és *India sterling kötelezettségének egész maradéka csak 200—250 millió font sterling, ami angol magánbefektetésekből áll.* Ha India sterlingaktívája növekedésének összegét hozzáadjuk a kifizetett sterling kötelezettségek összegéhez, úgy kiderül, hogy az elszámolási mérleg végső egyenlege a két ország között a négy év alatt *1.045 millió font sterlinggel* változott meg India javára.*

India, Angliával szemben fennálló követeléseinek felhalmozódása szakadatlanul folyt a háború végéig. Sőt, nemcsak India államadósságát törlesztették le, hanem ahol csak lehetséges volt, az indiai tőkések megvették az indiai angol vállalatok részvényeit; az angol részvényeseknek olyan magas árakat ígértek részvényeikért, hogy azok meghátráltak és beleegyeztek az eladásba, noha ezeknek a részvényeknek indiai részvényesek kezébe kerülése mindinkább gyengítette az angol tőke helyzetét Indiában.

Szemléltetésül a következő konkrét példát idézzük:

„Azután a határozat után, amely szerint a „Kalkuttai Társaság" él a felajánlott joggal és megszerzi a „Kalkuttai Villamos Vasúttársaság" részvényeit, új hír érkezik egy másik indiai konszern állítólagos megvásárlásáról. A jelzett művelet

---

* „Anglo-Indian finances." („Economist" 1944. VI. 3. 754. l.)

feltételei olyan vételárat helyeznek kilátásba az angol részvényesek számára, amely jóval meghaladja részvényeik jelenlegi piaci értékét. A „Hajderábádi (Dekkáni) Társaság" igazgatósága elfogadta a hajderábádi kormány ajánlatát, amely szerint 708 ezer font sterlingért (átszámított ár) átengedi a „Szingáreni Szénbánya" részvényeit. Ezek a részvények a „Hajderábádi Társaság" alap aktíváját képezik s eladásuk a többi aktíva értékesítését és a társaság felszámolását vonja maga után. Ha ezt az ajánlatot elfogadják, a részvényesek előlegként részvényenként három font sterlinget (60 shillinget) kapnak; azonkívül az igazgatóság feltételezése szerint, a teljes elszámolás alkalmával részvényenként további 8 shilling kifizetését lehet várni. Tehát a feltételezett bevétel 68 shilling lesz részvényenként; pedig ezeket a részvényeket a tőzsdén 38 shillinggel jegyezték. A társaság egész tőkéje 672.000 font sterling, egy részvény névleges értéke pedig 3 font sterling. Az utolsó tíz év folyamán a társaság csak szerény osztalékot fizetett, amely nem haladta meg a 3—4%-ot.*

Látjuk tehát, hogy Hajderábád kormánya a részvényekért a tőzsdei árnak csaknem kétszeresét fizette!

Mi lehet az oka ennek a változásnak India és Anglia pénzügyi viszonyában? Melyek a forrásai a háború alatt Indiában felgyülemlett aktíváknak?

Ezek a források a következők:

a) India kereskedelmi mérlegének aktív egyenlege.

b) Az Indiában Japán ellen harcoló angol (és amerikai) hadseregek óriási kiadásai.

India kereskedelmi mérlege mindig aktív volt, fizetési mérlege azonban passzív. A kereskedelmi mérleg aktív egyenlege az Indiában befektetett angol tőke kamataiból és hasznából tevődött össze, mint Marx gúnyosan írta: „a jó adminisztráció megfizetéséből", azaz, a magasan fizetett angol hivatalnokok jövedelméből s a fizetési mérleg passzív egyenlegének fedezésére szolgált, ahogy ez minden adós országban általában történni szokott. A háború alatt azonban a kereskedelmi mérleg aktív egyenlege sokkal jelentősebb lett, mint amekkora a fizetési mérleg kiegyenlítésére szükséges.

---

* „Times" 1944. VIII. 15.

Más szavakkal a fizetési mérleg is aktív lett.

India külkereskedelme *

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
			(millió rupiában)				
Behozatal .	1.502	1.550	1.530	1.755	1.044	1.000	1.686
Kivitel . . .	1.624	1.814	2.092	2.287	2.056	1.861	2.189
Kiviteli többlet .	122	264	562	532	1.012	861	503

A rupia árfolyama az angol fonthoz képest szilárd és ezért Indiában a háború alatt végbement erős áremelkedés egyáltalán nem változtatja meg India sterling halmozását.**

A sterlingaktivák felhalmozódásának második forrása az angol — és kisebb mértékben az amerikai — hadsereg kiadásai Indiában, azaz a hadsereg indiai élelmiszer- és iparcikkvásárlásai, magában Indiában vagy Burmában történő fogyasztásra. Az „Economist" fent említett cikkében rámutatott arra, hogy Anglia „India háborús kiadásaihoz" a következő összegekkel járult hozzá:

1940/41	1941/42	1942/43	1943/44	Összesen
(millió fontsterlingben)				
40	145	253	285	723

Ez a 723 millió font sterling, ami a háború végére, azaz 1945 közepére kétségtelenül egy milliárd font sterlingre növekedett és amelyhez még hozzá kell adni az amerikai hadsereg indiai kiadásait (dollárban), ez India közvetlen külföldi valutabevétele; ez a második forrása az indiai sterlingaktívák felhalmozódásának.

Ilymódon India 1945 közepéig körülbelül egymilliárd font sterling erejéig Anglia hitelezője lett. Összehasonlítás céljából emlékeztetünk arra, hogy a második világháború kitörése idején, Anglia együttes külföldi tőkebefektetése kb. 4 milliárd font sterlingre rúgott.

---

* „Statistical yearbook, L. of N." 1941—1942. 175. 1; „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945. 1. és 9. szám.

** Az angol banktőke lapja, „The Banker" 1944 júniusában ezzel szemben azt írta, hogy a font és a rupia árfolyama közötti szilárd viszony az oka annak, hogy a fontokban kifejezett indiai árak túlmagasak és éppen ez lenne India sterlingaktívája növekedésének egyik oka.

India átalakulása Anglia adósából Anglia hitelezőjévé e két ország gazdasági viszonyában igen komoly változást éspedig India javára szóló változást jelent. Indiának ezt az új pénzügyi helyzetét a dolgozó lakosság súlyos áldozataival fizették meg; a nép életszínvonala gyorsan csökkent; néhány tartományban, például Bengáliában, a lakosság valósággal éhezett.* Az angol kormányhoz közelálló szigorúan konzervatív folyóirat, „The Round Table" erről a következőket írta:

„Még hozzá ezeket az áldozatokat olyan lakosság hozta, amelynek háborúelőtti életszínvonala sem volt távol a nyomortól. Több szempontból itt sokkal messzebb ment a dolog, mint amire a többi országokban a kormányok a lakosságot felhívták. A legutóbbi időkig az indiai gyapjúipar egész termelését a hadsereg kapta. Ugyanezt kell mondani a répacukor- és cipőiparról, a cementiparról és a gyapotipar termelésének oroszlánrészéről. A lakosság szenvedett a szállítóeszközök hiányától, ami pedig a háborúnak az élelmiszerellátásra való hatását illeti, elég lesz Bengáliára emlékeztetni. Röviden szólva, India háborús erőfeszítése olyan nagy volt, hogy nem maradt lehetősége polgári lakosságának akár csak minimális szükségletei kielégítésére."**

India londoni font sterling aktívái egyelőre „be vannak fagyasztva". Anglia azt ígéri, hogy ezt az adósságot fokozatosan — 10 év alatt — termelőeszközök szállításával fogja kiegyenlíteni.*** Ez nagy lökést adna az indiai termelőerő és különösen az indiai ipar háborútáni fejlődésének.**** Ilyen

---

* *Sir J. B. Orr* „Food and the people" című könyvében (45. l.) a különböző országok lakosságának valószínű átlagos élettartamáról a következő adatokat közli: Új-Zéland 67, Egyesült Államok és Anglia 61, Olaszország 55, Japán 48, Brit India 27.

** „The economic situation" című cikk „The Round Table" 1944 szeptemberi számában. 355. l.

*** Azokról a háborútáni nehézségekről, amelyekkel Anglia adós állammá való átalakulása fenyeget, a XV. fejezetben szólunk.

**** Indiában „ötéves tervet" dolgoztak ki a háborútáni időszakra. A terv szerint 7.500 milllió font sterlingnyi tőkebefektetést fognak eszközölni, ebből 360 millió font sterlinget az iparba kell fektetni, 705 millió font sterlinget a szállításba stb. Ezeknek a befektetéseknek finanszirozására a font sterling számlák maradékát, 750 milliót; a kereskedelmi mérleg aktív egyenlegét, 450 milliót; külföldi hiteleket, 525 milliót; belföldi takarékbetéteket, 3 milliárdot stb. akarják felhasználni. (Lásd „The Banker" 1944 július.)

fejlődés azonban még jobban megerősítené India gazdasági helyzetét, a hindu burzsoázia kilátásait Angliával való versenyében...

A pénzügyi függőségtől való megszabadulásnak vagy a függőségi viszony lazulásának hasonló folyamata a háború alatt Indián kívül más gyarmatok és függő országok egész sorában is végbement. Egyiptomnak szintén van 500 millió font sterlingnyi aktívája Londonban, azaz Anglia a háború alatt körülbelül 500 millió font sterlinggel vált Egyiptom adósává. Az „El Wafd el Miszri" című egyiptomi újság 1945 június 17-i és 21-i száma Szeljám Musza cikkét közölte Anglia eladósodásáról, melyben a következőket írta:

„Minden iskolásgyerek tudja, hogy 63 évvel ezelőtt Anglia azzal az ürüggyel foglalta el Egyiptomot, hogy biztosítania kell azoknak az adósságoknak behajtását, amelyek névlegesen 90 millió font sterlingre rúgtak, de a valóságban nem haladták meg az 53 millió fontot... Most azonban a helyzet megváltozott és Anglia tartozik nekünk 350 millió font sterlinggel. De megváltozott a logika is. Ha 70 évvel ezelőtt azért büntettek meg minket, mert adósok voltunk, akkor ma azért büntetnek meg, mert hitelezőkké lettünk. Adósunk engedélye nélkül nem vásárolhatunk egy ceruzát sem Amerikában, egy órát sem Svájcban. Anglia nagy adóssága befagyott; ez az adósság olyan váltó, amelyet nem lehet értékesíteni és ez az egyiptomi piac monopolizálását jelenti."

A délamerikai államok a kapott kölcsönök egy részét letörlesztették. Emellett a külföldi tőke szerepe a külföldiek kezében volt részvények megvásárlásának következtében is csökkent stb.

A háború befejezésével e folyamat nyilvánvalóan megáll.

A háború után néhány évvel — a várt mezőgazdasági válság bekövetkeztével — a gyarmatok és az agrárországok más országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal szembeni eladósodása nyilván újra növekedni fog. (Angliával szembeni eladósodásuk kisebb mértékben növekszik majd, mert Anglia kiviteli lehetőségei a háború következtében hosszú időre csökkentek.) Mindazonáltal, a gyarmatok többségének anyaországuktól való gazdasági függése soha többé nem lesz olyan erős, mint a háború előtt.

A gyarmatvilág végleges újrafelosztása 1945 végéig nem történt meg. A háború nagyon fontos eredménye azonban, a japán gyarmatbirodalom megsemmisítése. Japán területét saját szigeteire korlátozták. Mindazokat a területeket, amelyeket az utolsó 50 év folyamán erőszakkal foglalt el, most elvették tőle. Kína felszabadult a japán iga alól; lehetősége nyílt arra, hogy nagyhatalommá legyen.

A japán imperializmus mindössze 50 év alatt lejátszódott emelkedése és teljes megsemmisülése, ragyogó szemléltetése a kapitalizmust jellemző egyenlőtlen fejlődés katasztrofális jellegének az általános válság időszakában.

A háború nagy *politikai* jellegű változásokat idézett elő azokon a gyarmatokon is, amelyek nem estek az újrafelosztás alá. Az ellenállási mozgalom a gyarmatokon mindenütt megerősödött s a háború befejezése után egész sor országban — Indonéziában, Indokínában, Szíriában, Libanonban — fegyveres harc alakját öltötte, amelynek menetét az olvasók az újságokból ismerik.

Az ellenállást kiélező legfontosabb okok, véleményünk szerint, a következők voltak:

a) a gyarmatok gazdasági fejlődése megerősítette a bennszülött burzsoáziát és a bennszülött proletárságot — tehát éppen azokat az osztályokat, amelyek a függetlenségi harcban általában vezetőszerepet játszanak;

b) a háborúban mindkét hadviselő tábor nagy mértékben vetette harcba a bennszülött csapatokat, ami emelte a gyarmati népek öntudatát;

c) az a tény, hogy a japánok, a sárga ázsiaiak, volt urakat és parancsolókat — angolokat, amerikaiakat, franciákat — foglyul ejtettek, megingatta a gyarmati népek hitét a fehérek uralmának *szilárdságában;*

d) a háború lehetővé tette, hogy sok bennszülött fegyverhez jusson.

A bennszülöttek függetlenségi mozgalma ellen folytatott harcban megnyilvánult a gyarmati hatalmak cselekvő szolidaritása: Anglia fegyveres erőivel a hollandok segítségére sietett Indonéziában és a franciák segítségére Indokínában stb. Természetesen, ezzel saját érdekeit védte. A szolidaritás oly

messzire ment, hogy 1945 decemberében, Indonéziában még *japán* csapatokat is felhasználtak a harcoló indonézek ellen.*

Az Egyesült Államok bizonyos mértékben egyedüli álláspontot foglal el.

Gazdasági fölényére támaszkodva azt reméli, hogy valamennyi mezőgazdasági-gyarmati országot saját iparának piacává alakíthat át, saját gyarmatbirtokának növelése nélkül.** Ez magyarázza az Egyesült Államok harcát a Brit Birodalom rendszerében érvényes preferenciális vámok ellen. Az Egyesült Államok befolyásos körei támogatják Indiának és a többi gyarmatnak nagyobb gazdasági szabadságra való törekvését az illető gyarmati nagyhatalommal szemben.

Az Egyesült Államok monopoltőkéje mindenütt ugyanolyan cselekvési szabadságot akar, mint amilyennel például Kínában és Dél-Amerikában már rendelkezik.

Noha Kínát az Egyesült Nemzetek szervezete elismerte az öt vezető hatalom egyikének, gazdaságilag egyelőre mégis igen gyenge és fejlődéséhez tőkebehozatalra szorul. A szükséges tőkét csak az Egyesült Államokból kaphatja meg, ezen a téren Anglia nem versenyezhet az Egyesült Államokkal. Így az Egyesült Államok a valóságban monopolhelyzetet élvez

---

* Mint az „Allg. Niederländ. Pressbüro" ügynökség 1945 december 17-én jelentette, Logeman gyarmatügyi miniszter a japán csapatoknak az angolok által Holland-Indiában történő felhasználására vonatkozó kérdésekre válaszolva, az alsóházban kijelentettte, hogy tudomása van arról, miszerint Jáva-szigetén a szövetséges parancsnokság „bizonyos esetekben" japán csapatok felhasználásához fordul. A miniszter a japán csapatok felhasználását azzal indokolta, hogy „bizonyos esetekben ennek szükségessége nyilvánvaló".

** Az amerikai sajtó állandóan büszkélkedik az amerikai gyarmatokon uralkodó jó viszonyaival. Porto Rico példája azt bizonyítja, hogy ez nem felel meg a valóságnak. P. J. James amerikai író „Latin America" (New York 1942) című könyvében azt írja, hogy az egész mezőgazdasági terület 34%-a és a föld egész értékének 46%-a, a nagybirtokosok 1%-ának kezében van. A cukornád a monokultúrájú Porto Rico egyetlen terméke. A termelés 50%-a négy nagy amerikai vállalat kezében összpontosul; ültetvényeiken a mezőgazdasági munkások 50%-a dolgozik.

A háború folyamán a helyzet valósággal borzalmasra fordult. Porto Ricót válság, éhség, nyomor sújtotta... A munkások csak cukornáddal táplálkoztak, amit éjjel szereztek meg a nagy ültetvényeken... Nem mehettek ki az utcára, mert nem volt ruhájuk..." („Economic problems of the Carribean area". (A karib térség gazdasági kérdései.) New York 1943. 30. l.)

Kína gazdasági rendszerében, ami természetesen politikáján meg is látszik. Erről tanúskodik Marshallnak, az Egyesült Államok kínai követének az ujságokból ismert szerepe, melyet mint a Kuomintang és Kína kommunista pártja közötti közvetítő játszik, valamint az amerikai tengerészek által a Kuomintang hadseregének a különleges körzet fegyveres erői ellen nyujtott támogatás.

Az amerikaiak a háború alatt különböző terveket állítottak fel avégből, hogy a gyarmati országokban, különösen az angol gyarmatokon cselekvési szabadságot nyerjenek: szövetség az Egyesült Államok és Anglia között; közös gyámság a gyarmatok felett stb. Minde tervek értelme a Brit Birodalom hatalmának megdöntése. Churchill, Anglia akkori miniszterelnöke szükségesnek tartotta, hogy határozottan visszautasítsa az amerikai burzsoáziának ezeket az igényeit.

London lord-mayorjának évi díszebédjén, 1942 november 10-én a következőket mondotta:

„Engedjék meg, hogy világosan kijelentsem, ha bárhol is félreértések lennének erre vonatkozólag. Ugy gondoljuk, hogy megvédjük azt, ami a miénk. Nem azért lettem a király miniszterelnöke, hogy a Brit Birodalmat megsemmisítsem."

A gyarmati népek megnövekedett ellenállása mellett azonban aligha fog sikerülni, korábbi alakjában újra visszaállítani a gyarmati uralom háborúelőtti formáit.

A gyarmati hatalmaknak különböző kompromisszumokba kell majd beleegyezniök, egyes gyarmati népeknek meg kell majd adniok a „dominiumi alkotmányt", sőt a „függetlenséget" is. Ám a formális politikai „függetlenség" nem mindig jelent tényleges függetlenséget. Ezt Transzjordánia példáján láthatjuk. 1946 elején Anglia ezt a „mandátumos" területét függetlennek ismerte el. Ugyanakkor azonban Transzjordánia „szövetséget" kötött Angliával 25 évre. Az őket érintő minden külpolitikai kérdésben mindkét ország köteles kölcsönös megbeszéléseket folytatni; háború esetén egymást segíteniök kell stb. Papíron teljes egyenjogúság. De Transzjordánia védelmére az országban marad az angol hadsereg, Anglia pénzt és tiszteket ad a transzjordániai hadsereg felállításához. A „független" Transzjordánia a valóságban Anglia katonai bázisa lesz a Közel-Keleten.

Természetesen, az angol politikának nem mindenütt sikerül olyan ügyesen manőverezni, mint a félmillió lakosú kis Transzjordániában. A nagy gyarmatok, különösen India esetében, az angol burzsoázia nagy engedményekre, még a dominiumi alkotmány biztosítására is kényszerül.

Az Egyesült Államokban erősen bírálták az Anglia és Transzjordánia közötti szerződést; például Pepper szenátor 1946 április 5-én a szenátusban elmondott beszédében. Csakhogy az Egyesült Államok és a független Fülöp-szigetek közötti viszony kevéssé különbözik Anglia és Transzjordánia viszonyától. Truman elnök 1946 május 4-én kijelentette, hogy a Fülöp-szigetek kereskedelméről szóló törvény, „végrehajtó megyegyezés" (olyan megegyezés, amelyet, az elnök köt és amelyet a szenátusnak nem kell jóváhagynia) útján, a Fülöp-szigetekkel az elkövetkezendő 28 év alatt folytatandó, preferenciális kereskedelmi viszony tervének megvalósítását tűzi ki céljául.

Később azonban a következő kijelentést tette: „Az előtt állunk, hogy ennek a népnek megadjuk politikai függetlenségét."

A Fülöp-szigetek „függetlenségük" mellett továbbra is az Egyesült Államok gazdasági uralma alatt maradnak.

XII. FEJEZET

Az infláció mint a háború következménye

A háború egyik legfontosabb következménye az, hogy a valuta a dollárhoz képest valamennyi hadviselő, de néhány semleges országban is elértéktelenedett. Minthogy a dollárt az arannyal egyenlőnek vehetjük,* a többi hadviselő ország valutája inflációs jellegű elértéktelenedésen ment át. Következésképpen, a papírpénzért bizonyos áru kisebb mennyisége vásárolható, mint azért az aranyért, amit ezek a papírpénzek, az általuk jelképezett aranymennyiségnek megfelelően a forgalomban helyettesíteni hivatottak. **

A valutának az aranyhoz vagy a dollárhoz viszonyított elértéktelenedését számos országban az állam által megállapított s a külkereskedelem és a fizetési mérleg szigorú szabályozásával biztosított szilárd árfolyammal leplezik. Így volt például Németországban. Az illegális kül- és belkereskedelemben azonban a márka elértéktelenedése teljesen világosan tűnt ki. A hivatalos árfolyam például 100 német márkát 172 svájci frankkal vett egyenlőnek, miközben 1943 közepén Svájcban 100

---

* 1933-tól az állami jegybankrendszerhez tartozó bankok nem kötelesek bankjegyeiket aranyra beváltani. Az Egyesült Államokban nincs forgalomban aranypénz. A külfölddel fenntartott kapcsolatok céljaira azonban minden kívánt mennyiségben adnak aranyat. A dollárt ilymódon egyenlőnek vehetjük az arannyal.

** Jelenleg lehetetlen az aranyat közvetlenül összehasonlítani a papírpénzzel, mert nincs sem „aranypiac", sem aranypénzforgalom. Az Egyesült Államok 35 dollárért veszi az arany unciáját. A többi tőkés országban az aranyat túlnyomórészt feketén adják-veszik. Az „Economist" 1942 november 28-i számában például azt írja, hogy Bombayban (India) a szabadpiacon az aranyért rupiában kétszer annyit fizetnek, mint az ugyanolyan mennyiségű aranyat képviselő papírdollárért vagy fontért.

márkáért 16 svájci frankot, egy évvel később pedig csak 8 frankot fizettek.* 1945 elején a „Zürcher Volksrecht" azt írta, hogy Németországban a feketepiacon 1 kiló kávé 2000 márkába, 1 cigaretta 2.5 márkába kerül.

A pénz elértéktelenedési tendenciája a tőkés háborús gazdaság lényegéből fakad.

Már rámutattunk arra, hogy a tőkés háborús gazdaság magában hordozza az elszegényedési tendenciát, mivel az áruk fogyasztása (beleértve a rombolásokat) a háború alatt a polgári fogyasztás gyors csökkenése ellenére is meghaladja a folyó termelést. A háború kiadásait részben az ország nemzeti vagyonának terhére fedezik. (Lásd a IV. fejezetet.) Az elszegényedés különösen jelentőssé válik, ha az ország területe hadműveletek színhelye lesz. Az Egyesült Államok kivétel, mivel ez az ország a békeidőben fel nem használt erőforrásait a háború alatt mozgósította és ilymódon elkerülte az elszegényedést. Az Egyesült Államoknak éppen ezért sikerült kisebb állami beavatkozással a dollár vásárlóértékét a háborúelőttitől valamelyest eltérő színvonalon megőriznie, mint a többi országnak.

Elméletileg az elszegényedésnek és az inflációnak nem kell szükségszerűen együttjárnia. Tételezzük fel azt a teljességgel valószínűtlen helyzetet, hogy a tőkés állam a háború kiadásait egyedül az adókból maradéktalanul fedezi: a nemzeti vagyon csökkenésének megfelelő nagyságú vagyonadóból és a jövedelmiadóból, amelynek befizetése után az adott állam polgárai a polgári fogyasztásra fennmaradó egész árumennyiség háborúelőtti összegének megfelelő jövedelemmel rendelkeznek Ebben az esetben az árak inflációs emelkedése nem következnék be (egyes árufajták áremelkedése más áruk árcsökkenését vonná maga után) s a papírpénz a forgalomban az aranyat teljes értékében képviselné, ha a háború előtt is ez volt a helyzet. Belső okokból nem keletkeznék infláció, nem következnék be sem a pénz elértéktelenedése, sem az áruk drágulása, noha a háború valóságos kiadásaiban nem állna be semilyen változás sem. Az adott esetben figyelmen kívül hagyjuk a pénz elértéktelenedésének lehetőségét a fizetési mérleg passzívitása következtében.

---

* Londoni rádió, 1944 július 11.

A tőkés országokban azonban nem így fedezik a háborús kiadásokat. Az állami kiadásoknak csak egy részét fedezik adókból.

A költségvetésnek kölcsönökkel és bankjegyek nyomásával fedezett hiánya az 1944-es költségvetési évben (egyes esetekben az 1943/44-es vagy az 1944/45-ös évben) a következő volt:

A költségvetés hiánya

	A nemzeti valuta milliárdjaiban*	A kiadások %-ában
Egyesült Államok	57	58
Anglia	2.8	47**
Németország***	80—90	60—70
Franciaország	234	66

Hasonló a helyzet a többi, ténylegesen, de nem formálisan hadviselő országban is.****

A hiányt túlnyomórészt kölcsönökkel, kisebb mértékben bankjegyek kibocsátásával fedezik. A finanszírozás mindkét módjának van egy közös vonása: a hadviselő államok polgárai az államtól papírokat kaptak háborús célra felhasznált vagyonukért vagy el nem költött jövedelmükért. Ezek a papírok valóságos értékek megszerzésének alapjául szolgáltak, mégpedig papírpénz alakjában azonnal, vagy amennyiben állampapírokat kaptak, csak később.

„Ezek az (állami — *V. J.*) adósságkötvények, amelyeket az eredetileg kölcsönvett és már régen elköltött tőke fejében állítanak ki, az *elpusztított tőkének* ezek a *papiros-másodpéldányai,* tulajdonosuk számára tőkeként szerepelnek . . .“*****

Ez a szakadék az ország valóságos elszegényedése és a nemzeti jövedelem pénzben kifejezett növekedése között az

* A „Mirovoje Chozjájsztvo i Mirovája Politika“ című folyóirat 1945 januári számának statisztikai melléklete.

** A lend-lease nélkül.

*** Az államadósság növekedésén alapuló becslés; 1943-tól nem közölték a költségvetést.

**** Kivétel látszólag Japán, ahol a hiánynak 1944/45-ben mindössze 14%-ot kellett kitennie; de az adatok igen kevéssé megbízhatók és a költségvetést másképp állítják össze, mint a többi országban. (V. ö.: „Oriental Economist“, 1944 december. 55. l.)

***** Marx: „Das Kapital.“ Hamburg 1894. 3. köt. 2. r. 14. l. (Aláhúzás tőlem — *V. J.*)

inflációs tendencia alapja: háború idején az állam inflációra kényszerül, mivel máskülönben képtelen megvásárolni a hadsereg felfegyverzéséhez szükséges árukat. Ez a helyzet a termelőeszközök magántulajdonának esetében.

Az állam a kölcsönöket túlnyomórészt nem közvetlenül a polgároktól, hanem a különböző hitelintézetektől veszi fel. A kiadott tőke (és a felhalmozott haszon) bankbetétek alakjában újra pénzalakot ölt.

Bankbetétek

(az illető ország valutájában)

	1939 végén	1944 végén	Növekedés (%-ban)
	(milliárdban)		
Egyesült Államok . . .	47.8	116.0	142
Kanada	2.8	5.2	86
Anglia	2.4	4.5	87
Franciaország	42.1	129.0	207
India	2.4	8.2	242

Németországra vonatkozólag nincsenek adatok.

Az el nem költött jövedelem takarékbetétekké alakul át.*

Takarékbetétek

	1939 végén	1944 végén	Növekedés (%-ban)
	(milliárdban)		
Egyesült Államok (a takarékigazolásokkal együtt) . .	14.0	56.1	300
Anglia	1.4	4.4	214
Franciaország	67.0	168.0	136
Németország**	20.0	81.0	305

A bankok, a takarékpénztárak és a biztosító intézetek egyre növekvő mértékben fektették állampapírokba a rájuk bízott pénzt. 1943 december végén az amerikai kereskedelmi

---

* A kormányok mindenütt támogatták a „takarékosságot". Angliában 1944 végén 17.5 millió embernek volt betétje a takarékpénztárban.

** A Németországra vonatkozó adatokat Heintze, a takarékpénztárak szövetségének elnöke hozta nyilvánosságra. („Neue Zürcher Zeitung" 1945. I. 21.)

bankok aktívájának („earning assets") 71%-a volt állampapír.*

A mérlegek alapján állítottuk össze a következő kimutatást, mely azt bizonyítja, hogy az aktívában az értékpapírok még az Egyesült Államok bankjainál is döntő súllyal szerepelnek.

Bankok	1945 végén Tőke (a tartalékkal)	Egész aktíva	Ebből állampapír	Betét
	(millió dollárban)			
National City Bank	249	5.434	2.773	5.143
Chase National Bank . . , . .	300	6.092	3.078	5.742
Guarantee Trust Company . . .	313	3.813	2.059	3.309
Bankers Trust Company	143	1.922	895	1.750
Manufacturers Trust Company . .	113	2.693	1.508	2.556
Philadelphia National Bank . .	44	869	524	807
Bank of America, San Francisco .	230	5.626	3.136	5.339

A betéteknek több, mint fele állampapírokban fekszik. De ez még nem minden. Maguknak a betéteknek egy része állami értékpapír. Erre rámutatnak a National City Bank és a Philadelpia National Bank mérlegében. Az utóbbi mérlegében az összeget is feltüntetik: az állami értékpapírok a betétek egyötödét (807 millió dollárból 168), az egész aktívának pedig 80%-át (869 millió dollárból 692) teszik ki.

Hogy a bank- és takarékbetétek növekedése a háborús gazdaság sajátsága, az abból látszik, hogy a semleges országokban ez a jelenség sokkal kisebb mértékben figyelhető meg.

	Bankbetétek (a nemzeti valuta milliárdjaiban)		Takarékbetétek	
	1939	1944	1939	1944
	az év végén			
Svédország	4.4	6.4	3.7	5.1
Svájc	3.0	3.8	2.8	3.3

A takarékpénztárak betétállományának 2—4-szeres növekedése a háborúelőttivel szemben már magában rejti az infláció potenciális veszélyét. Ha a betevők nagy tömegben

* „Statiszt" 1943. XII. 18.

követelik vissza betétjeiket, a hitelintézetek számára csak egy út marad a kifizetéshez szükséges pótlólagos összegek megszerzésére: a jegybankhoz fordulni. Ha a jegybank ezeknek az intézeteknek igényét további bankjegyek nyomásával elégíti ki, közvetlen inflációs veszély keletkezik. Ha nem elégíti ki ezeket az igényeket, az államnak moratóriumot kell elrendelnie a betétkifizetésekre (mint ahogy az Egyesült Államokban történt 1933-ban), vagy pedig sok pénzintézetnek csődöt kell jelentenie (mint ahogy Németországban történt 1931-ben). Mindkét eset azt jelenti, hogy megrendül az ország pénzrendszerébe vetett bizalom és ez szintén a pénz elértéktelenedéséhez vezet.

A háborús gazdaságot jellemző pénzbőség, a betétek növekedése annak a következménye, hogy a tőkét lehetetlen pénzalakból teljesen termelő tőkévé változtatni, mivel az ehhez szükséges elemek, mint nyersanyag, gépek és munkaerő csak elégtelen mennyiségben szerezhetők meg. Mindennek az a következménye, hogy a bankok csökkentik a tőkéseknek nyujtott hitelt és ugrásszerűen növelik az állam számára eszközölt kölcsönöket. A magánszemélyeknek pénzalakban a hitelintézetekre bízott vagyonát az állam hadianyagok vásárlására fordítja, amelyek a háború folyamán megsemmisülnek. Ezen a kerülő úton a polgárok tulajdonában levő vagyon egyre nagyobb része az állammal szemben fennálló követeléssé, fiktív tőkévé változik át.

Államadósság és nemzeti vagyon

(a nemzeti valuta milliárdjaiban)

		Egy All	Anglia	Németország	Franciaország	Japán
Államadósság	1938 végén	37.1	8.15	19.2	421	13.3
	1945 közepén	259	22	346*	1.600*	57**
Nemz. vagyon a háb. előtt		388	22	350	—	—

Külön hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzeti vagyon becslése itt csak nagyon hozzávetőleges (a valóságtól való eltérés

* 1944 végén.

** 1943 végén.

egyik vagy másik irányban 20% lehet).* De akármilyen jelentős is a nemzeti vagyonra vonatkozó becslés pontatlansága, a fentidézett számok mégis világosan mutatják, hogy az Egyesült Államok államadósságának összege meghaladja a nemzeti vagyon felét, Angliában ennek körülbelül háromnegyede, Németországban pedig egyenlő a nemzeti vagyonnal.

Természetesen még az ilyen nagy államadósság sem változtatja meg a legkisebb mértékben sem az országban levő vagyont, annak valóságos alakjában mint megtestesült munkaidőt. Akármilyen nagy az államadósság, ez még nem *közvetlen* oka az inflációnak; mindazonáltal közvetve érvényesíti hatását, mégpedig a következőképpen:

a) az államadósság után kamatot kell fizetni. Igaz, hogy az államok a második világháborúban kibocsátott kölcsönök után jóval alacsonyabb kamatot fizetnek, mint az első világháborúban fizettek** (ennek oka a pénztőke bősége, a profitrátának a kapitalizmus általános válsága korszakát jellemző esése,*** valamint a valóságos tőkének pénztőkévé való meggyorsult átalakulása a háború alatt). Az erősen megnövekedett államadósság után történő kamatkifizetés azonban azt jelenti, hogy az ország lakossága minden évben olyan jelentős összegű jövedelemhez jut, amelynek közvetlenül nem felel meg újonnan termelt érték. A lakosság jövedelme, „vásárlóképessége" ezzel az összeggel meghaladja a termelt áruk értékét.

---

* Az Egyesült Államokra vonatkozólag: *Deane, R. H.:* The anatomy of American wealth. (Az amerikai kozgazdaság anatómiája.) 1940; Angliára vonatkozólag: *Stamp, Sir Josiah:* The national capital. (A nemzeti vagyon.) 1937. A becslés nyers értékét vettük, mert az egyes tudajdonosok egymásközti eladósodásának nincs jelentősége (az 1935-re kiszámított *30 milliárd font sterlingnyi* összeghez 1 milliárdot hozzáadtunk). Stamp becslése kétségtelenül túlzott. A Németországra vonatkozó becslést az 1935. évi vagyoni statisztika alapján számítottuk ki; az 1939-ig bekövetkezett növekedés szintén a mi becslésünk.

** Angliában pl. az átlagos százalék, amely szerint a háromhónapos váltókat leszámítolták, az 1915—1918. években: 4.3 volt, az 1939—1943. években pedig mindössze 1%. (Lásd: „The Economic Journal" 1944. 340. l.)

*** „...a kamatláb esik, amennyiben ez a folyamat a pénztőke sajátos mozgásától függetlenül megy végbe — a profitráta csökkenő tendenciájának egyszerű következménye". (*Marx:* „Das Kapital." Hamburg 1894. 3. kötet. 2. rész. 15. l.)

Ennek nem kell inflációhoz vezetni, de az infláció lehetőségét rejti magában; az infláció csak az esetben kerülhető el, ha az állam, megfelelő magas adók segítségével, a lakosság jövedelmét az országban újonnan termelt érték összegére szállítja le;

b) a nagy államadósság még más szempontból is potenciális forrása az inflációnak.

Ha az állampapírok eladását megtiltanák, nem rejtenék magukban az infláció veszélyét. Ezek azonban szabadon eladhatók. Ha az állampapírok tulajdonosai árukat akarnak vásárolni és ehhez pénzre van szükségük, piacra viszik állampapírjaikat. Ha akad vevő, aki a kért árat megfizeti, nem változik semmi sem: az értékpapírok gazdát cserélnek. Ha azonban sokkal több állampapírt kínálnak eladásra, mint amennyire vevő van, az árfolyam erősen esni kezd. Az államnak vagy a bankoknak be kell „avatkozniok", máskép szólva, pénz ellenében magukra kell vállalniok az állampapírok fölöslegét, különben megrendül az állam hitele, ami pedig a pénz elértéktelenedéséhez vezetne. Az állampapírok megvásárlása az állam által az államadósság egy részének pénzben — bankjegyekben vagy papírpénzben, a pénzforgalom növelésének útján — való kifizetését jelenti, azaz megteremti az infláció közvetlen előfeltételét — hacsak a kifizetes nem az állami költségvetés feleslegének terhére történik, ami azonban sem a háborúk folyamán, sem utánuk néhány évig, még sohasem fordult elő.

c) A legtöbb országban a bankok és a takarékpénztárak az állampapírokat, névértékük elég nagy részének megfelelő összeg fejében kötelesek zálogul elfogadni; ilyen esetben az állampapírok akkor is az infláció közvetlen előfeltételévé lehetnek, ha nem bocsátják azokat áruba: a forgalomban levó papírpénz összege növekszik, mert a bankok, ha nincs elég készpénzük, a szükséges összeget a jegybanktól szerzik meg.

d) Néhány országban (például az Egyesült Államokban) a rövidlejáratú kincstárjegyek („treasury bills and certificates") a nagy pénzműveleteknél gyakran fizetési eszközül szolgálnak, miáltal pénzszerepet játszanak és az infláció közvetlen tényezőjeként hatnak.

A háború alatt a hadviselő, valamint a semleges országokban egyaránt jelentékenyen megnövekedett a kibocsátott bankjegyek összege.

Az első világháború utáni időszakban forgalomban volt papírjegyek *formálisan* minden országban bankjegyként szerepeltek. De csak formálisan; a valóságban túlnyomórészt állami papírpénz jellegük volt. A különbség tudvalevőleg a következő:

A valódi bankjegyek alapja a kereskedelmi hitel: a körforgás folyamatának még be nem fejeződött fázisa. Az árut előállították, de a fogyasztó még nem vásárolta meg, még nem került használatba. Még a körforgás területén van: áruraktárakban, további gyári feldolgozás céljából, a nagykereskedőknél vagy a kiskereskedők üzleteiben. E művelet végleges befejezéséig a bankok váltóra hitelt adnak a művelet résztvevőinek. A váltókat a központi jegybank leszámítolja és ezek alapján bocsátják ki a bankjegyeket. Az árut a fogyasztónak készpénzért adják el, amely pénz a kiskereskedőtől a nagykereskedőhöz, a nagykereskedőtől a gyároshoz vándorol, míg végül a kereskedelmi váltó kiváltására a bankba kerül, ahonnan visszajut a jegybankba. A valódi bankjegyek a körforgás folyamatából, amint a körforgás számára feleslegessé válnak, újra visszakerülnek a jegybankba, mindenesetre a válság időszakának kivételével, amikoris az el nem adott áruk a gyárakban vagy a körforgás területén megrekednek.

A háború alatt forgalomba volt papírpénzek gazdasági értelemben túlnyomórészt nem voltak valódi bankjegyek. Nem kereskedelmi hitel alapján bocsátották ki őket, hanem nagyobbrészt „avance"-ként, az illető ország kormányának nyujtott kölcsönként vagy az állampapírok zálogára. Az Angol Bank bankjegyeinek például, 1250 millió font sterlingnek megvolt a törvényes fedezete (a „Fiduciary issues"-nak nevezett angol állampapírok formájában). Az Angol Bank aranykészletét átadták a kormánynak és háborús célokra külföldön költötték el. A francia állam 1944 végén 496 milliárd frankkal tartozott a Francia Banknak, amit ettől a háború alatt újonnan kibocsátott bankjegyek alakjában kapott. Erre az időre a pénzforgalom összege 565 milliárd frankra növekedett. Még az Egyesült Álla-

mok jegybankrendszeréhez tartozó bankok is 19 milliárd dollárt fektettek állampapírokba 1945 február elsejéig, 21 milliárd 748 millió dollár pénzforgalom mellett.

Az a tény, hogy a forgalomban levő bankjegyek legnagyobb része nem valódi bankjegy, hanem gazdasági szempontból csak a bankjegyek külső formájában megjelenő állami papírpénz volt, megfosztotta a körforgást attól a lehetőségtől, hogy az áruforgalom csökkenéséhez alkalmazkodjék és automatikusan a jegybankba juttassa vissza a körfogás folyamatában felesleges bankjegyeket. Az államnak előlegezett és az állam által a körforgás folyamatába dobott papírpénz a körforgás területén marad abban az esetben is, ha az áruforgalom összege csökken; ezért mindig fennáll a bankjegyek elértéktelenedésének veszélye.

A háború finanszírozásában az infláció döntő tényezője a körforgás folyamatában levő papírpénznek ez a megváltozott jellege és egyáltalán nem maga a forgalomban levő papírpénz összegének növekedése, mint ahogy ezt a „mennyiségi elmélet" állítja. Nem általában a pénzforgalom növekedése, hanem annak az áruforgalom csökkenésével egyidejű növekedése teremti meg az elértéktelenedés előfeltételét.

Mint ismeretes, Marx, az egyszerű árutermelésben forgalmi eszközként szereplő pénz szükséges mennyiségét, meghatározva, nemcsak egyszerűen a forgalomba kerülő áru össztömegének árösszegével állította ezt szembe, hanem az árak összegét elosztotta az egynemű pénzegységek forgási számával. Mennél gyorsabban forog a pénz, annál kevesebb kell belőle az áruforgalom lebonyolításához és fordítva. Ezért a jegyforgalom növekedése, az áruértékek változatlan összege mellett nem vezet inflációhoz, ha egyidejűleg a bankjegyek forgása lassul. A tőkés hitelgazdaságban a forgalom lebonyolításánál a bankjegyek mellett csekkek és más fizetési eszközök is szerepelnek. A forgalom lebonyolításához szükséges pénzösszeg az egészből (betétek, csekkek stb. átruházásának alakjában) a „nem készpénzelszámolási" eszközökre eső részszel csökken.

Ha országok szerint vizsgáljuk a pénzforgalom növekedésének méretei és a drágulás közötti kölcsönös viszonyt, világossá válik, hogy a drágulás százalékban kisebb, mint a pénzforgalom növekedése.

Jegyforgalom *
(a nemzeti valuta millióiban)

	1939 végén	1944 végén	Emelkedés %-ban	Nagykereskedelmi index (1944 végén)	Emelkedés %-ban (1939 első fele = 100)
Egyesült Államok	7.598	25.335	233	137	37
Anglia	555	1.239	123	172	72
Németország . .	12.755	51.000	300	111	11
Japán	3.818	16.540	333	165	65

A pénzforgalom emelkedésének foka és a nagykereskedelmi árak növekedése között mutatkozó igen nagy különbség okai a következők:

Külső látszatra ezt az árak állami szabályozása, mesterségesen alacsony színvonalon való tartása magyarázza. Ez a magyarázat azonban nem érinti a kérdés gazdasági oldalát: miképpen lehetséges, hogy erősen megnövekedett pénzmennyiség van forgalomban ugyanakkor, amikor az árak nem emelkednek ennek megfelelően?

A válasz a következő:

a) Az állami szabályozás nem terjed ki minden árura. Számos, a szabályozás által nem érintett áru — föld, műalkotások,** értéktárgyak, különféle gyüjtemények ára igen erősen emelkedett; forgalmuk lebonyolításához további bankjegyösszeg szükséges.

---

* „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945. február.

** A „Frankfurter Zeitung" 1943 augusztus 27-i száma pl. a következőket írta Párizsról: „A tőkeelhelyezési lehetőségek keresése során a franktól való menekülés pánikszerű alakot öltött. Húsz, végösszegében több mint egymillió frankot eredményező árverésen főleg ékszert és értéktárgyakat adtak el. Az idei rekordot egy harminc darab, összesen 52.63 karátnyi brilliánssal díszített melltű tartja, amelyért 2.72 millió frankot fizettek... A műtárgyak piacán megváltozott a vásárlók összetétele. A régiségkereskedőket, gyüjtőket és műértőket egyre inkább kiszorítják a spekulánsok, akik tovább folytatják a tőzsdén jelenleg tiltott határidőüzleteiket, a festmények adás-vevését. A Hotel Drouetban (árverési csarnok) az üzletkötések aránylag élénkebben és nagyobb mértékben folynak, mint a tőzsdén... Egy, a modern festészet 31 képéből álló kis gyüjteményt félóra alatt majdnem 8 millió frankért adtak el. Claude Monet képei darabonként több mint 600 ezer frankba kerülnek... A régi mestereket előnyben részesítik. Jakob von Ruijsdael „Egyedüllét" c. képe 1.9 millió frankos árral az első helyen van, utána Goya arcképe következik 1.45 millió frankkal, majd Ingres egyik arcképe 1.24 millió frankkal. A szakértők becslését már nem veszik figyelembe." — A háború alatt hasonló volt a helyzet Németországban is.

b) Egyes országokban, főleg az Egyesült Államokban és Kanadában, a forgalomban levő áruk árainak összege részben azért emelkedett, mert növekedett az újonnan termelt összérték, részben pedig azért, mert néhány áru ára, a kereslet növekedése következtében erősen emelkedett. Ez az áremelkedés nem a bankjegyforgalom növekedésének eredménye volt, hanem ellenkezőleg, az áremelkedés követelte a forgalomban levő pénz összegének növelését.

c) A pénz forgási sebessége lassubbodott a háború folyamán. Az életkörülmények bizonytalansága, sokmillió ember lakóhelyváltoztatása, a távoli frontokra való utazása oda vezetett, hogy a vállalatok és az egyes személyek egyaránt állandóan több készpénzt tartottak maguknál, mint békében; a pótlólag kibocsátott bankjegyek igen jelentős része tezaurálódott.

d) Ugyanezek az okok vezettek a nem-készpénz-elszámolás szerepének viszonylagos csökkenéséhez. A hadseregek és azok személyi állománya idegen országokban, valamint az ország belsejében levő frontokon majdnem kizárólag készpénzzel fizettek. A feketepiac forgalmát, ami néhány országban nagyjelentőségű volt, kizárólag készpénzzel bonyolították le.*

---

* Az Egyesült Államok háborúalatti bankjegyforgalmára vonatkozó statisztikai adatok alanti táblázata azt mutatja, hogy a jegyforgalom emelkedése nagyobbrészt a vagyonképződés és a nagykereskedelem céljait szolgálta.

A bankjegyek címlete (dollárban)	1939 végén (szeptember) (millió dollárban)	1944 végén (szeptember) (millió dollárban)	A növekedés százalékban
1	559	937	67
5	1.019	2.078	103
10	1.772	5.789	226
20	1.576	6.731	327
50	460	1.829	297
100	919	3.765	309
500	191	516	170
1.000	425	939	120

A „New York Times" 1944. XII. 3-i száma megjegyzi, hogy szembeszökő az 50 dolláros és nagyobb címletű bankjegyek forgalmának szokatlan növekedése. „Nem alaptalan az a feltételezés, hogy ezt részben a feketepiac okozta. Lehet, hogy néhány kis- és nagykereskedő, aki az árut nem hivatalos áron adta-vette, minthogy el akarta kerülni ezeknek az ügyleteknek a könyvekben való szerepeltetését és a bankon keresztül való lebonyolítását, ezeknek az ügyleteknek az elszámolásánál nagyobb címletű bankjegyeket használt."

Ezek azok a legfontosabb okok, amelyeknek következtében a hadviselő országokban érvényes árak a bankjegyforgalom növekedésénél jelentékenyen kevésbbé emelkedtek.

Az állami szabályozás jelentőségét az a körülmény bizonyítja, hogy az áremelkedés a semleges országokban nagyobb volt, mint a nagy hadviselő országokban.* Így például a nagybani árak emelkedése 1944 végéig a következőképpen alakult.

A nagybani árak emelkedése 1939—1944[**]

(1939 első fele = 100)

Argentina	Irán	Spanyolország	Portugália	Svédország	Svájc	Törökország
110	407	107	150	79	109	327

Mindez azt mutatja, hogy a tőkés háborús gazdaságban a bankjegyforgalom növekedése és az áremelkedés között nem olyan egyszerű az összefüggés, mint ahogy ezt általában a „mennyiségi elmélet" hívei állítják. A háború alatt a bankjegyforgalom bizonyos növekedése szükséges a forgási sebesség lassúbbodásának kiegyenlítéséhez. Csak ha a bankóprés nyakló nélkül dob egyre újabb papírpénz-mennyiséget a forgalomba, — mint ahogy ez Európa németek által megszállott országainak többségében történt — csak akkor következik be a pénz gyors elértéktelenedése, a szó klasszikus értelmében vett infláció. A valutáknak az arannyal egyenlő értékű dollárban kifejezett árfolyama azt mutatja, hogy a háború alatt volt inflációs folyamat. Túloldalon táblázatban adjuk meg a legfontosabb valuták árfolyamait, de külön hangsúlyozzuk, hogy a *szövetséges országok valutaárfolyamai nem szabad árfolyamok, hanem az Egyesült Államok és az illető ország közötti megállapodás alapján megszabott árfolyamok,* amelyeket az Egyesült Államok által nyujtott dollárhitelek segítségével tartottak fenn.

---

* Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a semleges országokban a feketepiac szerepe sokkal kisebb volt, mint azokban, amelyek háborút viseltek.

** Monthly Bulletin of Statistics L. of N. 4. szám. 1946 április. 161. l.

*Valutaárfolyamok**

(centekben)

	1939 június	1944 vége	1945 szeptember
Angol font . .	468	403.5	402.5
Ausztráliai font	373	322.8	320.7
Kanadai dollár	99.77	89.75**	89.91
Indiai rupia .	34.92	30.12	30.12
Francia frank .	2.65	2.00***	0.84****
Olasz líra . . .	5.26	1.00	1.00
Belga frank .	17.01	2.30****	2.30
Német márka .	40.10	2.32*****	—

Az európai semleges országok között 1944 végére a dollárhoz képest csak Svédország és Svájc valutája nem értéktelenedett el.

Erősen elértéktelenedett a valuta a németek által megszállott országokban. Az elértéktelenedés a felszabadulás után is folytatódott, mert a németek óriási mennyiségű papírpénzt dobtak forgalomba, kiűzésük után pedig az angol és amerikai hadsereg bocsátott ki új papírpénzt, azonkívül ezeknek az országoknak kiadásait eleinte nagymértékben bankóprés útján fedezték, mivel az adóbehajtási gépezet még nem működött.

Külön hangsúlyozzuk, hogy a felszabadított európai országok fentidézett cent- (dollár)-árfolyamai lényegesen magasabbak annál, amennyi a francia frank, olasz líra stb. belső vásárlóértékének megfelelne. A magas árfolyamot ezeknek az országoknak érdekében állapították meg azért, hogy a megszálló csapatok a papírdollárok és font sterling segítségével ne vásárolhassák fel az egész meglévő árukészletet. A magas árfolyam a külkereskedelemben ideiglenesen nem volt különösebb jelentőségű, mert ezek az országok hosszú időn keresz-

---

* Az „Annuaire statistique" és a „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." adatai.

** Szabad árfolyam.

*** A szovetségesek által hivatalosan megállapított árfolyam: 50 frank = 1 dollár.

**** Új árfolyam az 1945 végén végrehajtott leértékelés után.

***** A márka svájci szabad árának — 10 márka = 1 svájci frank — alapján kiszámítva.

tül csupán hitelbe kaptak árut és semmit sem exportáltak. Mikor azonban megkíséreltek az áruexportot a szilárdvalutájú országokba, az Egyesült Államokba, Angliába és a dominiumokba, kitűnt, hogy ezen árfolyamok mellett az illető nyugateurópai országok árui egyáltalán nem versenyképesek.* Ez országok valutájának elértéktelenedése a valóságban nagyobb, mint ahogyan az a dolláron visszatükröződik. A belső okokból fejlődő inflációs folyamatot természetesen nem lehet a külvilággal való kapcsolat céljából felemelt árfolyam segítségével megállítani.

Franciaország példája bizonyítja, hogy a valutát egyáltalán nem menti meg az elértéktelenedéstől a dollárhoz s ezzel együtt az aranyhoz képest megállapított szilárd árfolyam. Noha az ország felszabadulásakor rögzítették az árfolyamot, noha Franciaországnak jelentős aranytartaléka és dollárvagyona volt az Egyesült Államokban,** noha a francia kormány a bankjegyek egyrészét egyszeri vagyonadóval kivonta a forgalomból, a frank belső elértéktelenedése lehetetlenné tette ennek a magas árfolyamnak fenntartását. 1945 végén a francia parlament a frank leértékelésére kényszerült, amennyiben a dollár árfolyamát 50 frankról 119 frankra emelte fel.

A valuta teljes csődjének példája a görög drachma.

---

* „A legnagyobb nehézség most a franknak a dollárhoz képes jelentékenyen felemelt árfolyama. Közben vásárlóértéke nem igen nagyobb árfolyama felénél... A Párizsban vagy Franciaország más részében tartózkodó amerikai katonák dollárjaikért kevesebb árut kapnak, mint amennyit a dollár aranytartalma szerint kapniok kellene. A franciáknak megmondták, hogy az áruk mai árának fenntartása, a valuta mostani árfolyama mellett, jelentősen megnehezíti az Egyesült Államokba irányuló kivitelük növelésének lehetőségét. A francia borexportőrök megbizottai nemrégiben az Egyesült Államokban jártak és itt tudomásukra hozták, hogy az általuk jelzett exportáruk árai a kivitel kilátásait igen kétségessé teszik. Tudvalevőleg ugyanezt közölték más francia exportőrökkel is. Ezenkívül a franciáknak nem szabad szem elől téveszteniök az idegenforgalom küszöbönálló fejlődését." (New York Times", 1945. I. 25.)

** 1945 szeptemberében a Francia Bank aranykészlete 75 milliárd frank volt. Az Egyesült Államokban zárolt mérleg 1.400 millió dollárt, vagyis 70 milliárd frankot tett ki, 496 milliárd frank bankjegyforgalom mellett.

Bankjegyforgalom
(milliárd drachmában) *

1939	1940	1941	1942	1943	1944 nov.
9	15	49	306	1.276	2.500,000.000

1944 novemberében 2.500 millió milliárd drachma volt forgalomban. A drachma majdnem teljesen elértéktelenedett: 1944 novemberében, a stabilizáció megkísérlésekor 50 milliárd régi drachmát váltottak át egy újra.

Az ország azonban gazdaságilag annyira elszegényedett és politikailag annyira bizonytalan, hogy a stabilizációs kísérlet még rövid időre sem sikerült. Már 1945 januárjában javában folyt az új drachma elértéktelenedése, noha pótlólag még nem dobtak forgalomba papírpénzt.

A hitleri uralom alatt és ennek bukása után a megszállott országokban és Németország volt szövetségeseinél a valutának erős, noha nem is ennyire katasztrofális elértéktelenedése ment végbe. Ebben a jelenségben a szóbanforgó országok gazdasági kimerülése és a német megszállók pusztításai tükröződtek. Mindezekben az országokban igen alacsony színvonalra esett az árutermelés; 1945-ben igen gyengén működött az egyenes adókat behajtó állami gépezet; a vagyonos rétegek kibújtak az adófizetés alól. Az állami és a községi költségvetésekben igen nagy hiány keletkezett, amit nagyobbrészt papírpénz kibocsátásával kellett fedezni, mert a gazdagok nemigen jegyeztek államkölcsönt. Ilyen körülmények között az infláció elkerülhetetlenné vált. A bankjegyek egy részét ugyan párhuzamos bankjegycsere és vagyonadóbehajtás útján kivonták a forgalomból, de ez mindenütt csak ideiglenesen állította meg az inflációs folyamatot.

Különben a legyőzött országokban — Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban stb. — így történt ez az első világháború után is.

*

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az aranykészletek nagysága az egyes országokban, az „aranyfedezet" foka, amit a XIX. században a valutaszilárdság döntő tényezőjének tartottak, a jelenlegi körülmények között majdnem teljesen el-

* „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945 február. 48. l.

vesztette hatását a valuta árfolyamára. Belgiumban a viszonylag nagy aranykészlet (32 milliárd frank) nem akadályozta meg a belga frank igen erős elértéktelenedését. Az angol font úgyszólván teljesen hiányzó aranyfedezete nem befolyásolta ennek árfolyamát! Minthogy az aranyat csaknem sohasem használták a valuta paritásának megóvására, — ahogy ezt a XIX. században és egészen az első világháborúig tették — ha a valuta belső gazdasági okok következtében értéktelenedik el, az aranykészletnek gyakorlatilag nincs jelentősége az árfolyamalakulás szempontjából.*

Egyes országoknak az a kísérlete, hogy valutájukat belföldi aranyeladással biztosítsák, az inflációt okozó gazdasági tényezőkkel szemben hatástalannak bizonyult: az arany kinccsé változott vagy külföldre csempészték, az infláció pedig tovább folyt.

Erre vonatkozólag Egyiptom szolgálhat például. Az egyiptomi valutának (az egyiptomi fontnak) az angol fonthoz és a dollárhoz képest a háború egész tartama alatt szilárd árfolyama volt. Az arany- és az idegen valutakészlet a háború alatt hatszorosára, a bankjegyforgalom pedig mindössze négyszeresére emelkedett. A bankjegyforgalom kisebb volt, mint az arany és a devízák mennyisége.

	1945 augusztus** (millió font sterlingben)
Bankjegyforgalom	123.7
Arany	6.3
Devízák	138.7

Mégis volt áremelkedés, amit méretei folytán inflációs jellegűnek kell tekinteni. Ha az 1939. év első felében érvényes árakat 100-nak vesszük, az 1944 augusztusi nagykereskedelmi árak jelzőszáma 314-re emelkedett.

Az arany- és a külföldi valutakészletek, az aktív fizetési mérleg és a dollárhoz képest szilárd árfolyam ellenére is bekövetkezett áremelkedés oka az volt, hogy Egyiptom Afrikában a hadműveletek támaszpontja lett és keletre irányuló

* Néhány semleges ország — Spanyolország, Portugália, Svédország és Svájc, — a háború alatt erősen megnövelték aranytartalékukat. Ezek az országok áruikat külföldön gyakran szívesebben adták más árukért cserébe, semmint aranyért.

** „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1946 február.

csapat-, valamint anyagszállításokra használták. Állandóan angol és amerikai hadseregeket láttak el itt, ami Egyiptom valóságos értékeinek kimerülését idézte elő, noha egyidejűleg nagyösszegű dollár és angol font halmozódott fel. Ilyen körülmények között 1943 novemberében sikertelen maradt az egyiptomi kormánynak az a próbálkozása, hogy az aranyrudakat az egyiptomi font árfolyamának kétszeresén cserélje be bankjegyekre. Ugyanez volt az eredmény 1944 novemberében Görögországban is, amikor kísérletet tettek a valutának a hivatalos árfolyamot négyszer meghaladó áron forgalomba hozott angol arany sovereign-nyel való stabilizálására.

Ezek a példák azt mutatják, hogy az arany csak abban az esetben tarthatja fel a nemzeti valuta elértéktelenedését, ha ez nem belső gazdasági okok folytán következik be, hanem a fizetési mérleg rendkívüli passzivitásának eredménye.

Magától értetődik, hogy a tőkés viszonyok közepette az arany az inflációban is értékmérő és világpénz szerepét játssza. Az országon belül az infláció bizonyos fokán az arany (a külföldi valutával együtt) a papírpénzt, mint ármértéket és csereeszközt, a nagy- és spekulációs kereskedelemben (amelyek ez esetben lényegükben azonosak) egyre jobban kiszorítja. Igy például 1945 őszén Magyarországon a papírpénzben kifejezett árakat a „napoleon" (Napoléon d'or) aranyérme árfolyama alapján, amely pedig sehol sem játszotta forgalmi eszköz szerepét vagy az arannyal egyenlőnek vehető amerikai dollár alapján szabták meg.

Az infláció gazdasági és szociális következményei

Függetlenül attól, hogy az infláció „valódi"-e, a szó klasszikus értelmében, azaz közvetlenül az állami költségvetés hiányának pótlására végrehajtott bankjegykibocsátás okozta-e, vagy pedig más okból keletkezik, az infláció — az áremelkedés mértékének és ütemének arányában — hat a gazdasági és szociális viszonyokra. Ez a hatás sokoldalú és a termelés egyes ágai és a különböző osztályok szerint eltérő következményekkel jár együtt.

A valuta elértéktelenedése kedvez a kivitelnek és megnehezíti a behozatalt. Ezért a két világháború között Angliában és az Egyesült Államokban a valuta „szervezett" elértéktelenítését hajtották végre áruik világpiaci versenyképességé-

nek növelése céljából: Angliában letértek az aranyalapról, Roosevelt 1933-ban csökkentette a dollár aranytartalmát. A jövőben sincsenek kizárva az egyes államok hasonló rendszabályai. Az infláció elleni harc a háború befejezését követő első években mindenekelőtt Európa hadatviselt országaiban lesz napirenden, később pedig Kínában, Japánban, Törökországban stb.; a fizetési mérleg passzivitása miatt magát Angliát is fenyegeti a valuta további elértéktelenedésének veszélye.

Az infláció az országon belül a tényleges jövedelem új elosztását jelenti. Az infláció csökkenti a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok tényleges jövedelmét. A munkabéreket és fizetéseket elértéktelenedő valutában állapítják meg. Még ha ez a bér rövid időközökben emelkedik is, a munkások és alkalmazottak mindenképpen az infláció áldozatai, mert a munkabér emelése nem mindig követi a drágulást és a kezükben levő pénz vásárlóértéke állandóan csökken. Ezért az infláció mindig a munkások helyzetének gyors rosszabbodásával jár: az értéktöbblet rátája az infláció alatt ugrásszerűen emelkedik.

Az infláció a pénz elértéktelenedésének megfelelően a járadékot élvezők jövedelmének csökkenését jelenti. A háború következtében összezsugorodott nemzeti vagyon és az államadósságok kamatainak igen erősen megnövekedett összege közötti differenciát az infláció teljesen vagy részben megsemmisíti. Még hozzá a járadékot élvezőknek és mindazoknak a polgároknak a kárára, akiknek birtokában államadóssági vagy más kamatozó kötvények vannak.

Az infláció a kiskereskedők és kisiparosok elszegényedését jelenti. Áruiknak látszólagos nagy haszonnal való eladása nem változtat a dolgon, mert a befolyt pénzért minden egyes körforgás után egyre kisebb árumennyiséget tudnak vásárolni.

Az infláció az adósok meggazdagodását jelenti: az iparvállalatok, földbirtokosok, gazdag parasztok, háztulajdonosok meggazdagodását, akik adósságaikat elértéktelenedett pénzben fizethetik ki. Különösen azok a spekulációs vállalatok gazdagodnak meg, amelyek az infláció alatt a jegybankoktól vagy a nagybankoktól hiteleket kapnak, ezen a pénzen „tárgyi értékeket" vásárolnak, gyárakat építenek és a hiteleket teljesen elértéktelenedett pénzzel fizetik vissza.

Az infláció szociális következménye ezért egyik oldalon az ugrásszerű tőkecentralizáció, a másik oldalon a kiskereskedők, kisiparosok és járadékosok tömeges tönkremenetele. A tőkés társadalom polarizálódása két fő osztályra: burzsoáziára és proletárságra az infláció következtében meggyorsul, miközben a munkások és alkalmazottak nagymértékben elszegényednek.

Ám a maroknyi burzsoá és földesúr inflációs meggazdagodásáért a nemzetgazdaság mély megrendülésével kell fizetni. A kapitalizmus érdekei a valuta állandó, szilárd értékét követelik. Az infláció nem lehet állandó jelenség. Ha az infláció bizonyos határon túljutott, a valutát újra stabilizálni kell, különben az egész gazdasági és társadalmi rendszer összeomolhat. Az infláció bizonyos fokon túl a burzsoáziának azon rétegeit is hátrányosan érinti, amelyek eddig nagy hasznot húztak belőle. Ezért a burzsoáziának ezek az elemei is a valuta stabilizációjára törekednek.

Tervek a valuta stabilizálására nemzetközi méretekben

Az első és a második világháború között két évtizeden át tartó „valuta-káosz" az első világháború és az 1929—1933-as évek mély gazdasági válságának eredménye volt. Ugyanakkor a valuta elértéktelenedése méginkább megingatta a tőkés gazdaságot. Érthető tehát, hogy már a második világháború folyamán terveket dolgoztak ki a háborúutáni infláció elkerülésére és evégből nemzetközi értekezleteket hívtak össze.

Anglia és az Egyesült Államok egyaránt arra törekedett, — amint ez ismeretes — hogy ennek a problémának intézését saját kezébe vegye. Anglia az angol birodalom gazdasági hatalmát, Anglia szerteágazó nemzetközi bankrendszerét és Londonnak, mint a világ bankközpontjának régi hagyományait dobhatta a mérleg serpenyőjébe; végül felhasználhatta „negatív" erejét: a font leértékelésének lehetőségét is s ilymódon az egész birodalom piacára támaszkodva éles harcot kezdhetett a világpiacon. Ezzel szemben az Egyesült Államok óriási aranytartalékára és nemzetközi hitelek nyujtásának lehetőségére, valamint általában a háború folyamán még jobban kifejlődött gazdaságának erejére támaszkodott.

A kapitalista világ két vezető országa eltérő helyzetének megfelelően tudvalevőleg két különböző tervet dolgozott ki:

az angol Keynes- és az amerikai White-tervet.* Mindkét tervben közös volt bizonyos nemzetközi valutaféle és nemzetközi klíring létesítésének gondolata a valuta-elértéktelenedés lehetőségének megelőzése céljából, amennyiben egyik vagy másik ország fizetési mérlege ideiglenesen passzív egyenleget mutatna. A Keynes-terv ezt az arany kikapcsolása és olyan alap létesítése útján törekedett megvalósítani, amelyet az ebben a szervezetben résztvevő valamennyi állam papírpénz-hozzájárulásaiból létesítenek. Ez a terv megfelelt Anglia érdekeinek, mivel az angol aranykészletet még az Egyesült Államok háborúbalépése előtt amerikai bevásárlásokra fordították.

A White-terv viszont az Egyesült Államok nagy aranykészleteinek megfelelően aranyalap létesítése útján igyekezett célhoz jutni. Az első megoldásnál a szervezet központja természetesen London lett volna, a másodiknál inkább New York.** A White-tervnek volt egy Anglia számára különösen kellemetlen pontja: az az indítvány, hogy adják át a valutaalapnak és mozgósítsák a többi állam — közöttük India és Egyiptom — Angliában „befagyasztott" hiteleit.

Az Egyesült Államok és Anglia közötti hosszas tárgyalások, majd a Bretton Woods-i értekezlet után 1944 júniusában — mint ismeretes — kompromisszumot kötöttek. Ennek értelmében a nemzetközi valutaegység létesítésének és a befagyasztott hitelek mozgósításának gondolatát elhagyták, az aranynak pedig jelentősebb szerepet adtak, mint aminőt a Keynes-terv szerint játszott volna. Minden ország számára kvótát állapítottak meg.

A valutaalap szerepének gazdasági lényege a következő:

Minden állam letétbehelyezi a kvóta alapján az alapszabályokban számára megállapított összeget, részint aranyban, részint saját papírpénzében:*** a kvóta 25%-át vagy az or-

---

* Ezeknek a terveknek tartalma a sajtóból ismeretes és így részleteikkel nem foglalkozunk. Lásd: *Varga:* A valuta háborúutáni stabilizációjának tervei. („Vojna i Robacsij Klasz" (Háború és Munkásosztály) 1943 december) és *Trachtenberg:* A nemzetközi valutamegegyezések tervei. („Mirovoje Chozjájsztvo i Mirovája Politika" 1944 február.)

** Eleinte az elszámolásokra mindkét terv új valutaegységet — Keynes a „Bankor"-t, White pedig az „Unitas"-t — akart létesíteni. Később lemondtak erről a gondolatról.

*** A letétbehelyezés nagyrészt magában az országban történik.

ság aranykészletének 10%-át (minden esetben a kisebb összeget) aranyban, a többit az illető ország papírpénzében. Ha valamelyik ország fizetési mérlege passzív, úgy idegen valuta szükséglete nagyobb, mint a többi országnak az ő valutája iránti kereslete. (Itt figyelmen kívül hagyjuk a tőkekivitelt.) Az államnak jogában áll négy éven át évenként kvótájának 25%-át, azaz végülis kvótájának 100%-át az alapból idegen valutában felvenni, rövid időre alacsony, hosszú időre magasabb kamatra.* Ha az állam fizetési mérlege aktív, úgy valutájának világpiaci kereslete nagyobb, mint idegen valuta iránti saját kereslete. Valutája a valutaalapban „ritka" valuta lesz s így esetleg kontingentálják.

A valutaalap hasznos szolgálatot tehet, amennyiben kiegyenlítheti az egyes országok fizetési mérlegének ideiglenes és nem túlnagy passzív egyenlegét, így elodázhatja a valuta „külső okokból" bekövetkező elértéktelenedését. A valuta „belső" okokból bekövetkező elértéktelenedését a valutaalap nem akadályozhatja meg. Sőt, a „külső" okokból folyó elértéktelenedés veszélyét is csak az esetben háríthatja el, ha a fizetési mérleg csupán *rövid ideig tartó* passzív egyenlegéről van szó.

Konkrétebb formában: a háború után az európai és az ázsiai országok többségének passzív fizetési mérlege lesz, míg az Egyesült Államok, ha a tőkekiviteltől eltekintünk, kifejezetten aktív fizetési mérleggel fog rendelkezni. Ennek oda kell vezetnie, hogy az első évben majdnem minden résztvevő fél dollárban fogja felhasználni valutaalap-kvótájának 25%-át. Ezért a valutaalapban hamarosan hiánynak kell mutatkoznia az Egyesült Államok valutáját illetőleg,** ami to-

---

* A kvóta 25%-a után egy negyed évre nem kell kamatot fizetni. 9 hónapra ½%-ot állapítanak meg, minden további évre ½%-kal többet; a továbbiakban a kamat minden negyedévvel és évvel ½%-kal emelkedik. Ha az állam hitelét négy éven át évenként a kvóta negyedének összegéig teljesen felhasználja, úgy a hatodik évben az első negyedért már 3%-ot kell fizetnie, a tizedik évben 5%-ot, a második negyedért 4½%-ot stb.

** Az alap 10 milliárd dollárnyi összt ő kéjéből (amelyből a szövetségesekre és semlegesekre 8.8 milliárd jut) 2.750 millió az Egyesült Államokra, 6 milliárd a többi országra esik. Ha a többi állam 25%-os hitelkvótáját túlnyomórészt dollárban veszi igénybe — ami igen valószínű, — az alap dollárvaluta-készlete már két év alatt kimerül.

vábbi működését jelentősen megnehezíti. Ezért az amerikai bankárok értekezlete 1945. elején elutasította a valutaalap létesítését s amellett a terv mellett foglalt állást, hogy ideiglenesen csak a fontnak a dollárhoz viszonyított árfolyamát stabilizálják, a többi valutával szemben várakozó álláspontra helyezkednek. A brit ipari vállalkozók egyesülete szintén úgy nyilatkozott, hogy a terv jóváhagyását el kell halasztani mindaddig, míg a résztvevő országokban egységesen meg nem oldják a nemzetközi kereskedelem és a kereskedelmi politika kérdéseit (másszóval addig, míg az Egyesült Államok meg nem nyitja határait az adós országok áruinak behozatala előtt).

A valutaalapnak 1945 május elsején kellett volna megkezdenie működését, ha addigra az egész összeg 65%-át befizető országok ezt az egyezményt jóváhagyják; ez azonban csak 1945 végén történt meg.*

A valutaalap nem elégítheti ki a háború folyamán elszegényedett országok nagy tőkebehozatal szükségletét.

Ezért kellett a valutaalapot a *tőkekivitel céljára nemzetközi bankkal kiegészíteni.* Ennek a banknak feladata azoknak a kölcsönöknek garantálása, amelyeket a bankok nyujtanak a különböző államoknak vagy az illető állam garanciája mellett a különböző vállalatoknak. Rendkívüli esetekben saját pénzéből is adhat ilyen kölcsönt. Világos, hogy az államnak a gazdasági életben játszott szerepét a nemzetközi bank működése minden tőkés országban erősíteni fogja.

A részvénytőke körülbelül 9 milliárd dollár, amelyből az Egyesült Államok 3.2, Anglia 1.3 milliárdot jegyez. A tőkét csak 20 százalékban fizetik be: a többit összegenként lehet követelni, ha ezt a körülmények indokolják. A befizetések az egész összeg 2 százalékáig aranyban történnek, a többi az illető ország valutájában.

---

* Mint ismeretes, Anglia mindaddig halasztgatta a terv jóváhagyását. míg 1945 végén 1.1 milliárd font sterling kölcsönre és a lend-lease adósságok fizetésének elengedésére szóló megegyezést nem kötött az Egyesült Államokkal. Anglia fontos érveinek egyike a kölcsönről folytatott hosszú megbeszélések alkalmával az volt, hogy a „Bretton-Woods-i megegyezés jóváhagyásának visszautasításával fenyegetőzött. (Lásd: *Varga J.*: Az angol-amerikai pénzügyi egyesség. „Novoje Vremja" 1946. 1. szám.)

A két intézmény szervezeti kérdéseivel nem foglalkozunk. Az adott konkrét körülmények között természetesen az Egyesült Államok lesz a tőkét kölcsönző ország, a háború folyamán elszegényedettek pedig tőkét fognak importálni. Éppen ezért az amerikai üzleti körök részéről ezzel az intézménnyel szemben elhangzott éles ellenvetések lényege az a gondolat volt, hogy amennyiben ők saját tőkéjüket adják, miért ne ők maguk határozzák meg a formát, amelyben ez a művelet végbemegy.* Anglia közgazdászainak ugyanakkor az volt a véleményük, hogy ezen intézmények megszervezésének következtében Anglia az Egyesült Államok pénzügyi uralma alá kerülne. Az a tény, hogy Angliának nagy kölcsönt kellett kérnie az Egyesült Államoktól, azt bizonyítja, miszerint ez a háború elkerülhetetlen következménye volt.

A valuta stabilizálásának kísérletei az egyes európai országokban

A kontinentális Európában a háború befejezése után gyorsan fejlődött az infláció. Ennek *gazdasági alapja* abban rejlik, hogy a termelés színvonala még mindenütt igen alacsony, miközben a termelési lehetőségek jelentős részét a szállítás — vasutak, hidak, kikötők — helyreállítására és építkezésre kell fordítani, nem pedig a mindennapi fogyasztási cikkek termelésére. Az egyes országok nemzeti vagyona már növekszik, de nem a fogyasztási cikkekben és ez a pénz további elértéktelenedéséhez vezet.

A *politikai tényező* — azoknak a reakciós erőknek szabotázsa, amelyek kezükben tartják a demokratikus országok termelőeszközeinek jelentős részét — erősíti az inflációt.

Az infláció tovább folyik annál is inkább, mert a németek, mikor egyik vagy másik általuk megszállott ország elhagyására készültek, óriási mennyiségű papírpénzt nyomtak, amit részben forgalomba hoztak, részben magukkal vittek. Nagy pénzösszegek voltak a németekkel együttműködő és a feketepiacon spekuláló személyek tulajdonában. Az emigrációból visszatérő kormányoknak az állami adóbehajtó szervezet hiánya miatt, szintén a bankópréshez kellett folyamodniok. Egész sor

---

* Lásd például *B. Anderson*, a Chase Bank volt közgazdászának írását, „Commercial and Financial Chronicle" 1943. XII. 16.

országban éles és egyre növekedő különbség keletkezett a pénzegységnek a szövetségesek által az ország felszabadításakor szilárd árfolyamon rögzített külső és ennek belső vásárlóértéke között.

Európa egyes tőkés országai nem várhattak addig, míg az alap segítségével meg lehet kísérelni a stabilizációt; megkisérelték a valutát saját erejükből stabilizálni, de legtöbbször eredménytelenül. A módszer alapjában mindig ugyanaz volt: a bankjegyek jelentős részének a forgalomból való kivonása, úgyhogy elvették az emberek bankjegyeinek egy részét vagyonadó kivetése vagy állami kölcsön kibocsátása útján vagy pedig a két eljárás kombinálásával.

Például *Belgium* szolgálhat. A bankjegyforgalom a következőképen emelkedett:

1939 vegén	1943 végén	1944 augusztus	1945 január	1945 szeptember	1945 december
		(milliárd frankban)			
28	83	100	44	64	70.4

Mint ezek a számok mutatják, a reform pillanatában a bankjegyforgalom összege több mint felével csökkent. Ezt úgy érték el, hogy a 100 frankos és nagyobb címletű bankjegyeket, körülbelül 60 milliárdnyi összegben bevonták.* Ezeket nem cserélték be újakra, hanem tulajdonosuk folyószámlájára vezették s családtagonként 2000 frankot a folyószámla tulajdonosának szabad rendelkezésére bocsátottak. 28 milliárd frank értékben új bankjegyeket bocsátottak ki a régiek becserélésére. (Egy idejűleg zár alá helyezték a többi bankszámlákat is és rendelkezést adtak ki tulajdonosaik ingó vagyonának bejelentéséről.) *A kivont összeg 40 százalékát új bankjegyekre cserélték át.*

Ezeknek a rendszabályoknak célja nemcsak a jegyforgalom összegének csökkentése volt, hanem az is, hogy a megszállás alatt gyüjtött vagyonokat megállapítsák és adók útján bevonják. Az eredmény nem volt valami biztató. A megszállás időszakának újgazdagjai és a spekulánsok sok lehetőséget találtak vagyonuk eltitkolására.

---

* A forgalomban volt kiscímletű bankjegyek teljes összege 4 milliárd frankot tett ki.

Az árcsökkenést sem érték el. Az ujságok jelentései után ítélve, az árak a pénzreform végrehajtása után a feketepiacon tovább emelkedtek. Ez érthető: a forgalomban levő bankjegyek összegének csökkentése nem szüntette meg a pénz elértéktelenedésének alapokait: az ország kifosztását a németek által, a hadműveletek okozta pusztítást, az ellentétet az ország tényleges javakban való elszegényedése és a pénzben kifejezett látszólagos meggazdagodás között. Ezért, mint ahogy fentebb mondottuk, a régi bankjegyek kivonása után újra a bankópréshez kellett folyamodni; kilenc hónap alatt a pénzforgalom újra 20 milliárd frankkal, azaz 50%-kal emelkedett. Az infláció menete lassúbbodott, de nem állott meg. Hosszú időre van szükség, míg csökkentve a fogyasztást, a termelés növelésének segítségével a háború következményeit legyőzik és szilárd alapot létesítenek a stabil valuta számára.

Hasonló rendszabályokat foganatosítottak a banjegyforgalom csökkentésére számos más európai országban is, de 1945 végéig a valuta tartós stabilizációja sehol sem valósult meg. Franciaországban a pénzreform 1945 közepén a forgalomban levő bankjegyek összegét 549 milliárd frankról 444 milliárdra csökkentette. 1946 januárjában ez az összeg újra 592 milliárd frankra emelkedett. Egyes országokban, például Olaszországban, amely hosszú időn át részben felszabadított, részben pedig megszállott ország volt, 1945 közepéig nem voltak adatok a forgalomban levő bankjegyek összegéről. Később kiderült, hogy ezek összege tízszer akkora, mint 1939-ben volt. Az infláció, mint a Hitler által egyideig megszállva tartott országok egész sorában, itt is igen erős.*

Olaszországban az infláció jelentős forrása a megszálló hatalmak részéről történő papírpénz-kibocsátás.

---

* A megszállás alól felszabadított nyugateurópai országok — Franciaország, Belgium, Hollandia — valutájának megerősítésében bizonyos szerepet fognak játszani azok a kölcsönök, amelyeket 1945-ben az Egyesült Államok kormánya a lend-lease folytatásaképpen adott nekik. A feltételek körülbelül egyformák: $2^3/_8$% és a kölcsön visszafizetése 30 év alatt. A kölcsön összegébe az Egyesült Államok körülbelül $^2/_3$ részben az élelmiszer és fogyasztási cikkek szállításait, $^1/_3$ részben termelő- és szállítóeszközöket: mozdonyokat, vagonokat, gépeket foglalt; a szállításoknak ezért a részéért az illető országok az egész összeg 20%-át aranyban fizetik.

A forgalomban levő pénz összege *

	1939 vegén	1944 végén	1945 máj.	1945 nov.
	(millió lírában)			
Olasz bankjegyek	24	233	285	285
A szövetséges katonai hatóságok által kibocsátott bankjegyek . . .	—	44	61	81

Mint látható, Olaszországban 1945 folyamán a papírpénzmennyiség növekedésének főforrása a szövetséges katonai adminisztráció volt.

Igen erősnek mutatkozott az infláció Magyarországon és Kelet-Európa sok más országában.

A valuta stabilizálását akadályozó közvetlen ok az állami *költségvetés igen nagy hiánya*, amely még 1946-ban is megfigyelhető a kontinentális Európa majd minden országában. (Még az Egyesült Államok 1946. évi költségvetése is 20 milliárd dollár hiányt irányoz elő.) Például Franciaország szolgálhat

Franciaország 1946. évi költségvetése

Kiadás	Bevétel	Hiány
(milliárd frankban)		
600	290	310

Nyilvánvaló, hogy a hiány jelentős részét (tekintve, hogy a nagyburzsoázia nem szívesen jegyez államkölcsönt) új bankjegyek kibocsátásával, azaz az infláció folytatásával fogják fedezni. Egyáltalán nem tudta megállítani az inflációt az a körülmény, hogy Franciaországnak 1944 végén 900 milliárd dollár aranya és 694 milliárd dollár betétje volt az Egyesült Államokban és hogy ezenkívül jelentős kölcsönöket is kapott innen.

1946-ban a korábban Németország által megszállva tartott országok többségében az állami bevételek a kiadásokhoz mérten jelentősen kisebbek lesznek, mint Franciaországban. Több országnak, mint például Görögországnak, Magyarországnak 1946-ra még évi költségvetésük sincs és megelégszenek negyedévi költségvetésekkel; az állami bevételek csak a kiadások 10—20%-át fedezik.

---

* „Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945 február.

Más a helyzet *Angliában.* Itt nincsenek belső inflációs okok. A szükséglet nem haladja meg a termelést. A költségvetés egyensúlyban van. Az államadósság és a bankjegyforgalom a háború befejezése után nem növekszik többé. Erős inflációs veszélyt jelent azonban a fizetési mérleg deficitje (lásd a XV. fejezetet). Az elkövetkezendő 5 év alatt főleg az amerikai (és a Kanadában már 1.25 milliárd kanadai dollár értékben kapott) kölcsönnek kell a fizetési mérleg hiányát fedeznie. De a következő túltermelési válság megdöntheti mindezeket a számításokat és arra kényszerítheti Angliát, hogy a font sterlinget leértékelje.

Kétségtelen, hogy még a nemzetközi valutaalap és a Nemzetközi Bank segítségével is hosszú évek kellenek ahhoz, hogy a tőkés országok, ha egyáltalán sikerül, legyőzzék a valutáris káoszt.

Az ipari ciklus menete a háború befejezése után

A háború befejezése időszerűvé teszi a tőkésvilág gazdasági alakulásának kérdését a legközelebbi jövőben, vagy konkrét formában beszélve a háború befejezése utáni első ipari ciklus mozgásának kérdését.

Túlmerész dolog lenne már most pontos jóslásokba bocsátkozni a háborúutáni ipari ciklus menetét illetőleg, annál is inkább, mivel számos statisztikai adat hiánya kizárja a gazdasági helyzet pontos megítélését. Mindazonáltal a marxista módszer és az első világháború utáni gazdasági helyzet ismerete, valamint az Egyesült Államok gazdaságára, a tőkés világgazdaság e döntő tényezőjére vonatkozó kielégítő statisztikai adatok lehetőséget nyujtanak a jelzett probléma elemzésére és arra, hogy legalábbis általános vonásokban előre lássuk az ipari ciklus menetét a háború befejezése után. Természetesen hiba lenne azt gondolni, hogy ez után a háború után egyszerűen megismétlődnek az első világháború után lefolyt események; igen komoly különbség van az akkori időszak körülményei és a mai körülmények között. Ezekről a különbségekről lejjebb részletesen szólunk.

Kiindulási pontul annak a ténynek kell szolgálnia, hogy minden világháború megszakítja az ipari ciklus menetét a háború egész folyamára és a „különleges jó konjunktúra fázisát" hozza létre. Ez a gazdaságnak a háború hatása alatt végbemenő eltorzulásából következik. Békeidőben a tőke számára a legnehezebb probléma az áruérték realizálásának, a tőke áruformából pénzformába való átalakulásának kérdése. A realizálás vagy másképpen szólva a piac problémája a háború alatt nincs meg. A háború szükségletei sokszorosan fe-

lülmúlják a békeidőben értékesítési lehetőségek hiánya miatt kihasználatlanul maradt termelési lehetőséget. A modern háborúban az állam korlátlan vásárlási képességű vásárló szerepében jelentkezik a piacon. A háborús gazdaság körülményei között a vállalkozóknak nem az áruk értékesítése okoz gondot, hanem a náluk pénzalakban levő tőkének termelőtőkévé való átalakítása; az hogy miként szerezze meg a termelőtőke elemeit: a munkaerőt, a nyersanyagot, a termelőeszközöket és a szállítóeszközöket. A tőkés termelésnek nem a társadalom fogyasztási képessége szab határt, mint ahogy békeidőben történik, hanem ellenkezőleg, az elégtelen termelés a polgári lakosság mind termelő, mind nem termelő fogyasztásának korlátozására kényszerít.

Mennél tovább tart a háború, annál nagyobb mértékben haladja meg a társadalom vásárlóképessége a termelési lehetőségeket. A *termelő* tőkének teljesen elhasznált, vagyis ebbe az alakba többé vissza nem térő része (a nyersanyag-, gép-, épület- és munkaerőhiány következtében nem térhet újra vissza ebbe az alakba), mint már előbb kimutattuk, pénztőke alakjában a bankszámlákon helyeződik el. Ugyanez történik a haszonnak felhalmozásra szánt részével is. A munkások, alkalmazottak, hivatalnokok és tisztek jövedelme a fogyasztási cikkek hiánya miatt nem költhető el teljesen; túlnyomórészt betétek alakjában a takarékpénztárakban rakódik le. A felhalmozott fogyasztási képesség óriási összegei (lásd a XII. fejezetet) a háború végét várták, hogy az állami szabályozás megszüntetése után teljes erővel az árupiacra vessék magukat, az infláció veszélyét idézve fel.*

---

* Lényegében semmi sem változik azzal, hogy a bankok és takarékpénztárak ezeknek a pénzeknek nagyrészét államkölcsönökbe fektetik. Amikor a betevők pénzük kifizetését követelik, a bankok és a takarékpénztárak arra kényszerülnek, hogy megszerezzék a készpénzt — noha ez végső fokon a központi jegybank bankjegy-kibocsátásának növeléséhez vezet — vagy pedig fizetésképtelenséget jelentsenek. Más mód is lehetséges, éspedig a kormány rendelkezése a betétek általános zárolásáról, vagyis kifizetési tilalom, mint ahogy 1933-ban az Egyesült Államokban történt. De ez aláásná a bankrendszerbe és az ország valutájába vetett hitet. Ami a kölcsönöket illeti, ha sokan akarnak eladni államkölcsön-kötvényeket és senki sem akar vásárolni, a tőkés államnak magának kell a piacon „interveniálnia", azaz az államkölcsönöket készpénzszámlára megvásárolnia, vagyis más szavakkal az inflációs tendenciát erősítenie.

Ilymódon úgy tűnt, mintha minden feltétele meg lett volna annak, hogy a háború befejezése és a háborús gazdaságról a békés gazdaságra való áttérés rövid ideig tartó nehézségei után, az új ipari ciklus a fellendülés fázisával kezdődjék. Így is volt valójában az első világháború után; a fellendülés időszaka azonban igen kevéssé volt tartós. Lejjebb idézzük az első világháború befejezését közvetlenül követő évek ipari termelésének jelzőszámait. A háborús évekről nincsenek termelési indexek.

É v	Egyesült Államok	Anglia	Franciaország	Németország
		(1913 = 100)		
1919	120.3	—	57	57.8
1920	126.1	100.2	62	55.1
1921	97.1	67.6	55	66.3

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az *első világháború befejezése után a fellendülés időszaka igen rövid ideig tartott* (kivétel Németország, ahol erős infláció volt). A termelés havonként kiszámított jelzőszáma azt bizonyítja, hogy a termelés az Egyesült Államokban 1920 márciusában, Angliában 1920 első negyedében, Franciaországban 1920 novemberében érte el csúcspontját.

Tehát a *két döntő tőkés országban* — az Egyesült Államokban és Angliában — a termelés emelkedése a háború befejezése után *mindössze körülbelül 15 hónapig* tartott!

Ami a kontinentális Európa országait illeti, ezek a semleges országok kivételével a háború következtében annyira elszegényedtek (tényleges elszegényedést értve), hogy a bank- és takarékpénztár-számlák alakjában fennálló fölös vásárlási képesség, valamint a készpénz nem a termelés fellendüléséhez, hanem inflációhoz vezetett. Bár nem hiányzott a fizetőképes árukereslet, a termelés csak rendkívül lassan növekedhetett, mert ezekben az országokban (Németországban, Franciaországban, Lengyelországban, Ausztriában, Magyarországon stb.) hiányoztak a termelés anyagi feltételei: a nyersanyag, a gépek, a szállítóeszközök, a társadalmi megrázkódtatásokról említést sem téve. Annakidején ezeknek az országoknak háborúutáni gazdasági helyzetét „az elégtelen termelés válságaként" * jellemeztük, szem előtt tartva, hogy a termelés

* Lásd *Varga J.*: A világkapitalizmus válsága. 1921. (oroszul.)

alacsony színvonala nem a túltermelés, az elégtelen árukereslet következménye volt, mint ahogy ez a „normális" túltermelési válságok esetében szokott lenni, hanem a termelőeszközök elégtelenségének, azaz ezen országok elszegényedésének eredménye.

Az idézett számok továbbá azt mutatják, hogy a háború befejezését követő, rövid ideig tartó fellendülési fázis tartama alatt az ipari termelés Európában (az Egyesült Államoktól eltérőleg) sehol sem érte el a háborúelőtti időszak színvonalát. Ezt a színvonalat újra csak az 1920—1921-es évek válsága után néhány évvel érték el: Franciaországban 1924-ben, Németországban 1927-ben, Angliában pedig csak 1929-ben, vagyis közvetlenül az 1929—1933-as évek világválságának kitörése előtt. Ez azt jelenti, hogy *Európa fő országainak a háború befejezése után 6, 9 és 11 évre volt szükségük, míg termelésük a háborúelőtti színvonalat elérte.*

Hangsúlyozni szeretnők még itt az áralakulás sajátosságát az első világháború idején és annak befejezése után, mert a háborúutáni árszínvonal kérdésének nagy gyakorlati jelentősége van a Szovjetunió számára külkereskedelmünk várt jelentős növekedésével kapcsolatban. A szilárd valutájú országokban, az Egyesült Államokban és Angliában — a nagybani árak az első világháború folyamán a háborúelőtti időszakhoz viszonyítva körülbelül kétszeresére emelkedtek, de a háború befejezése után, a fellendülés rövid fázisában, az áremelkedés már viszonylag elenyésző volt.

A nagykereskedelmi árak jelzőszámai

	1913	1918	1919	1920	1921
Egyesült Államok (1910/14 = 100)	102	191	202	226	143.0
Anglia (az „Economist" jelzőszámai)	100	225	235	283	181.0

A legmagasabb volt az árszínvonal az Egyesült Államokban 1920 januárban, Angliában 1920 márciusban.

Még fontosabb azonban a következő: az 1920—21-es évek válsága alatt, noha az árak erősen estek, mégsem süllyedtek az 1913. évi színvonalra, annak ellenére, hogy a munka termelékenységének növekedésével kapcsolatban az egyenlő minőségű áruk értéke (azaz a bennük megtestesült munkaidő)

kétségtelenül csökkent. Az árszínvonalnak az 1931. évi színvonal alá kellett volna esnie; csakhogy a monopóliumok hatalma és az a tény, hogy a termelési költségek egy sor eleme (adók, bérleti díjak, szállítási kiadások stb.) a háborús idők magas színvonalán maradt, az áruárakat a háborúelőttinél magasabb színvonalon tartotta.* És csak az 1929—1933-as évek válsága hozta újra összhangba az árakat a csökkent értékkel, vagyis annyira lenyomta azokat, hogy az 1913. év színvonala alá estek. A magas árszínvonal mesterséges fenntartása az 1920—1921. évi válság alatt kétségkívül hozzájárult az 1929—1933. évi válság elmélyüléséhez és kiéleződéséhez.

Ha a második világháborúnak a tőkésvilágra gyakorolt gazdasági hatásait az első világháború következményeivel hasonlítjuk össze, teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy *a második világháború végén a tőkésvilág gazdasági eltorzulása sokkal mélyebb, mint amilyen 1918-ban volt.*

Noha az 1914—18-as háború világháború volt, sok tekintetben európai háborúnak bizonyult, hiszen a nem-európai országok túlnyomó többsége csak formailag vett benne részt. Az európánkívüli hadműveletek jelentéktelenek voltak. Gazdasági szempontból az Egyesült Államok, a délamerikai országok, Japán és Kína lényegileg semleges országok maradtak. (Bár az Egyesült Államok nagy hadsereget állított fel, ennek a hadműveletekben való részvétele teljesen jelentéktelen, embervesztesége pedig minimális volt.) A második világháború ezzel szemben (mint a bevezetésben kimutattuk) *valóban világháború*, mert az egész világ lakosságának óriási tömege vett benne tevékenyen részt. A hadseregek létszáma jóval magasabb volt, mint az elmúlt háborúban. A hadműveletek négy világrészre terjedtek ki. A háborús költségek nemcsak pénzben kifejezve, hanem reális értékük szerint is összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak, mivel a második világháborúban a fegyverek sokkal hatalmasabbak és bonyolultabbak voltak, mint annakidején (tankok, gépesített csapatok, légi-

---

* „Az áru értéknagysága tehát szukségszerű, keletkezési folyamatában rejlő viszonyt fejez ki a társadalmi munkaerőhöz. Az értéknagyságnak árrá való változásával ez a szukségszerű viszony egy áru cserevíszonyaként tűnik fel a kívule meglevő pénzáruhoz. Ebben a viszonyban azonban éppúgy kifejeződik az áru értéknagysága, mint az a tobb vagy kevesebb, amelyen az adott korulmények kozott eladható." (Marx: „Das Kapital", id. kiadás 110. l.)

flotta — az első világháborúban mindez újdonság volt, most pedig tömegesen alkalmazták). És ami még fontosabb: az első világháborúban a háború által elpusztított területek (Oroszországot nem számítva) tulajdonképen csak Északkelet-Franciaországra szorítkoztak; most azonban egész Európát, ezenkívül más világrészek egyes részeit is elpusztították. Ennek a háborúnak a végén az egész tőkés világ elszegényedése egészében sokkal jelentősebb, mint az első világháború után volt.

Ugyanakkor az első világháborúhoz képest *ezúttal sokkal élesebb a különbség egyrészt azok között az országok között, amelyek területén nem folytak hadműveletek* (elsősorban az Egyesült Államok, az angol dominiumok és bizonyos mértékben Anglia, a délamerikai országok, valamint az európai semleges országok), másrészt *az európai kontinens azon tőkés országainak* gazdasági helyzete között, *amelyeket Németország megtámadott* és teljesen elszegényedett, elpusztított, szétzüllesztett és *tönkrement gazdaságú országokká változtatott.** Az Egyesült Államok (valamint Kanada, a Dél-Afrikai Unió stb.) a háborúból erősen megnövekedett és megjavult termelőapparátussal került ki, ugyanakkor, amikor a kontinentális Európa háborúdúlta országaiban, valamint Japánban és különösen Kínában a termelőeszközök nagyobbrészt elhasználódtak vagy megsemmisültek, a városok és a szállítóeszközök pedig jelentős mértékben elpusztultak. Ezért a háború után az első csoporthoz tartozó államok mihamar a „túltermelés országainak" bizonyulnak, míg az elpusztított országokban az első világháború utáni időkhöz hasonlóan „az elégtelen termelés válsága" következik be; emellett az utóbbi csoport területe nagyobb lesz, mint a mult háborúban. A Szovjetunióval szomszédos keleteurópai országokban az „elégtelen termelés válsága", a Szovjetunióval fenntartott szorosabb gazdasági kapcsolatok következtében enyhébb formát ölt.

Anglia mintha átmeneti helyzetet foglalna el. Nem volt hadműveletek színhelye, de nem csekély anyagi kárt szenvedett a légitámadások következtében. A háború alatt, mint erre fentebb rámutattunk, külföldi tőkebefektetéseinek igen jelentős részét elköltötte vagy elvesztette, s a háborúból dominiumaival és gyarmataival szemben nagymértékben eladósodva került ki. Az angol közgazdászok úgyszólván egyhangú becs-

* Természetesen ez magára Németországra is vonatkozik

lése szerint, a háború után Anglia, a háborúelőtti időkhöz képest, legkevesebb 50%-kal kényszerül növelni kivitelét, hogy lehetőséget nyerjen a háborúelőtti életszínvonal visszaállításához szükséges élelmiszer és nyersanyag behozatalára. Az elégséges nyersanyag- és élelmiszer-behozatal biztosítása érdekében Angliának nagyon rugalmas gazdasági politikát kell folytatnia.

Az Egyesült Államok megnövekedett és megjavult termelési apparátusa és a legalább 50 milliárd dollárra becsült „elhalasztott" kereslet megteremtette az alapját annak, hogy a háború befejezése után az Egyesült Államok rövid ideig tartó jó konjunktúrának örvendjen, mint ahogy az az első világháború után is volt.* Ez a kereslet elsősorban a *nem elsőrendű* fogyasztási cikkekre irányul: autókra, hűtőszekrényekre, háztartási elektromos készülékekre, bútorra, lakásra stb., vagyis olyan árukra, amelyek termelését a háború alatt megtiltották vagy erősen korlátozták. Az elsőrendű szükségleti cikkekre — élelmiszer, ruhanemű, cipő ** — irányuló kereslet

---

* 1946 tavaszára a háborús rendelések elmaradása, a háborús termelésről a békés termelésre való átállás nehézségei és az óriási sztrájkok következtében az ipari termelés esett.

Az ipari termelés jelzőszáma (1939 = 100)

1943	1944 június	1945	1945 december	1946 február
219	216	186	150	139

(„Monthly Bulletin of Statistics, L. of N." 1945 november, 1946 május.)

** *Az Egyesült Államok polgári ruhagyártása*

	1939	1940	1941	1942	1943
		(1935—1939 évi átlagos szinvonal = 100)			
Összjelzőszám	108	105	122	111	106
Női és gyermekruha	110	108	124	127	131
Férfiruha	108	105	124	102	84
Cipő, kötöttáru, kalapfélék, kesztyű	107	101	117	103	99

Megjegyzés: A „Federal Reserve Direction" adatai. A polgári ruhagyártásban a fegyveres erők és a lend-lease kivitelre előállított termelés nem foglaltatik benne. A „Ruha" rovat a ruhákat, kabátokat, női ruhát, munkaruhát és a fehérneműt tartalmazza. (Consumer's incomes and expenditures in wartime. [A fogyasztók bevételei és kiadásai a háború idején] „Federal Reserve Bulletin" 1944 április. 308. l.)

csak kevéssé haladja meg a szokásosat, mivel ezek termelése a háború alatt csak jelentéktelen mértékben csökkent. *

Ezzel szemben termelőeszközökben valószínűleg a háborúelőtti alatt marad a kereslet, mert a háború alatt az Egyesült Államok termelőapparátusa igen erősen megnövekedett.

Az Egyesült Államok termelési apparátusában a háború alatt bekövetkezett növekedés viszonylagos jelentősége a következő összehasonlításból látszik: 1939 végén az amerikai iparvállalatok ipari épületeinek és felszerelésének *„mérleg-értéke"* 22.5 milliárd dollárt tett ki, míg újraépítési értékét 50—60 milliárdra becsülték.** Ettől az időponttól 1943 végéig ipari építkezésre és gépi felszerelésre körülbelül 22 milliárd dollárt adtak ki. Az új termelési apparátus értéke, persze a megnövekedett árakon, mintegy egyharmada a háborúelőtti egész termelési apparátusnak, miközben azt is figyelembe kell venni, miszerint a háború alatt épített és a legújabb technikát alkalmazó vállalatok termelési képessége, a felszerelés egyenlő értéke ellenére, jelentősen nagyobb a háború kitörésekor már fennállott vállalatok termelési képességénél. Az amerikai gépipar három év alatt (1941—1943) 700 ezer szerszámgépet termelt. Értékét tekintve, ez körülbelül 15 háborúelőtti év termelésének felel meg. De a szerszámgéptermelés már a Németországgal folytatott háború idején az 1942 decemberi 130 millió dollár csúcspontról 1944 elején körülbelül havi 60 millió dollárra csökkent.*** Az egyik közzétett, valószínűleg túlzott becslés szerint az Egyesült Államokban raktáron fekvő szerszámgépek tíz évi békefogyasztásra elegendők.

A háború végére az amerikai bányaipar legtöbb ágában ugyancsak nagy termelőerő-fölösleg keletkezett. A kohóipar termelőképessége a háború alatt sokmillió tonnával emelkedett. Sok alumíniumgyárat még 1944-ben bezártak, mert termékeikre nem volt többé szükség. A szintetikus kaucsukgyárak termelési képessége felülmúlja az egész amerikai békeszükségletet.

---

* A háború alatt az amerikai ujságokban éppannyi, az említett fogyaszási cikkeket kínáló hirdetést közöltek, mint a háború előtt. Igaz, ezt részben azért tették, hogy a közönség emlékezetében ne mosódjék el egyik vagy másik cég elnevezése vagy védjegye.

** „Survey of Current Business." 1941 november.

*** „Neue Zürcher Zeitung" 1944. VII. 4.

Fölösleges termelőeszközök jelenléte az Egyesült Államokban (és Kanadában) természetesen nem jelenti azt, hogy termelőeszközökben — még szerszámgépekben is — ne volna kereslet.* Fölös termelőeszközökkel mindenekelőtt a hadiipar rendelkezik és egyrészüket technikai okokból nem lehet (vagy igen nehéz) a békegazdaságban felhasználni. Ezenkívül az újonnan keletkezett és most fölös termelési apparátus igen nagy része az állam tulajdonában van.**

Az Egyesült Államok kormánya tudvalevőleg 16 milliárd dollárt fektetett be a hadiiparba. Roosevelt 1944 szeptember 26-án tartott rádióbeszédében bejelentette, hogy az állami vállalatokat a háború után magáncégek kezére kell adni. Egyelőre azonban a magántőke nem mutat nagy hajlandóságot átvételükre. Számára sokkal előnyösebb, ha a fölös termelőeszközöket elraktározzák és állami tulajdonban hagyják. Nyilvánvaló, hogy az állam tulajdonában levő fölös termelőeszközök egyrészét el fogják raktározni.

Másrészt több olyan termelési ág, amely a háború alatt nem egészítette ki állótőkéjét, a háború befejezése után új termelőeszközöket rendelt. Ez mindenekelőtt a nagy „közszolgáltatási" ágakra: elektromosáram, gáz, villamosközlekedés, telefon, távíró stb. vonatkozik.

A verseny és a bankokban elhelyezett nagy összegek*** azonban a tőkéseket az állótőke növelésére kényszerítik még azokban az iparágakban is, amelyekben nyilvánvalóan fölös termelési képesség mutatkozik. Nemcsak a vaskohászatban, amelynek termelőképessége 20—25%-kal magasabb, mint a

---

* Számos vállalat siet a béketermelésre való átállással, hogy megelőzze a versenytársakat; nem akarják megvárni, míg a hadiiparágakból megkapják a szerszámgépeket s újakat rendelnek. „New York Times" 1945. X. 15.)

** A magántőke részesedése az újonnan épített iparvállalatokban a következő volt (százalékban):

Hajóépítés	1—5	Fegyvergyártás	10
Repulőgépgyártás	7	Alumíniumgyártás	50
Kaucsuktermelés és feldolgozás	10	Vas- és fémfeldolgozóipar	40

*** A „Fortune" című amerikai folyóirat 1945 októberi száma az Egyesült Államok tőkéseinek a bankokban a háború folyamán felhalmozott készpénztartalékait 70 milliárd dollárra becsüli.

háború előtt, hanem még a hajózásban is jelentős új tőkebefektetéseket figyelhetünk meg, jóllehet az Egyesült Államok hajótere a háború kitörésétől a háború végéig 12.1 millió tonnáról 57 millió tonnára emelkedett. Az Egyesült Államok központi hajózási szervezetének, a „National Federation of American Shipping"-nek közlése szerint a hajózási társaságok 1.2 millió tonna űrtartalmú és 400—500 millió dollár értéket képviselő 89 új kombinált személy- és teherszállítóhajót akarnak megrendelni (és részben már meg is rendelték). Ezek jó, gyorsjáratú hajók lesznek. *

Szükségesnek tartottuk, hogy rámutassunk ezekre az ellentendenciákra. Mindazonáltal az Egyesült Államok (Kanada és részben Anglia) állótőkéjének a háború végén mutatkozó általános fölöslege marad az ipari ciklus háborúutáni fejlődését meghatározó alaptényező. A fölösleg még növekszik az egyes termelési ágak és az egyes monopóliumok állótőkéjének növekedése következtében. Ez pedig nem vezethet máshoz, mint a túltermelési válságnak a „szokásos" ipari ciklusokénál gyorsabb kitöréséhez.

Az ipari ciklus jövendő menetének helyes megítéléséhez továbbá figyelembe kell venni a munka termelékenységének a technikai tökéletesítések következtében a háború alatt beállott növekedését is. Az értékesítési gondjaitól megszabadított és az óriási háborús szükségletek kielégítésének feladata elé állított tőkések számos olyan technikai újítást vezettek be, amelyeket részben már korábban is ismertek, de az értékesítési nehézségek következtében a gyakorlatban nem alkalmaztak. A munka termelékenységének növekedését a háború alatt az Egyesült Államokban, mint erre már egyszer rámutattunk, évi 3%-ra teszik, a békeidők 2%-ával szemben. A munka termelékenységének háborúalatti növekedése egyike a ciklus háborúutáni fejlődésére ható legfontosabb tényezőknek.

Ami az amerikai mezőgazdaságot illeti, bár a búzát nagy mennyiségben használták fel takarmányozásra és szeszfőzésre, 1945-ben igen nagy állandó készletekkel rendelkeztek.

---

* „Neue Zürcher Zeitung" 1946. III. 14. Itt részletesen le van írva, hogy ezek a hajók milyen vonalakon fognak közlekedni.

Az Egyesült Államok mezőgazdasági termelése a háború alatt, a gyapot és cukor kivételével, jóval magasabb volt, mint 1935—1939-ben. Erről a következő adatok tanúskodnak:

A mezőgazdasági termelés *

	1944	1943	1939
	(1935—39 = 100)		
Összjelzőszám	132	129	106
Szarvasmarha és állattenyésztési cikkek	139	138	106
Vágómarha	155	150	109
Tejtermék	113	113	108
Baromfi, tojás	150	152	102
Földmívelési cikkek	121	114	107
Olajos magvak	260	336	143
Szemtermékek és széna	144	120	112
Gyümölcs és főzelékfélék	125	116	107
Dohány	111	96	129
Gyapot és gyapotmag	84	87	89
Cukor	83	80	106

Látjuk tehát, hogy a háború befejezése és az addig háborús szükségletekre termelő vállalatoknak a béketermelésre való átállítása az amerikai gazdaság számos ágát túltermeléssel fenyegeti, noha a nem elsőrendű szükségleti cikkekben és lakásban fennálló nagy „elhalasztott" kereslet ezzel ellenkező irányban hat. A konjunktúrára az említett „elhalasztott" kereslet által gyakorolt jó hatást csökkenti a nagy munkanélküliség, amit a munka termelékenységének háborúalatti jelentős megnövekedése és a leszerelt katonák többségének a munkapiacra való visszatérése vált ki. Ez a tömeges munkanélküliség a munkásosztály együttesen vett jövedelmének csökkenését és ennek következtében fogyasztási képességének csökkenését vonja maga után.

Az Egyesült Államokban az átlagos munkabér a „Department of Labor" adatai szerint már 1945 júniusa és októbere között heti 4.43 dollárral esett, míg az árak ugyanakkor

* „Federal Reserve Bulletin" 1944 szeptember. 847. l. A földművelésügyi mnisztérium adatai. Az új csoportosítást a „Federal Reserve Direction" adta meg.

növekedtek.* Az 1945—46. őszi és téli nagy sztrájkok az *órabér* jelentős emelkedését eredményezték, de a túlóra egyidejű eltörlése, a munkaórák számának csökkentése stb. ellenkező irányban hatott. A munkanélküliek száma 1946 elején hivatalosan már 2.29 millió volt, 1946 közepén pedig valószínűleg elérte a 4—5 milliót.

A munkanélküliségtől való félelem arra kényszeríti a munkásokat és alkalmazottakat, hogy a háború után tartózkodjanak megtakarított pénzük elköltésétől és a munkanélküliség sötét napjaira tegyék félre azt.

Az Egyesült Államok munkásai jelentős részének azonban a háború végén egyáltalán semmi vagy csak nagyon jelentéktelen megtakarított pénze volt. A hivatalos adatokból kiderül,** hogy 1945 augusztusában az évi 5 ezer dollárnál kisebb jövedelmű családok háromötödének — és ide tartozik a munkabérből élők 93%-a — *nem volt megtakarított pénze a bankban,* egynegyed részének pedig még *hadikölcsönkötvénye sem volt.* Ebben a csoportban a megtakarított pénz mintegy háromnegyede a csoport egyharmadát kitevő felső réteg kezében volt. Az évi 5 ezer dollárnál kisebb jövedelemmel rendelkező családok átlagos megtakarított pénze mindössze 610 dollár, vagyis kevesebb, mint az átlagos családfenntartó háromhavi keresete. Az évi 3 ezer dollárnál kevesebbet kereső bérmunkások háromötöde a háború alatt úgyszólván semmit sem takarított meg. 1944-ben például az ebbe a csoportba tartozók megtakarított pénze átlagban családonként csak 17 dollár volt.

Ebből az következik, hogy a megtakarított pénz, vagyis az elhalasztott kereslet túlnyomó része a vagyonos emberek kezében van s így nem a közszükségleti cikkek iránti kereslet növekedését, hanem a tartós használati javak (autók, bútorok stb.) vásárlását szolgálja, továbbá járadékforrásul használják fel vagy termelőtőkébe fektetik, ami viszont sietteti a túltermelési válság bekövetkezését.

Ilymódon az Egyesült Államokban több tényező a feltételezett háborúutáni fellendülés tartamára csökkentő befolyást gyakorol.

---

* „New York Times" 1946. I. 6.
** „Daily Worker" 1945. XI. 17.

Az amerikai tőkések és közgazdászok azt remélték, hogy a háború nem egyszerre fejeződik be, mint 1918-ban, hanem az európai háború befejezése után a háború még tovább fog folytatódni Japánnal. Amerikai becslések szerint az amerikai hadsereg Japán ellen folytatott háborújának szükségletei a hadiipar termelési képességének körülbelül 50%-át vették volna igénybe. Eszerint az ipar jelentős része hosszú időn át továbbra is a hadsereg számára dolgozhatott volna, miközben másik részét teljes mértékben foglalkoztatta volna a háború idején „elhalasztott" tömegcikkekre irányuló kereslet és (kisebb mértékben) a termelőeszközökben mutatkozó kereslet kielégítése. Ez megkönnyítette volna a békegazdaságra való átállást. Csakhogy a Japán elleni háború már két és félhónappal a hitleri Németország összeomlása után végetért. A lassú átmenet reményei így nem váltak valóra.

Ami az árkérdést illeti, a hadviselő országokban az áremelkedés a második világháború folyamán jóval kisebb volt, mint az első világháborúban. Ennek kettős oka volt. Először a nagy tőkés országokban a háború előtt ki nem használt nagy termelési lehetőségek folytán lehetővé vált a termelés nagyarányú kibővítése, ami természetesen csökkenti a drágulási tendenciát. Másodszor az állami árszabályozás a második világháborúban hamarabb kezdődött, mint az elsőben és rendszeresebben is hajtották azt végre.

Nagykereskedelmi árak *

	1940	1941	1942	1943	1944
	(1939 első fele = 100)				
Egyesült Államok	103	114	129	135	136
Anglia (a kereskedelemügyi minisztérium adatai) . .	140	157	164	167	171
Németország	103	105	107	109	110

A német jelzőszámok az állami kötött árakat tükrözik vissza; a feketepiaci árak ezek többszörösei voltak. Angliában az árszínvonalat részben állami segélyek útján tartották. Az állam szabályozó szerepének jelentősége a hadviselő orszá-

* „Monthly Bulletin of Statistics" 1945 február. 41. l.

gokban abból látszik, hogy hozzájuk képest a semleges országokban sokkal nagyobb volt az áremelkedés.

Az Egyesült Államok és Anglia kevésbbé gyors áremelkedésének ténye az első világháborúval szemben látszólag arra engedne következtetni, hogy most — a háború befejezése után — itt az árak nagyobb mértékben fognak emelkedni. *Felfogásunk szerint azonban ez nem fog bekövetkezni!* Az állami árellenőrzés és szabályozás fenntartása az átmeneti időszakban és különösen az Egyesült Államok mezőgazdaságában, bányaiparában és a feldolgozó ipar jelentős részében meglévő fölös termelési képesség a szilárd valutájú országokban meg fogja akadályozni az általános áremelkedést vagy *legalább is mérsékelni* fogja azt. *

Itt hangsúlyozni kell, hogy noha az Egyesült Államokban 1939-hez képest nincs nagy áremelkedés, az árak (éppúgy, mint az első világháború után) átlagban mégis meghaladják az áru értékét! Márpedig az aranyban vagy szilárd amerikai valutában kifejezett áraknak a háborúelőttinél alacsonyabbaknak kellene lenniök, mivel a munka termelékenységének erős növekedése következtében most minden áruegységben kevesebb munkaidő van rögzítve, mint amennyi a háború előtt volt. Ezért az Egyesült Államokban a háborútáni fellendülés időszakában nem kell jelentős áremelkedést várni, az ezután következő válság idején pedig feltételezhetően jelentős áresés következik be. Körülbelül hasonlónak kell elképzelni az áralakulást azokban az országokban is, amelyek valutája a dollárhoz képest szilárd árfolyamú (az angol domíniumok, Anglia).

Merőben eltérően alakul az ipari ciklus fejlődése a háború befejezése után a kontinentális Európa országaiban. Itt a közel-

---

* Az egyes árufajtáknál természetesen különböző lesz az áralakulás és aránylag nagyok lesznek az ingadozások. Az angolszász országokban sok olyan áru, amelynek termelése a háború alatt rohamosan megnőtt (alumínium, magnézium, kaucsuk, szerszámgépek stb.) fölöslegben lesz és áruk csökkenő tendenciát fog mutatni. Más áruk iránt (építési anyagok, építőipari gépek; az Egyesült Államokban autók, hűtőszekrények stb.) megnövekedett kereslet fog mutatkozni és áruknak egyideig feltételezhetően emelkedő tendenciája lesz. Az olyan áremelkedés lehetősége azonban, amilyen az első világháború után volt, szilárd valuta esetében szerintünk kevéssé valószínű.

jövőben szó sem lehet olyan háborúutáni fellendülésről, amely a termelést a háborúelőtti idők színvonalára emeli. „Fizetőképes" árukereslet lesz, de nem lesz lehetőség a kereslet kielégítéséhez szükséges áruk előállítására.* *Ezekben az országokban elkerülhetetlen az „elégtelen termelés" válsága, éppúgy, mint az első világháború után.* A mindenféle termelő- és szállítóeszköz hiánya nagyon megnehezíti az ipari termelés helyreállítását. Például Olaszország szolgálhat, ahol 1945 augusztusában 4 millió munkanélkülit számláltak. 1945 végén mindezekben az országokban infláció volt. Ezt *talán* sikerül enyhíteni olyanformán, hogy a háború után sok évig fenntartják az állami szabályozást: a termelés és a fogyasztás állami ellenőrzését, az árellenőrzést stb.

Milyen méretű lesz Európában ez az inflációs „elégtelen termelési válság" és meddig fog tartani, a különböző országokban milyen mértékben jár majd vele nyilt infláció — mindez jelentős mértékben attól függ, hogy a háborúból érintetlenül vagy megerősödött gazdasággal kikerült országok — az Egyesült Államok, Kanada, részben Anglia — milyen gyorsan és milyen mértékben mutatnak majd közvetlenül a háború befejezése után hajlandóságot arra, hogy hitelbe szállított termelőeszközökkel segítsék Európában az újjáépítési folyamatot. A nyugateurópai országok — Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia — már 1945-ben nagy hiteleket kaptak az Egyesült Államoktól. Ezekért az összegekért mozdonyokat, vagonokat, nyersanyagot, élelmiszert kapnak. Kelet-Európa országai elsősorban a Szovjetuniótól kapnak segítséget.

---

* „Már régen világossá vált, hogy a hadviselő országok gazdasága ebből a háborúból a dologi tőke csökkent és leromlott tömegével kerül ki. Sőt az említett országok gazdaságában a háború ugyancsak lényeges munkaerőveszteséget okoz; a lakosság jelenlegi összetételénél (legalábbis Németországban) még a háború után sem lesz szükséges mértékben kiegészíthető a felnövő nemzedékből. A háborúutáni gazdaságban a dologi tőke és a munkaerő csökkenésével szemben a pénztőke rendkívül megnövekedett mennyisége áll. Ez a szakadék minden háborúutáni gazdaság központi problémája." (Keiser, Gunter: Die Beseitigung des Geldüberflusses. Überlegungen zur Nachkriegswirtschaft.)

Ezek a meggondolások vonatkozhatnak a kontinentális Európára, de nem az Egyesült Államokra és Angliára. — *V. J.*

A gazdaság újjáépítését, mint az előző fejezetben már kifejtettük, a tervezett nemzetközi valutaalap-szervezetnek és az Újjáépítés Nemzetközi Bankjának kell szolgálnia. A nemzetközi valutaalapnak azzal, hogy az egyes országoknak rendelkezésére bocsátja a fizetési mérleg passzív egyenlegének fedezéséhez szükséges valutát az infláció megakadályozása vagy bizonyos keretek közé szorítása céljából. Enélkül a külföldi eladósodások terén nyujtott segítség nélkül ezeknek az országoknak valutáját az aranyhoz vagy a dollárhoz képest a belső okokon kívül passzív fizetési mérlegük is elértéktelenedéssel fenyegeti. Mindamellett a nemzetközi valutaalap rendelkezésére álló összegek, bár igen jelentősek, a passzív fizetési mérleg következtében nemigen jelentenek hatásos védelmet az ezeket az országokat fenyegető infláció ellen, mivel az európai kontinens egyes országainak kvótái — Franciaország 450 millió dollár, Hollandia 275 millió, Belgium 225 millió, — amihez még az is járul, hogy nem egyszerre, hanem csak négy év alatt, részletekben használhatják fel — ehhez nem elegendők. Az infláció elkerülésének lehetőségét meghatározó döntő tényező természetesen nem a fizetési mérleg, hanem minden egyes ország gazdaságának belső helyzete.

Az újjáépítési bank főfeladata a magánbankok által nyujtott hosszúlejáratú hitelek garantálása. A mai viszonyok között az európai országoknak ténylegesen csak az amerikai és kanadai bankok és konszernek tudnak hitelt nyujtani, mivel csak az Egyesült Államoknak és Kanadának vannak saját szükségletüket meghaladó mennyiségben termelőeszközei: nyersanyag, gépek, felszerelés stb. Ami Angliát illeti, noha kivitel céljából tud is termelőeszközöket gyártani, kedvezőtlen fizetési mérlege nem teszi számára lehetővé, jelentős hosszúlejáratú hitelek nyujtását. Tehát Európában az újjáépítés üteme, az „elégtelen termelés válságának" legyőzése és az infláció megakadályozása vagy korlátozása, elsősorban az amerikai tőke Európába irányuló kivitelétől függ.

Az Egyesült Államok hatalmas erőforrásai nemcsak lehetővé teszik, hogy a háború befejezése után nagymértékben vigyen ki tőkét Európába, hanem az ország erősen megnövekedett termelési képessége mellett a hadiszállítások megszűnése által előidézett túltermelés és a tömegmunkanélküliség veszélye ezt a kivitelt a legnagyobb mértékben kívánatossá is teszi.

A nagyméretű tőkekivitel azonban a transzferálás problémáját veti fel, vagyis azt a kérdést, hogy milyen természetes alakban kell megfizetni az Egyesült Államoknak a hasznot vagy a kamatot és a kivitt tőke törlesztését. Ezt a kérdést az Egyesült Államokban már az első világháború után erősen megvitatták. Jellemző, miszerint a National City Bank 1920—21-ben havi közleményeiben nem egyszer foglalt állást az ellen, hogy az európai országok megfizessék háborús adósságaikat az Egyesült Államoknak.

„Jelenleg inkább az az érdekünk, hogy Európa termékeinket vásárolja és nem az, hogy régi adósságait törlessze. A kérdés lényege még mindig ez. Saját érdekeink és Európa érdekeinek szempontjából egyaránt jobb Európa fizetőképességét olyan amerikai cikkek vásárlására fordítani, amelyekre szüksége van, nálunk pedig felhalmozódtak, semmint arra, hogy kormányunkkal szemben fennálló adósságait törlessze vele. A New Yorkra szóló devíza Európában mindenütt uralkodó magas árfolyama azonban jelenleg súlyos akadálya kivitelünknek. Ha pedig, az üzletemberekkel versenyezve, az adós államok kormányai is vásárlóként lépnek fel a devizapiacon, ezek az árfolyamok még magasabbra emelkednek. Miközben az amerikai üzleti körök legfontosabb problémája az, hogy az európai országokat hitel nyujtásával vásárlóinkká tegyék, igen különös politika volna adósainktól azt követelni, hogy fizetőképességüket az amerikai kincstárral szemben fennálló adósságaik törlesztésére fordítsák."*

A háború következtében megszűnt a nyersanyagokkal való fizetés lehetősége. A háború után bizonyos legfontosabb nyersanyagok behozatala többé vagy kevésbbé elesik. Ez többek között a következő árukra vonatkozik:

Az Egyesült Államok behozatala 1937-ben **

(millió dollárban)

Kaucsuk	Növényi olajok és zsírok	Nyersselyem
248	112	107

* „National City Bank Monthly Bulletin" 1921 november.

** „Statistical abstract of the U. S. A." 1938. 446. l.

Ez a három rovat, amely együtt az amerikai behozatalnak majd egyhatoda, a háborúutáni időszakban a szintetikus kaucsuk-termelés fejlődése, a szójával bevetett terület gyors növekedése és a műselyem minőségi javulása (nylon) következtében jelentéktelen méretűre zsugorodik. A háború után új árufajták behozatalára kellene áttérni. Világos, hogy az Egyesült Államok régi vámpolitikája nem felel meg az Egyesült Államok új világpiaci helyzetének; Roosevelt már a háború alatt beszélt erről.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a háború befejezése után Európában az érintetlen vagy megjavult termelési apparátussal rendelkező országokban 2—3 évig a fellendülés fázisa következik. Ez a fázis túltermelési válsággal ér véget; a válság valószínűleg tartósabb lesz, mint az 1920—1921-es években volt. A túltermelési válság újólag lerontja a kontinentális Európa országainak helyzetét, amelyek erre az időre megnövelik ugyan termelésüket, ennek a háború végén tapasztalt rendkívül alacsony színvonalához képest, mindazonáltal még mindig súlyos küzdelmet fognak folytatni az „elégtelen termelés válságával" és az infláció veszedelmével.

Ennek a háborúutáni válságnak leküzdése és az európai valuták legalább egyrészének stabilizációja után megkezdődik az új teljes ipari ciklus. Ez a ciklus azonban nem annyira az 1921—1929-es évek ciklusához fog hasonlítani a maga viszonylag erős fellendülési fázisával, — különösen az Egyesült Államokban és Németországban — hanem inkább az 1929—1937-es évek ciklusához, amely „sajátságos depresszióval" járt és nem vezetett a valódi virágzás fázisához. A kapitalizmus általános válsága, amely annakidején a valódi fellendülés fázisának elmaradásához vezetett, — éles ellentmondás a tőke határtalan terjeszkedési törekvése és a társadalom fogyasztóképességének szűk keretei között, valamint a termelési apparátusnak ezen ellentmondás-okozta huzamos kihasználatlansága és a tartós munkanélküliség között — még nagyobb erővel fog hatni az első „normális" háborúutáni ciklus idején.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Szovjetunió, amelynek gazdasági rendszere kizárja a túltermelési válságok lehetőségét, stabilizáló tényező szerepét fogja játszani a keleteurópai országok újtipusú demokráciáinak gazdasága számára. Ahogy

a túltermelés ciklikus válsága az Egyesült Államokban és Angliában visszatükröződik majd a tőkésvilág többi országának gazdaságán, úgy a válság hiánya a Szovjetunióban kedvező kihatással lesz majd a vele szoros gazdasági kapcsolatban lévő országokra.*

---

* Példa Lengyelország. 1945 decemberében, a Lengyelországi Munkáspárt kongresszusán, Mincz miniszter egész sor adatot közölt a Szovjetunió által nyujtott segítségről.

A lengyel textilipar szovjetgyapottal dolgozik, amiből 1945 áprilisától kezdve az év végéig 19 ezer tonnát kapott. A bőripar a Vörös Hadsereg által rendelkezésére bocsátott nyersanyagot dolgozza fel, részben szovjet cserzőanyaggal és zsiradékkal. A vas- és fémipart részben szovjet vaserccel látják el. A fémfeldolgozó ipar szovjet rezet, ónt, nikkelt, alumíniumot stb. használ. A műrostipart a szovjet cellulóze tartja fenn. A gumiiparnak a Szovjetunió szállít természetes és mesterséges kaucsukot. „Olyan támasz nélkül, amilyet a Szovjetunióval fenntartott gazdasági kapcsolat jelent, — mondotta Mincz miniszter — gazdaságunk gyors helyreállítása egyáltalán lehetetlen volna. A felsorolt iparágak teljesen vagy részben tétlenségre volnának kárhoztatva."

XIV. FEJEZET

A háborúalatti népesedési változások és ezek következményei

Az emberek a társadalom legfontosabb termelőerői. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a lakosság lélekszáma rendkívül fontos szerepet játszik az ország gazdasági fejlődésében. Ugyanígy hatalmas jelentősége van a lélekszámnak minden ország katonai ereje szempontjából is. A hadsereg nagysága és kiegészítésének lehetősége, valamint annak hadianyaggal való ellátása egyaránt a lakosság lélekszámától függ.

A fent ismertetett helyzet a népesség problémájának a jövőben különösen komoly jelentőséget kölcsönöz, amennyiben döntő hatást gyakorol az országok népesedési politikájára.

„The problems of a changing population" (A népesedés kérdései) című félhivatalos amerikai könyv * már 1938-ban helyeselte a lakosság növekedésének várható megszűnését, sőt a lakosság esetleges csökkenését is az Egyesült Államokban. „A lakosság lélekszámának növekedéséről a változatlan színvonalra, sőt a csökkenésre való átmenet — olvassuk ebben a könyvben — egészében kedvező hatással lehet az ország életére. Ez az átmenet biztosítja az Egyesült Államok lakossága és természeti kincsei közötti kedvező viszony fenntartását. Országunk minden polgára átlagban továbbra is több szántóföldde, ásvánnyal és más természeti kincsel fog rendelkezni, mint az óvilág bármely országának polgára."

Másrészt Churchill 1945 május 13-án elmondott választási beszédében kijelentette, hogy minden eszközzel elő kell segíteni a születések számának növekedését.

---

* Ez a könyv a „National Resources Committee" beszámolója. A bizottság élén a belügyminiszter áll, tagjai között öt miniszter van. A beszámolót bemutatták Roosevelt elnöknek. (Az Egyesült Államok állami könyvkiadójának kiadása. 1938. 297. l.).

Az ország védelmi képességének növelési szándéka most a lakosság lehető erős és gyors gyarapítására irányuló törekvést vált ki: ezért indítványozzák a Kanadába, Ausztráliába és más ritkán lakott országokba való bevándorlás támogatását, ezért keresik az eszközöket arra, hogy a lakosságnak a népesedési tudomány által megjósolt abszolút csökkenését elhárítsák, aminek 10—20 év mulva a legfejlettebb tőkés országokban be kell következnie. Másrészt azonban a háborúutáni tömeges munkanélküliségtől való félelem akadályozza a lakosság növelésére irányuló politika megvalósítását s főleg ez az oka annak, hogy az Egyesült Államokat és az angol dominiumokat nem nyitják meg a szabad bevándorlás előtt.

A második világháború igen nagy változásokat idézett elő a népesedés terén, amelyek következményei sok évtizeden át érezhetők lesznek. Óriási embertömeg — ennek száma még ismeretlen, de valószínűleg körülbelül 50—60 millió — pusztult el a hadműveletek, a polgári lakosságnak a fasiszták által elkövetett tömegmészárlásai, a járványok és az éhínség (Görögország, India, Kína) következtében. A háború alatt magában Európában körülbelül 30 millió ember önként vagy kényszerből elhagyta lakóhelyét. Az emberek milliói változtattak foglalkozást.

A háború tartós következményei közül a legfontosabbak: *a népesség számszerű növekedésének egyre fokozódó lassúbbodása a legfejlettebb tőkés országokban,* amit a tudomány már a háború előtt is megfigyelt és *ami a lélekszámnak egyszínvonalon való megállapodásához, majd pedig abszolút csökkenéséhez vezet; továbbá a népességnek a város és a falu közötti megoszlásában bekövetkezett jelentős változás; végül az iparban dolgozók számának jelentős növekedése általában és az újonnan betanított munkások számának növekedése különösen.*

*

Mindenekelőtt megvizsgáljuk a lakosság növekedésének a demográfia által — a háborútól és következményeitől függetlenül — megállapított lassúbbodását Nyugat-Európa ipari országaiban, valamint a demográfia tudományosan megalapozott prognózisát e növekedés megszűnéséről és ennek következtében ezekben az országokban a lakosságnak a közeljövőben bekövetkező csökkenéséről.

A lakosság lélekszámszerinti növekedése lassúbbodásának oka ezekben az országokban a születési arányszámnak a XX. század folyamán (de részben már a XIX. sz.-ban is) tapasztalt szakadatlan erős hanyatlása.

Születési arányszám
(ezer lakosra) *

	Belgium	Anglia és Wales	Franciaország	Németország	Hollandia	Norvégia	Svédország
1855—1859	30.4	34.2	26.4	35.5	33.0	33.4	33.4
1895—1899	29.0	29.6	22.0	36.1	32.4	30.1	27.0
1915—1919 (első világháború)	13.6	19.4	11.3	16.7	25.8	24.0	20.8
1920—1924	21.0	21.4	19.8	23.1	26.7	23.3	20.3
1935—1939	15.4	15.0	14.9	19.3	20.3	15.1	14.5

Ezek a számok azt mutatják, hogy a születési arányszám 80 év alatt körülbelül felére csökkent.

A XIX. század második felében a csökkenés még lassú volt, sőt Németországban valamelyes emelkedést is megállapíthatunk. Az első világháború a hadviselő országokban a születési arányszám zuhanását hozta magával. A háború befejezése után a születési arányszám emelkedett, de ezt az emelkedést hamarosan csökkenés váltotta fel, ami a második világháború kezdetéig folytatódott.

A tőkés országokban a születési arányszám szakadatlan esésének ** oka nem valami biológiai, hanem kizárólag társa-

---

* Lásd: *Kuczynski, R.* The balance of births and deaths. (A születések és halálozások mérlege.) N. Y. Brooking Intézet, Macmillan 1928. Az ötévi átlagot én számítottam át; az 1935—1939. évi adatok a „Statistical yearbook, L. of N."-ból. 1939—40. 37. l.

** A születési arányszám esése az agrárországokban — főleg Délkelet-Európa országaiban — is megfigyelhető.

	Szuletési arányszám (ezer lakosra)		
	1911—1913	1931—1935	1939
Magyarország . . .	34.3	22.4	19.6
Románia	42.6	32.9	28.3
Bulgária	35.8	29.3	21.4
Olaszország	31.7	23.8	23.5
Spanyolország . . .	31.2	27.0	16.2

Ezekben az országokban a születési arányszám esésének üteme még gyorsabb, mint Nyugat-Európa országaiban; itt azonban a születési arányszám még elég magas ahhoz, hogy a népesség növekedését hosszú időszakon át biztosítsa. mert itt a halálozási arányszám is gyorsan csökken. (Az adatok a „Statistical yearbook, L. of. N." 1941/42-ből valók.)

dalmi-gazdasági jellegű. Ezek az okok: az élet bizonytalansága, ami — különösen az európai jómódú parasztság körében — az úgynevezett „egykét" okozta, melynek célja a parasztgazdaság oszthatatlanságának és egyetlen örökösre való hagyásának biztosítása. Ezt legjobban a francia parasztok „egyke"-rendszerével szemben a kanadai francia farmerek sokgyermekességének közismert ténye bizonyítja. A munkásosztályban a válságok * és a krónikus munkanélküliség ** a születési arányszám csökkenésének oka. Eközben máig is fennáll az a még Marx által megállapított tény, hogy a születési arányszám magasabb a lakosság szegényebb rétegeiben, mint a gazdagoknál.

Mindazonáltal, noha a születési arányszám erősen hanyatlott, a nyugateurópai országok lakossága a második világháború előtt nemcsak nem csökkent, hanem ellenkezőleg, tovább növekedett. A XX. század első felében a születési arányszám erős esését bőségesen kiegyenlítette a halálozási arányszám még erősebb csökkenése.

Halálozási arányszám ***

(a lakosság ezrelékében)

	Anglia	Franciaország	Németország	Svédország
1841—1850	22.4	23.3	26.8	20.6
1891—1900	18.2	21.5	22.2	16.4
1920—1924	12.2	17.5	13.9	12.4
1931—1935	12.0	15.7	11.2	11.6
1939	12.1	15.5	12.3	11.5

---

* A válságoknak a születési arányszámra gyakorolt hatását legjobban az Egyesült Államokban látni. Itt a születések száma a következőképpen alakult:

1928	1933	1937
(ezrekben)		
2.233	2.081	2.203

1933-ban — a legmélyebb válság évét (1932) követő évben — az Egyesült Államokban 120—150 ezerrel kevesebb gyermek született, mint a válság előtt és néhány évvel utána.

** Technikailag a születési arányszám csökkenése azáltal válik lehetségessé, hogy olyan fogamzást gátló szereket ismernek és alkalmaznak, amilyeneket a kevésbbé fejlett népek nem ismertek.

*** A XIX. század adatai Kuczynszki szerint; a XX. századra vonatkozó adatok a „Statistical yearbook, L. of N."-ból.

Mint látjuk, a XX. század első 40 évében a halálozási arányszám körülbelül egyharmaddal (Németországban még jobban) csökkent * és ez a születési arányszám egyidejű csökkenése mellett is a lakosság lélekszámának erős emelkedéséhez vezetett. Száz év alatt, 1840-től 1939-ig a táblázatban említett országok lakossága megkettőződött; kivétel Franciaország, melynek lakossága mindössze egyharmaddal növekedett. Nyugat- és Észak-Európa lakosságának átlagos életkora jóval magasabb lett.

A demográfia tudósai azonban nagyon jól tudják, hogy a halálozási arányszám eddigi csökkenésének következtében előállt lélekszám-növekedés semmiesetre sem jelenti ennek a lélekszámnak a megmaradását a jövőben is. Amint ugyanis a lakosság öregszik, a szülni képes korban levő nők száma egyre csökken.

Világos tehát, hogy az élettartam növekedése csak *bizonyos ideig* pótolhatja a születések számának csökkenését. A jövendő halálozási arányszám nem az egész lakosság függvénye, hanem kizárólag csak a szülni képes korban levő (15—50 éves) nőké. Akárhogyan növekszik is a lakosság egészének átlagos életkora, ha ezer született kislány élete folyamán nem szül legalább ezer leánygyermeket, a lakosság lélekszámának csökkenése a jövőben elkerülhetetlen. A „tiszta reprodukciós arányszám", vagyis az ezer nő által szült leánygyermekek száma Nyugat- és Észak-Európa minden országában az ezer alá csökkenésnek tendenciáját mutatja. „Ha a termékenység az 1926. év színvonalán marad, a lakosság kihalásra van ítélve, hacsak a jövendő anyák halálozási arányszáma nem csökken a várhatónál nagyobb mértékben".**

A második világháborút megelőző években a tiszta reprodukciós arányszám még lejjebb esett. Különösen alacsony volt 1933-ban, vagyis az 1929—1933-as évek világgazdasági válságának csúcspontját követő évben.

---

* A halálozási arányszám, mint ismeretes, a kétévesnél fiatalabb gyermekek között a legmagasabb. Ezért a születési arányszám csökkenésével természetesen valamelyest az egész lakosság halálozási arányszámának is csökkennie kell.

** Kuczynszki, R. id. mű.

Tiszta reprodukciós arányszám 1933-ban

Anglia	0'730
Franciaország	0'880
Németország	0'700
Svédország	0'730
Ausztria	0·670

A válságot követő években a tiszta újratermelés kulcsszáma újra emelkedett egy kissé, azonban állandóan továbbra is lényegesen ezer, vagyis az alatt a színvonal alatt maradt, amely a lakosság mai lélekszámának jövőbeni megőrzéséhez szükséges.

Körülbelül a Kuczynskiéval azonos eredményekre jut nemrég közzétett kutatásaiban az amerikai tudósok egy csoportja is.*

Az 1937-es adatokból kiindulva és a háborús veszteségeket figyelmen kívül hagyva ezek a tudósok arra a következtetésre jutnak,** hogy a kapitalista Európa (az 1937. évi határok között) lakosságának legmagasabb lélekszámát 1960-ban éri el. Tíz év alatt, 1950-től 1960-ig lakossága mindössze 6 millióval nő. 1970-ben már az európai országok mindegyike (a Szovjetunió kivételével) túl lesz lakossága lélekszámának csúcspontján. Franciaországnak és Angliának 1970-ben egyenként 4 millióval kevesebb lakosa lesz, mint 1940-ben volt.

A Szovjetuniónak 1937. évi határai között 1970-ben a szerzők számítása szerint 251 millió lakosa lesz. Emellett feltételezik, hogy a születési és a halálozási arányszám körülbelül ugyanolyan mértékben fog esni, mint azokban a tőkés országokban, amelyeknek a születési arányszáma egyenlő a Szovjetunióéval.*** Megjegyezzük, hogy a nálunk uralkodó tár-

---

* Notstein, Taeuber, Kirk, Coale and Kiser: The future population of Europe and the Soviet Union. (Európa és a Szovjetunió népessége a jövőben.) Genf 1944.

** Ugyanott, 21. l. és II. táblázat.

*** A szerzők a Szovjetunióban a születési arányszám gyors csökkenését tételezik fel, „tekintve, hogy a születési arányszám (eddig) a legmagasabbak egyike volt, feltételezhető, hogy a lakosság reprodukciós arányszámának csökkenése igen gyors lesz. Gyors csökkenést különböző okok, többek között annak a ténynek alapján várnak, hogy a cári Oroszországban a lakosság multbeli fejlődése nagyon hasonlított a hasonló országok fejlődéséhez. (Ugyanott, 99. l.)

sadalmi körülmények között ez a feltételezés hamis: „...valójában minden sajátos történelmi termelési módnak megvan a maga sajátos történelmileg érvényes népesedési törvénye".*

Teljesen világos, hogy a szovjet rendszer különösen kedvező feltételeket teremt a lakosság növekedése számára.

Nyugat-Európában a 15—34 éves férfiak számának, ugyanezen szerzők véleménye szerint, még nagyobb mértékben kell esnie. 1970-re ez a szám 7 millióval csökken! „Ha ezek a feltevések valóra válnak, a Szovjetuniónak 1970-ben (1937-es határai között) több első mozgósítás alá eső korban levő, azaz 15—34 éves férfilakosa lesz, mint egész Északnyugat- és Közép-Európának vagy mint Európa 7 legnagyobb államának (Németországnak, az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak, Olaszországnak, Lengyelországnak, Spanyolországnak és Romániának) együttvéve."

A kevésbbé fejlett tőkés országokban még magas a születési arányszám; a járványok elleni harc következtében csökkent a halálozási arányszám is s így még igen jelentős a lakosság lélekszámának növekedése. Brit Indiában például 1921—1931 között a lakosság 10.7%-kal, 1931—1941 között pedig 15%-kal nőtt. Ebben az évtizedben India lakosságának szaporulata nem kevesebb, mint *50 millió* volt. 1970-re India lakossága nyilvánvalóan több, mint 500 millió lesz.

*

Még nincsenek végleges adatok a népességnek a második világháború folyamán bekövetkezett eltolódásáról. Mindazonáltal világos, hogy ez a háború, mint annakidején az első világháború, erősen csökkentette a népesség szaporulatát.

Az első világháborúnak a népességre gyakorolt hatása a következő táblázatból tűnik ki:

Európa lakossága (Oroszország nélkül) **

		10 év alatti növekedés (millióban)
1900	310	—
1910	339	29
1920	345	6
1930	376	31

* *Marx: „Das Kapital"*. id. kiadás, 583. l.
** Notstein ... id. mű, 45. l.

Ha a lakosság 1900—1910 közötti növekedését az 1920—1930 közöttivel hasonlítjuk össze, kitűnik, hogy a növekedés az első esetben 29, a másodikban pedig 31 millió volt. Világos, hogy az első világháború évtizedében a növekedésnek 30 milliónak kellett volna lennie. Ebből látszik, hogy a háború Európának 25 millió emberéletbe került.

A hadműveletek következtében körülbelül 10 millió ember pusztult el. Ez a szám az egyes országok között a következőképpen oszlott meg: *

Német-ország	Orosz-ország	Francia-ország	Ausztria—Magyar-ország	Brit Birodalom	Olasz-ország	Egyesült Államok
			(milliókban)			
1.8	1.7	1.4	1.2	0.9	0.5	0.06

Viszonylag, vagyis az egész lakosság lélekszámának százalékában, a legtöbb embert Franciaország veszítette. A továbbiakban, mint ezt lakosságának dinamikája mutatja, ezeket a veszteségeket nem tudta többé pótolni.

A legutóbbi háborúnak a légibombázások és a háborúutáni éhség által okozott embervesztességei még nem ismeretesek. Kétségtelen azonban, hogy a harctereken elszenvedett nagy veszteségek, a születési arányszám csökkenése, a polgári lakosság halálozási arányszámának növekedése — mindez együttvéve nagyobb számot eredményez, mint az első világháborúban és ez valószínűleg a kontinentális Európa hadviselő országai lélekszámának abszolút csökkenését vonta maga után.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a születési arányszámnak a háború alatt a legfontosabb hadviselő országokban bekövetkezett változásait.

Születések száma a lakosság ezrelékében a háború alatt **

	1939	1940	1941	1942	1943
Németország . .	20.4	20.0	18.6	14.9	16.0
Olaszország . .	23.5	23.4	20.8	20.2	20.5
Franciaország .	14.6	13.3	13.0	14.5	15.9***
Anglia és Wales****	14.9	14.1	14.0	15.6	16.3

* „Jahrbuch für Wirtschaft, Politik und Arbeiterbewegung." 1925—1926. 292. l.

** „Statistical yearbook, L. of N." 1941/42. 37. l. 1942/44. 41. l.

*** Előzetes adat.

**** Alapul a lakosság 1939. évi lélekszáma szolgált. Ezért a következő évek jelzőszámai túlzottak.

Majdnem mindenütt a születési arányszám csökkenése figyelhető meg. Ez a csökkenés különösen Németországban erős. Angliában a születési arányszám növekedése az „Economist" című folyóirat szerint (1944. V. 6.) annak következménye, hogy az első háborús években sokan fiatalabb korban kötöltek házasságot, mint a háború előtt. 1940-ben az ilyenek száma 22.7 ezrelék volt. Azonban ez a jelzőszám már 1943-ban példátlanul alacsony 14.3 ezrelékes színvonalra süllyedt. Erre vonatkozólag az „Economist" a következőket írja: „A házasságkötések most megfigyelt csökkenése tovább fog folytatódni, ezt követi majd a születések számának esése." Hasonló jelenség volt tapasztalható 1942-ben több semleges országban: Írország, Svédország, Svájc.

A polgári lakosság halálozási arányszáma a nagy európai országokban, a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján ítélve, a háború alatt mintha kevéssé változott volna.

Halálozási arányszám a lakosság ezrelékében *

	1939	1940	1941	1942	1943
Németország . . .	12.3	12.7	12.0	12.3	12.5
Olaszország	13.4	13.6	13.8	14.1	14.2
Franciaország . . .	15.3	18.2	17.4	16.9	16.4
Anglia és Wales ** .	12.1	14.3	12.9	11.6	12.1

A hadműveletek és a légibombázások következtében beállott halálseseteket magukba nem foglaló halálozási arányszámok kétségtelenül mindenütt magasabbak, mint az 1931—1935. évek folyamán voltak. Ennek ellenére ez a növekedés nem olyan jelentős, mint ahogy feltételezték (az idézett számok nem tartalmazzák a zsidó lakosság tömeges pusztulását Németországban). Nagyon valószínű, hogy 1944-ben és 1945-ben Németországban és az általa megszállott országokban a lakosság táplálkozásának leromlása következtében a halálozási

* Statistical yearbook, L. of N. 1941/42. 38. l., 1942/44. 142. l.

** A számok a légibombázások következtében elpusztultakat is tartalmazzák.

arányszám nagyobb mértékben emelkedett, mint a háború első éveiben. *

Ha a születési arányszámot a „normális" halálozási arányszámmal összehasonlítjuk, kiderül, hogy 1942 végén csak Franciaországban *csökkent* a lakosság száma; valamennyi más országban növekedett. Fel kell tételezni, hogy 1943-ban és 1944-ben már nemcsak Franciaországban, hanem a hadviselő országok egész sorában csökkent a lakosság lélekszáma.

A „természetes" halálesetekhez azonban hozzá kell adni a háború áldozatainak hatalmas tömegét. Számukat még nem ismerjük.

A második világháborúban Németország veszteségei nyilvánvalóan jelentősen — körülbelül háromszor — nagyobbak, mint az első világháborúban. ** Franciaország veszteségei, mert ténylegesen mindössze néhány hónapig harcolt, ezúttal sokkal kisebbek. Úgy vehetjük, természetesen nagyon hozzávetőlegesen, hogy a háború végén az európai tőkés országok harctereken elesett, sebesülésekbe és betegségekbe belehalt, valamint fogságban meghalt katonáinak száma 12—15 millió.

A hadviselő országok közül csak *Franciaország* közölt hivatalos adatokat a lakosság háborúalatti változásairól.*** Franciaország lakossága 1939—1945 vége között 1.45 millióval csökkent, de ebben a számban az a 300 ezer külföldi is benne van, akik a háború alatt elhagyták az országot, valamint a német hadsereg soraiban elpusztult 50 ezer elzászi és 20 ezer francia, akik Németországban maradtak. Döntő jelentősége

---

* Az egy évesnél fiatalabb hamburgi gyermekek halálozási arányszámáról a „Neue Zürcher Zeitung" a kovetkező adatokat közölte (1945. X. 2.):

1938	1940	1942	1944	1945 (I. félév)
(a lakosság ezrelékében)				
46	53	56	82	131

** Német becslések szerint az elesett német katonák száma 4—5 millió, a polgári lakosság bombázások következtében elpusztult részét 100—500 ezer emberre teszik. („New York Times", 1945. VII. 18.) Attlee angol miniszterelnök 1945 október 11-én a parlamentben azt a kijelentést tette, hogy az elesett és megrokkant német katonák száma 1945 május 10-én 7.4 millió főre rúgott.

*** „Population" c. folyóirat 1946. I. kötet, 117. l.

nem a közvetlen háborús veszteségeknek volt, — mindössze 150 ezer — hanem a halálozási arányszám csökkenésének, vagyis annak az általános tendenciának kiéleződése, amely a nyugateurópai országokban a népesség fejlődését jellemzi. Világos, hogy Franciaországban az ott uralkodó társadalmi rend mellett a lakosság egyre csökkenni fog.

*

Az első világháborúval szemben új tényező a háború alatt elpusztított polgári lakosság hatalmas tömege. Az első világháború áldozatai majdnem kivétel nélkül katonai szolgálatban álló férfiak voltak; a polgári lakosság csak elenyésző veszteséget szenvedett. A második világháborúban más volt a helyzet. A német megszállók vadállatok módjára, sokmillió polgári lakost mészároltak le a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia stb. ideiglenesen megszállott területein. Németországban, Lengyelországban és a Szovjetunió megszállott területein barbár módon kipusztították a zsidókat. A meggyilkolt zsidók száma 5—6 millióra tehető. A megszállott országokban a túszokként letartóztatott emberek tízezreit lőtték agyon vagy kínozták halálra a börtönökben vagy a koncentrációs táborokban. *

A polgári lakosságnak a bombázások következtében elszenvedett vesztesége is nagy. Hivatalos adatokat csak Angliát illetőleg közöltek. Itt a háború kitörésétől 1944 végéig körülbelül 100 ezer volt a halottak száma. Rotterdamban, Varsóban stb. a német bombák az emberek tízezreit ölték meg.

Németországban szintén nagy volt a légibombázások következtében elhalálozottak száma. Erre a kérdésre vonatkozólag Németországban majdnem semmit sem közöltek. A német újságok jelentése szerint egyetlen Hamburg elleni légitámadás következtében 20 ezer ember halt meg. Sok áldozatot követeltek a polgári lakosság körében a Franciaország és Olaszország elleni légitámadások is.

---

* A kapitalista Európán és a Szovjetunión kívül a háborúban nagy emberveszteséget szenvedett Kína is, Japán is. Ez országok áldozatainak száma még ismeretlen; erre vonatkozólag még hozzávetőleges adatok sincsenek.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az európai kontinensen a polgári áldozatok száma nem maradt a harcoló hadsereg áldozatainak száma mögött.

Uj jelenség a lakosságnak a háború folyamán végbement rendkívül nagyméretű földrajzi helyváltoztatása is. Az esetek túlnyomó többségében ez csak ideiglenes jellegű, mindazonáltal néhány változás a háború után is megmarad.

A hadviselő országokban a lakosság földrajzi átcsoportosulásának különböző okai voltak:

a) A gazdaságnak a háborúra való átállítása a lakosság jelentős részének átköltözését követelte. A hadviselő országok többségében a munkaerőt a mezőgazdaságból az iparba irányították. Az iparon belül a munkaerőt a munkájukat csökkentő vagy teljesen leállító béke-iparágakból a hadiiparba helyezték át; a hadiipari vállalatok rendszerint más országrészekbe voltak elhelyezve és ez a munkások átköltözését tette szükségessé. Szemléltetésül az Egyesült Államokra vonatkozó adatokat idézünk, mert itt ezt az átcsoportosulást nem leplezi a lakosság más okokból (kiürítés, nemzetiségi okokból történő átköltöztetés, menekülés falura az éhező városokból) történt helyváltoztatása. 1943 augusztusában az Egyesült Államok népességnyilvántartó hivatala közölte, hogy az Egyesült Államokban három év alatt körülbelül három millió ember költözött faluból a városba.

A városi körzeteken belül a lakosság eltolódása rendkívül erős egyenlőtlenséget mutat. Igy Washington lakossága 3 év alatt 262 ezerrel nőtt és elérte az 1 millió 181 ezret. Százalékban a legnagyobb mértékben Mobile város (Alabama) lakosainak száma növekedett: 53.4%-kal. A lakosság erős növekedését mutatta az Egyesült Államok nyugati tengerparti városainak többsége. Másrészt 1940—1943. évek folyamán egész sor város lélekszáma csökkent. Igy például három város — New York, North Easton és New Jersey — ezekben az években csaknem félmillió lakost vesztett: a lakosság száma 11.5 millióról 11.09 millióra csökkent.*

---

* Az átcsoportosulás nem szorítkozott egyedul az Egyesult Államok lakosságára; Mexikóból, valamint Közép- és Dél-Amerika többi országaiból a munkások százezrei koltoztek az Egyesult Államokba. „New York Times" 1945. VIII. 25.

Különösen nagyjelentőségű a négereknek az Egyesült Államok déli államaiból északra való tömeges átköltözése, amit az Egyesült Államok hadiiparának munkaerőhiánya idézett elő. A négerek százezrei adták fel a „bérlő farmer" látszólagos önállóságát az ország gyapottermelő vidékein és változtak át ipari munkássá. Ez az átcsoportosulás nem ideiglenes és nagy szociális, valamint politikai jelentősége van.

A lakosság ugyanilyen gazdasági okokból történő átcsoportulása ment végbe Angliában és az európai kontinens több országában.

b) Olyan mértékben, ahogy a megszállott országok városaiban érezhetővé vált az élelmiszerhiány, megkezdődött a faluraköltözés. A városi lakosságnak az a része, amelynek rokonai vagy barátai voltak falun, közelebb igyekezett jutni a földhöz, ahol védelmet remélt az éhség ellen. Az emberek százezrei hagyták el lakóhelyüket, hogy az erdőkben és hegyekben élve partizánharcot folytassanak. A németek százezrei, állami hivatalnokok, a német vállalatok alkalmazottai, „mezőgazdasági tanácsadók", Gestapo-ügynökök stb. minőségében, az ideiglenesen megszállott országokban telepedtek le. Ezt az átköltözést részben gazdasági, részben pedig politikai meggondolások idézték elő.

c) A lakosságnak a hadműveletek által közvetlenül előidézett nagyarányú átköltözése nyomán az esetek többségében ideiglenes, de részben végleges földrajzi átcsoportosulása ment végbe a háború folyamán Európa minden országában (de kisebb mértékben a többi világrészen is). Ezeknek az átköltözéseknek három különböző formáját különböztetjük meg.

Először, a lakosság szervezetlen menekülése a fasisztahódítók elől, például Lengyelországból a Szovjetunióba, Észak-Franciaországból Dél-Franciaországba stb.

Másodszor, a nemdolgozó lakosságnak (különösen az öregeknek, nőknek, gyermekeknek) az állam által szervezett vagy irányított kitelepítése az ellenséges repülőtámadások sujtotta városokból a kevésbbé fenyegetett vidékekre. Így igen nagyarányú volt London és Dél-Anglia, továbbá Németország északnyugati részeinek, valamint Kelet-Európa és a Szovjetunió városainak kiürítése.

Harmadszor, az iparvállalatok munkásokkal, mérnökökkel stb. való együttes áttelepítése azért, hogy a vállalat másutt folytassa üzemét. Így számos vállalatot egész személyzetével együtt Nyugat-Németországból Kelet-Németországba, Csehszlovákiába vagy Lengyelországba helyeztek át.

Az első két esetben az áttelepülés többnyire ideiglenes volt,* a harmadik esetben azonban tartósabb jellegűnek bizonyult. A lakosság földrajzi eloszlásában az említett okokból történt végleges átcsoportosulások kétségtelenül igen jelentősek; ezek méreteit azonban egyelőre lehetetlen számokban kifejezni.

Az átköltözés negyedik formája a nem német lakosságnak állandó lakhelyéről a német fasiszták által politikai okokból megszervezett elűzése volt. Így Elzászból 200 ezer franciát telepítettek át Franciaországba.** Nyugat-Lengyelországból a német fasiszták 1—2 millió lengyelt űztek ki; házaikat, állatállományukat, vagyonukat német telepeseknek adták.

A háború befejezése után, természetesen, mind visszatértek régi lakóhelyükre.

d) Teljesen új jelenség *sok millió munkásnak erőszakos elhurcolása a megszállott és Németországgal „szövetséges" országokból Németországba.* Azokban az országokban ahol quislingek és lavalok voltak kormányon, eleinte „toborozták" a munkásokat németországi munkára. A munkások a velük kötött „munkaszerződés" alapján utaztak Németországba. Lengyelországból és a Szovjetunió ideiglenesen megszállott területeiről azonban a fasiszták minden formaság nélkül hajtották az embereket német kényszermunkára. Mennél tovább húzódott a háború, a németek annál sűrűbben alkalmaztak nyilt erőszakot a „szövetséges" országokban is.

A Németországba hurcolt külföldi munkások és hadifoglyok számáról nincsenek pontos adatok. Semmi kétség sem lehet azonban afelől, hogy ezek száma jóval meghaladja a 10 milliót; számuk kétségkívül nagyobb, mint a nagy népvándorlás alkalmával helyüket változtató emberek száma.

---

* A városokban véghezvitt igen nagy pusztítások és az emiatt keletkezett nagy lakáshiány különösen Németországban sok „ideiglenesen" kitelepülő számára éveken át lehetetlenné tette a régi lakóhelyre való visszaköltözést.

** „Current History" 1942 október.

e) Az ebben a háborúban megfigyelt tömeges lakhelyváltoztatás egyik fajtája a német telepeseknek a balti államokból Nyugat-Ukrajnából, Besszarábiából stb. (még Hitler Szovjetunió elleni támadása előtt) „nemzetiségi" okokból történt áttelepítése Németországba vagy Nyugat-Lengyelországba. (Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában meghagyták az erős német kisebbséget, hogy ez országok belpolitikájára gyakorolt fasiszta befolyás számára támaszul szolgáljanak.) A Szovjetunió megtámadása után a németek újabb csoportjait telepítették át Németországba. A túlnyomórészt Nyugat-Lengyelországban letelepített parasztoknak a kitelepített lengyel parasztok birtokait adták. A németek azért tették ezt, hogy ezen a lengyel vidéken, amelyet „Warthe-Gau" néven a „Német Birodalomhoz" csatoltak, német középréteget teremtsenek. Különben, az áttelepített németek néhány csoportja a hitleristák ígérete ellenére sem kapott földet; nehéz, semilyen szakképzettséget sem igénylő napszámosmunka végzésére kényszerítették őket. Az állítólag nemzeti okokból végrehajtott áttelepítés csak a Hitler által szervezett munkaerő utáni vadászat egyik formája volt. Német adatok szerint külföldről összesen több mint egy millió németet telepítettek Németországba.

A háború befejezése után megkezdődött az áruló szudétanémetek kitelepítése Csehszlovákiából és azokról az ősi szláv földekről, amelyek Lengyelországhoz kerültek, valamint Magyarországból. Körülbelül 10 millió németet telepítenek vissza Németországba, ahonnan annakidején kivándoroltak. Lengyelország, Csehszlovákia (ahonnan a magyarokat is kitelepítik) és Magyarország egynemzetiségű ország lesz.

f) Végül meg kell említeni a háború alatt mindkét fél által ejtett hadifoglyok sokmilliós tömegét.

A háború befejezésének pillanatában Németországban úgyszólván minden vele szemben álló szövetséges országból voltak hadifoglyok. A Szovjetúnióban, Angliában és az Egyesült Államokban a német, olasz, román, magyar és más hadifoglyok milliói voltak. A hadifoglyok egészének hazatérése, beleértve a japánokat és kínaiakat is, huzamos időt igényel.

*

A háború alatt, mint erre a VI. fejezetben már rámutattunk, nagy változások mentek végbe *a hadviselő országok lakosságának foglalkozása* terén is. E változások legfontosabbjai a következők:

a) *A dolgozók száma a háborúban résztvevő országokban erősen megnőtt.* Azokban az országokban, ahol a háború előtt munkanélküliség volt, ezt megszüntették. Továbbá, az addig nem dolgozó lakosság széles rétegeit vonták be a munkafolyamatba. A feleségek és leánygyermekek, akik eddig a családfő keresetéből éltek, önként munkába állottak vagy az állam nyomására kellett ezt megtenniök. Az öregek, akik nyugdíjat húztak vagy akiket hozzátartozóik tartottak el, visszatértek a munkába. Éppen így újra munkába állottak a még (teljesen vagy részben) munkaképes rokkantak is. Ezzel kapcsolatban számadatokkal csak az Egyesült Államokat és Angliát illetően rendelkezünk.

A munkaerő megoszlása az Egyesült Államokban *
(millió főben)

	1941 január	1944** január
A dolgozók és a hadseregben levők összlétszáma	54.0	65.7
Ebből:		
a) a hadseregben	1.0	11.3
b) polgári munkaerő:		
munkanélküliek	7.7	1.0
foglalkoztatottak	45.3	53.4

A fenti táblázat azt mutatja, hogy az Egyesült Államokban a munkaerő létszáma 2 és félév alatt 11.7 millióval emelkedett. Ez a növekedés csak kis mértékben tudható be a lakosság természetes szaporulatának. Nagyobb része olyanokból toborzódott, akik korábban egyáltalában nem dolgoztak. És bár 10 millió embert fegyverbe szólítottak, a gazdaságban foglalkoztatottak száma mégis emelkedett 8 millióval, mert majdnem 7 millió korábbi munkanélkülit újra bevontak a termelőfolyamatba (hasonló helyzet volt megfigyelhető Angliában is).

---

* „Survey of Current Business" 1944 február.
** A bel- és külkereskedelmi hivatal előzetes becslése.

Az újra munkába állók nagy része az iparba, főleg a hadiiparba került. Így például az Egyesült Államok háborúbalépését követő első évben a feldolgozó iparban dolgozó munkások száma a következőképpen változott:

	1942	1943
		január
	(millió	főben)
Összesen	11.46	13.51
Ebből:		
A tartós használati javakat előállító iparban	6.11	7.89
A nem tartós használati javakat előállító iparban	5.35	5.63

Egy év alatt a dolgozók száma 2 millióval, vagyis 18%-kal emelkedett. Ebből a számból a tartós használati javakat, vagyis alapjában véve hadianyagot és a hadiipar számára termelőeszközöket előállító iparra 1.78 millió esik. Az évi növekedés csaknem 30%.

Németországban hasonló folyamat ment végbe. Minthogy azonban itt az iparban foglalkoztatottak számába a kényszerből dolgozó külföldi munkásokat is belefoglalták, az iparban először dolgozó németek számát nem lehet megállapítani.

b) A háború alatt a munkaerő igen jelentékeny része változtatta meg szakmáját: a volt háziasszonyok és mezőgazdasági munkások ipari munkásokká lettek. A volt kereskedők, alkalmazott és munkás minőségben dolgoztak. A munkások a könnyűiparból a nehéziparba mentek át stb. A munkanem megváltoztatása csak néhány országban (Egyesült Államok, Angliai) volt önkéntes, a többi országban, rendszerint az állam követelte a foglalkozás megváltoztatását. Végeredményben, a háború végén a tőkés világban, az óriási emberveszteség ellenére, néhány millióval több betanított és szakképzett munkás volt, mint a háború kitörése előtt. Ez különösen az Egyesült Államokra és Angliára vonatkozik, melyek lakosságuk számához képest aránylag kis veszteséget szenvedtek.

c) A különböző országokban nagyon sok diáknak félbe kellett szakítania tanulmányait. Általában a háború alatt a diákok száma mindenütt — különösen Németországban és a megszállott országokban — erősen csökkent. A háború után kevesebb orvos, tanító, mérnök stb. lesz mint a háború előtt volt.

*

A háború befejezése után a háború alatt végbement demográfiai változások jelentős része az egyes országokon belül és nemzetközi méretekben egyaránt megszűnik és visszaáll a régi helyzet. A menekültek vagy a légibombázások következtében kitelepültek többsége — abban a mértékben, ahogy a városokban a lerombolt lakásokat újjáépítik — visszatér régi lakóhelyére. Azoknak a munkásoknak és alkalmazottaknak egyrésze, akik a háború alatt gazdasági okokból változtattak lakóhelyet, amint a hadiipar mérete a békeidők fegyverkezési szükségletének megfelelően csökken, ismét visszatér a túlnyomórészt nem hadiipari vidékekre. A Németországba hurcolt munkások visszatértek, hazatérnek a hadifoglyok is.

Más a helyzet a németekkel, akik a háború alatt nemzetiségi okokból települtek Kelet-Európából Németországba. Azok az országok, amelyekben a németek évszázadokon át egyenjogú polgárokként éltek és amelyeket azért hagytak önként el, hogy a fasiszta Németországba települjenek át, nem hajlandók őket újra befogadni.

A legyőzött támadó hatalmak országaiban, különösen Németországban és Japánban, hosszú ideig ott maradnak a megszálló csapatok.

A háború legfontosabb és nem múló következménye az lesz, hogy hamarabb következik be az az idő, amikor a nyugateurópai országok elérik a háború előtt kiszámított legmagasabb lélekszámukat és amikor ez a lélekszám csökkenni kezd. Ha F. Notstein és más amerikai tudósok számításai szerint*, akik a háború következményeit még nem vették figyelembe, Nyugat-, Közép- és Észak-Európa, vagyis a három déli félsziget, valamint a balti országok kivételével, 1950-ben 237 millió lakossal valamennyi nyugateurópai ország együttes lélekszámának el kell érnie csúcspontját, 1970-ben pedig 225 millióra kell csökkennie, úgy ma azt kell mondanunk, hogy *ezeknek az országoknak lakossága már a háború vége előtt elérte csúcspontját s hogy ettől az időponttól a lakosság csökkenni kezdett.*

A helyzet az egyes országokban nyilvánvalóan különbözően fog alakulni aszerint, hogy a háború alatt milyen nagy volt az embervesztesége és a férfilakosság mennyi ideig volt elszakítva az országtól. Németországban az igen magas háborús veszte-

* Notstein . . ., id. mű, 56. l.

ségek súlyosabban hatnak majd a lakosság jövendő lélekszámára, mint Angliában. Franciaország háborús veszteségei aránylag nem magasak, de a lakosság igen nagyméretű természetes csökkenése miatt a háború után hiányzik a munkaerő.*

A háború után a születési arányszámra bizonyos — bár a tapasztalat szerint korlátolt — hatással lesz az állam által követett szociális politika. Angliában az új törvény szerint a betegségi és munkanélküliségi biztosítás nemcsak magára a dolgozóra, hanem családjának nem dolgozó tagjaira (feleség és gyerekek) is ki fog terjedni (a másodiktól számítva minden gyermek után, a szülők jövedelmétől függetlenül, heti 5 shilling állami segélyt állapít meg). Ez kétségtelenül a házasságkötési és születési arányszám emelkedésének irányában fog hatni. Mindazonáltal a tapasztalat azt mutatja, hogy huzamosabb időt figyelembevéve az állami rendszabályok csak jelentéktelen mértékben képesek megváltoztatni a népesség fejlődésének a termelési viszonyok által meghatározott alapvonalát.

A háború kedvezőtlenül hat a lakosság életkor szerinti összetételére. A háborúban főleg munkaképes korban levő férfiak pusztulnak el. Így, a háború a lakosság összességében az öregek százalékát növeli.

A következő táblázat a munkaképes korban levő férfiak számát tünteti fel, tekintet nélkül a háborús veszteségekre és területi változásokra.**

	1940	1955	1970
	(milliókban)		
Európa a Szovjetunió nélkül . .	127.7	144.8	147.6
Ebből:			
Nyugat- és Észak-Európa .	77.4	82.3	79.5
Dél-Európa	23.9	28.8	30.9
Kelet-Európa	26.4	33.6	37.2
Szovjetunió	49.0	66.8	84.1

1970-ben a munkaképes férfiak számának — még a szerzők módszertanilag helytelen feltételezései mellett is — a Szovjetunióban felül kell múlnia a nyugat- és északeurópai országok munkaképes férfilakosságának együttes számát.

* 1946 elején a „bevándorlási kongresszuson" megállapították, hogy a külföldi munkások (hadifoglyok) számaránya a bányaiparban 35%, az egész iparban 10%, a mezőgazdaságban 2%.

** Notstein... id. mű, 120. l.

Még nagyobb lesz a Szovjetunió súlya, a 15—34 éves korban levő fiatal férfiak tekintetében. *

	1940 (millióban)		1970 (millióban)	
Szovjetunió	30.1		43.3	
Németország	11.3	32.3	9.9	27.8
Anglia	7.6		5.7	
Olaszország	7.4		7.4	
Franciaország	6.0		4.8	

1940-ben a tőkés Európa négy fő országának 2.2 millióval több fiatal férfilakosa volt, mint a Szovjetuniónak. 1970-ben, a területi változásokat figyelmen kívül hagyva, a Szovjetuniónak 15.5 millióval *több* férfilakost kell felmutatnia!

Ugyanebből az okból bizonyos átcsoportosulás megy végbe a lakosság nemek szerinti összetételeiben is: a nők súlya a lakosság összességében nagyobb lesz, mint a háború előtt volt.

Ami a foglalkozási ágakat illeti, a háború befejezése után a tőkés országok mezőgazdaságában éles munkaerőhiány lesz, ugyanakkor azonban (ha az ipari termelés ciklikus ingadozásait figyelmen kívül hagyjuk) fölösleg fog mutatkozni betanított és szakképzett ipari munkásokban. Az ipar munkásfölöslege annak a ténynek elkerülhetetlen következménye, hogy a háború alatt az ipari munkások száma viszonylag (egyes országokban pedig abszolút számokban is) növekedett, egyidejűleg pedig növekedett az ipari munka termelékenysége is. A háború befejezése után a tömeges munkanélküliség újbóli jelentkezését elkerülhetetlennek tartjuk. A hadviselő tőkés országok többségében az állam gazdasági és ellenőrző szerepének részbeni megszüntetése következtében alkalmazottakban és hivatalnokokban is fölösleg lesz. Másrészt a háború befejezése után hiány fog mutatkozni magas képesítésű szakemberekben; ezt a hiányt azonban hamar meg fogják szüntetni a főiskolai hallgatók számának növelésével. Szociális szempontból a háború alatt végbement erős centralizációs folyamat eredményeképen az „önálló" existenciák száma csökken, a munkások és az alkalmazottak, vagyis a munkabérből élők száma pedig viszonylag emelkedik.

Ilymódon Európa tőkés hadviselő országaira vonatkozólag a háború általános demográfiai eredményeként a már

* Notstein . . . id. mű, 134. l.

*a háború előtt észlelt két alaptendenciának: a lakosság számbeli megállapodására és ezt követő csökkenésére, valamint a krónikus tömegmunkanélküliség keletkezésére hajló tendenciának kiéleződését állapíthatjuk meg.** A gazdasági politika terén foganatosított rendszabályokkal az állam gyengítheti a második tendenciát, de nem bírja azt teljesen legyőzni.

Magától értetődik, hogy a népesség alakulásának terén a XX. században és különösen a második világháború idején uralkodó általános tendenciák eredményeképen nagy változások állnak majd be az egyes országok gazdasági potenciájában.** Marx a lakosság növekedését az alaphalmozódás állandó folyamatának tartja. A lakosság számának abszolút csökkenése teljesen új jelenség a kapitalizmus történetében, amely a kapitalizmus rothadásának fő tényezője.

---

* Az európánkívüli hadviselő országokban a fejlődés általános vonala körülbelül ugyanaz lesz, azzal az egyetlen különbséggel, hogy az Egyesült Államok embervesztesége igen alacsonyak, Kínáé pedig — a hadműveletek, az élelmiszerhiány és a betegségek következtében — rendkívül magasak.

** A születési arányszám az Egyesült Államokban a XX. évszázad folyamán ugyanolyan csökkenő tendenciát mutat, mint Nyugat-Európa országaiban: 1911—13. 25 1 ezrelékéről 1931—1935-ben 16·9 ezrelékre csökken és azóta körülbelül változatlan színvonalon marad. A tiszta reprodukciós arányszám az utolsó évtized folyamán valamivel az ezer alatt marad: tehát a lakosság mai lélekszámának a jövőben való megőrzését már veszély fenyegeti. „Az Egyesült Államok minden vidékén olyan gyorsasággal csökken a születési arányszám, ahogy a lakosság életszínvonala emelkedik. Ha az Egyesült Államokat egészben vesszük, az ország legszegényebb vidékén a születési arányszám 77%-kal haladja meg azt a színvonalat, amely a lakosság veszteségének állandó pótlásához szükséges, a legmagasabb életszínvonalú vidékeken ellenben 17%-kal ez alatt marad." („The problems of a changing population.") Az Egyesült Államok lélekszámnövelésének legfőbb forrása — a bevándorlás — most szünetel. Sőt 1931—1937-ig a kivándorlás 79.634 fővel meg is haladta a bevándorlást („Statistical abstract of the USA").

Alig lehet szó arról, hogy az Egyesült Államokban a háború után megszüntetik a beutazási korlátozásokat. Teljesen Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan, az Egyesült Államokban a legközelebbi jövőben megszűnik a lakosság lélekszámának növekedése és megkezdődik annak csökkenése. „The problems of a changing population" című könyvben különböző jóslások vannak a halálozási és születési arányszám, a bevándorlás menete stb. lehetséges alakulásának figyelembe vételével. A legoptimisztikusabb számítás szerint a lakosság lélekszáma 1980-ban éri el csúcspontját, amikor is 158 millió lesz (évi 100 ezer főnyi bevándorlás esetén); a legpesszimisztikusabb becslés szerint a csúcspontot már 1955-ben eléri, 138 millió fővel. Ezután a lakosság 25 év alatt 10 millióval csökken.

XV. FEJEZET

A kapitalizmus gazdasági fejlődésének kilátásai

Kíséreljük most meg a kapitalizmus további fejlődésének kilátásait — ciklikus mozgásától függetlenül — felvázolni. Itt azon nyomban hangsúlyozzuk, hogy az újtípusú demokrácia országaiban, mint például Lengyelországban, Jugoszláviában vagy Bulgáriában a gazdaság új jelleget nyert: az ipari termelési eszközök jelentős része az állam tulajdonába vagy állami kezelésbe került, vagyis az államkapitalizmus került túlsúlyba, maga az államhatalom pedig nem a nagyburzsoázia erőszakszervezete, hanem demokratikus államhatalom, amely a dolgozó nép széles rétegeire támaszkodik. Bármennyire fontos és jelentékeny is azonban ennek az újtípusú gazdaságnak kialakulása ezekben az országokban, amelyet a szó régi értelmében nem lehet kapitalizmusnak nevezni, ezeknek az országoknak a súlya a tőkés világgazdaság egészében aránylag nem nagy és egyelőre keveset változtat a kapitalizmusnak mint egésznek általános fejlődési kilátásain.

A kapitalizmusnak, mint egésznek további fejlődési alapvonala *fő ellentmondásának: a társadalmi termelés és a egyéni kisajátítás közötti ellentmondásnak rendkívüli kiéleződése,* azaz a kapitalizmus általános válságának fokozott elmélyülése. A tőkés gazdaság háborúalatti változásainak eredményeképpen még nyilvánvalóbbá vált a termelés társadalmi jellege. Ez a termelés rohamos koncentrációjának, a munka még szorosabb kölcsönösségének a folyamatos termelés tudományosan megszervezett rendszerében, valamint a mezőgazdaság gépesítésének stb. volt a következménye.* Ugyanakkor azonban a kisajátítás egyéni maradt, noha a háború alatt megnövekedett az állami és a községi gazdaság

* Kivétel a nemzetközi munkamegosztás, ami a háború alatt csökkent.

szerepe. A termelőeszközök állami tulajdona ugyanis a háború alatt az Egyesült Államokban s az esetek többségében Angliában is, az állami üzemekben termelt értéktöbblet egyéni kisajátításával járt együtt. Ilymódon az állami tulajdon nem jelenti a priori (már eleve) az egyéni kisajátítás tagadását. Ez utóbbi eset csak akkor áll fenn, ha (mint például az újtípusú demokrácia országaiban) az állam maga vezeti az állami tulajdonban levő üzemeket s az értéktöbblet a társadalom javát szolgálja...

A társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás kiéleződése a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom fogyasztóképességének szűk keretei közötti ellentmondás kiéleződésében fog kifejeződni. A tőke koncentrációját szerves összetételének növekedése kíséri. Ez az állandó tőkerész további növekedését, a változó tőkerész további csökkenését jelenti. Tehát ugyanolyan tömegű értéktöbblet kisajátításához lényegesen nagyobb árutömeget kell majd termelni és értékesíteni, nagyobb összeget kell bevenni, mint a háború előtt. A társadalmi tőke szerves összetételének növekedése azonban a másik oldalon a fogyasztási képesség viszonylagos csökkenésének s ezáltal a vásárlási képesség csökkenésének tendenciáját szüli.* Az erősen megnövekedett tőke értékének megnagyobbodása a többszörösen

---

* Irodalmunkban gyakran összetévesztenek két, Marx által élesen elhatárolt fogalmat: a tőkés társadalom *fogyasztási képességét és vásárlási képességét.* A tőkés társadalom fogyasztási képességén Marx az újonnan előállított érték összegét, V+m-et érti, vagyis a munkabér és az értéktöbblet összegét vagy másképp szólva, a munkások és a tőkésosztály jövedelmét. Ezt a jövedelmet, ha a felhalmozást figyelmen kívül hagyjuk, a társadalom a II. csoport áruira költheti. Minthogy azonban a tőkés társadalomban a felhalmozás szükségszerű jelenség, a fogyasztási képességet a V+(m—a) képlet fejezi ki, vagyis V plusz értéktöbblet minusz felhalmozás. (Ehhez még a nem tőkés rétegek, mint a parasztság és a kisiparosok által termelt értéket is hozzá kell számítani.)

A *társadalom vásárlóképességén* Marx az év folyamán eladott áruk összességét érti — függetlenül attól, hogy értéküket teljesen az adott évben vagy esetleg korábban termelték, vagyis V+m+c; c itt az év folyamán az áruk értékében megtestesült állandó tőkerészt jelenti. *Ilymódon a tőkés társadalom vásárlóképessége meghaladja annak fogyasztóképességét, mégpedig az áru értékébe átment állandó tőke összegével, valamint az értéktöbblet felhalmozásra szánt részével.* Mivel azonban az I. csoport áruinak elhelyezése „végeredményben" a II. csoport áruinak elhelyezésétől függ, a fogyasztóképesség csökkenése egyúttal a társadalom vásárlóképességének csökkenéséhez vezet.

megnövekedett áruérték összegének realizálását követeli. Ugyanezek az okok azonban a társadalom vásárlóerejének viszonylagos csökkenési tendenciáját hívják életre. Ez az ellentmondás „pillanatnyilag" „időleges erőszakos megoldást" talál a periódikusan ismétlődő túltermelési válságokban, mint az a kapitalizmus megelőző időszakaiban történt.* Ám a kapitalizmus fejlődő szakaszával ellentétben, a válságok közötti ciklusokban is megmarad a piac összeszűkülése.

Nyilvánvaló ilymódon, hogy a piac problémája, amely — mint azt Sztálin hangsúlyozta — már a második világháború előtt is döntő jelentőségre tett szert, annak befejezése után még égetőbb lesz, mint azelőtt, mind a kapitalizmus számára együttesen véve, mind az egyes kapitalista országok számára.

Eleinte, míg a háború folyamán elpusztított körzetek helyreállítása „pótlólag" kibővíti a piacokat, az elhelyezés problémája valamelyest veszít égető voltából. Ez azonban csak időleges jelenség lesz. E mellett már csak azért sem lesz nagy jelentősége, mivel a helyreállítás révén megnyilvánuló árukereslet, mint azt fentebb kimutattuk, nem jelent a szó szoros értelmében vett fizetőképes keresletet.

Most megkíséreljük azoknak a tényezőknek elemzését, amelyek a további fejlődés során kézzelfogható befolyást fognak gyakorolni a piac problémájára.

A háború befejezése után néhány éven át csaknem minden országban növekedni fog a vásárlóképesség, mégpedig a háború folyamán „elhalasztott" vásárlóerő (bankbetétek, takarékbetétek stb.) jelentkezése következtében. Sok országban ez a „pótlólagos" vásárlóerő valósággal inflációszerű tüneteket válthat ki.

Azok az országok, amelyek nem szolgáltak hadműveletek színhelyéül vagy amelyekben a légibombázások nem idéztek elő nagy pusztításokat (az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, részben maga Anglia is), erősen megnövekedett állótőkével kerültek ki a háborúból. Különösen az Egyesült Államokban nagyon sok fölös gyár és százezernyi fölös munkagép van. Ezért a piacnak az I. csoport áruit illető vásárlóképessége ezekben az országokban kisebb lesz, mint azt termelőerőik fejlődése kapcsán várni lehetne.

---

* „A válságok mindenkor csak a meglevő ellentmondások időleges erőszakos megoldását jelentik, erőszakos kirobbanásokat, amelyek pillanatnyilag helyreállítják a megzavart egyensúlyt." (Marx: „Das Kapital.")

„Az amerikaiak — írja M. Perkins — a háború után az ország termelésének több mint 90%-át felvásárolhatják, de a nehézipar termelvényeinek aligha vehetik meg több mint felét. Nagy mennyiségű gépet, szerszámgépet és szállítóeszközt kell eladnunk külföldön, ha el akarjuk kerülni gyáraink tömeges bezárását."*

A munka termelékenysége a háború folyamán, a technikai haladás és a termelés jobb megszervezése következtében jelentékenyen megnövekedett. Az Egyesült Államokban ez a növekedés 1939—1944 között mintegy 20%-nak felel meg, más országokban valamivel kisebb (lásd a VI. fejezetet). Az egy munkásra eső teljesítmény a háború folyamán nem növekedett mindig a munka termelékenységének növekedésével egyenlő arányban; sőt, több országban a rossz táplálkozás, a rossz nyersanyag és a munkások politikai jellegű szabotázsa következtében csökkent is. Ám hosszabb időszakot véve alapul, miután a fentebbi káros tényezőket leküzdik, a munka termelékenységének a háború folyamán végbement megnövekedése mégiscsak a teljesítmény növekedéséhez fog vezetni. Ez azt jelenti, hogy egy és ugyanazon áru előállítása azonos minőséget véve alapul, kevesebb társadalmilag szükséges munkaerőt fog követelni, mint a háború előtt. Éppen ezért, egyébként azonos feltételek mellett, a munkaerő értéke kisebb lesz, amennyiben a munkások nélkülözhetetlen szükségleteihez tartozó áruk értéke csökken. Ennek következtében, ha elméletileg feltételezzük, hogy a munkaerőt értékén adják el, a V esni, az m pedig megfelelően növekedni fog. A társadalom fogyasztóképességét ez közvetlenül nem érinti. Mivel azonban a megnövekedett értéktöbblet legalább a növekedés mértékében a halmozódás célját szolgálja, míg a V, tehát a munkások keresete, teljesen rámegy a II. csoport áruinak vásárlására,** a fentebb említett

* „New York Times" 1945. IX. 11.

** Huzamosabb időszakot véve alapul, az a tény, hogy a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok nem költik el egész jövedelmüket folyó kiadásokra, hanem annak egy részét megtakarítják, mit sem változtat a dolgok lényegén. Ezt az összeget előbb vagy utóbb a II. csoportba tartozó áruk vásárlására fogják kiadni: élelmiszerekre a válság és munkanélküliség időszakában vagy (miután a megtakarított összeg bizonyos nagyságot ért el) hosszabb szükségletet kielégítő, de ugyancsak a II. csoportba tartozó árukra: ruha, bútor, az Egyesült Államokban — autó stb. Kivételek csak az erős inflációt átélő országok, amelyekben ezek az összegek minden további nélkül megsemmisülnek.

változás a fogyasztási cikkek piacának, ezzel pedig végeredményben a termelőeszközök piacának összezsugorodását jelenti.

A háború folyamán végbement technikai haladás és a termelés gyors koncentrációja, mint azt fentebb már említettük, szoros kapcsolatban állt a tőke szerves összetételének erős növekedésével. Ez azt jelenti, hogy jelentősen megerősödik a profitráta esési tendenciája, ami elválaszthatatlan a kapitalizmus fejlődésétől.*

A különböző tőkés vállalatok erre merőben eltérő módon fognak reagálni.

A tőkés vállalkozók egy része természetesen nincs tudatában az átlagos haszonráta esési tendenciájának, csupán saját hasznának növelésével van elfoglalva. Ezek a haszonráta csésére a termelés további racionalizálásával, termelőképesebb gépek bevezetésével, saját tőkéjük szerves összetételének további növelésével, a munkabérekre kifizetett összeg csökkentésével fognak reagálni. A haszon *rátájának* esési tenden-

---

* A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok nem elégségesek ahhoz, hogy megbízható módon mutassuk ki az átlagos profitráta tényleges változását. Egyrészt, a névleges részvénytőke, amelynek alapján az osztalékot megállapítják, nem azonos a tényleges tőkével, annak marxi értelmezésében. Másrészt, a kifizetett osztalék csak egy része az elsajátított értéktöbbletnek. Továbbá, az átlagprofit helyes kiszámítása céljából a veszteségeket is figyelembe kell venni, amelyek a válság éveiben meglehetősen jelentősek. Végül, amennyiben hosszabb időszakot alapul véve akarnók kiszámítani a profitráta változását, számolnunk kellene a pénz értékének megváltozásával is. Ez a probléma már több mint 30 esztendővel ezelőtt is foglalkoztatott. Annak idején „Die Neue Zeit" című folyóiratban a következő módon igyekeztem megoldani: Tegyük fel, hogy azok az indítóokok, amelyek az egyes tőkést a termeléstől való tartózkodásra és a kölcsöntőke után járó kamattal való megelégedésre késztetik, mindig egyenlő erővel hatnak. Ebben az — természetesen fölötte valószínűtlen — esetben feltételezhető, hogy az állami kölcsönkötvényekbe fektetett tőke kamatrátájának mozgása (amennyiben a kockázat tényezőjét is kikapcsoljuk) párhuzamos az értéktöblet rátájának mozgásával. Akkoriban a mult század második felének angol és orosz hosszúlejáratú államkötvényei által felmutatott árfolyamalakulást tanulmányoztam és ennek alapján megállapítottam, hogy az említett értékpapírok után húzott jövedelem egyre csökken. Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy ezzel párhuzamosan általában az átlagos értéktöbbletráta megfelelő esése is végbement. A XX. századra vonatkozólag hasonló kiszámítás csak valamelyest is megbízható eredménnyel aligha lehetséges, mivel a pénz értékének többszöri változása az utóbbi évtizedek folyamán zavarja a helyes értékelést.

ciájával az általuk elért haszon *tömegének* növelését igyekeznek majd szembehelyezni olyanformán, hogy konkurrenseik terhére alacsonyabb áron nagyobb mennyiségű árut igyekeznek elhelyezni. * Olyan eszközöket alkalmaznak majd, amelyek lehetővé teszik saját vállalatuk egyéni haszonrátájának időleges növelését. Ezzel azonban erősíteni fogják az átlagos haszonráta hanyatlási tendenciáját, miáltal a társadalom fogyasztóképességének egyidejű további csökkenését, a termelés korlátlan kiterjesztése és a társadalom csökkenő fogyasztási képessége közötti ellentmondás további kiéleződését idézik elő.

A tőkés vállalatok másik része ezzel ellentétes politikát fog folytatni, amely erős monopóliumok alakításában, a termelés belföldi és nemzetközi méretű alacsony színvonalon tartásában és áremelésben jut majd kifejezésre s ezt kísérlik meg szembehelyezni a haszonráta esésével. Csakhogy a termelés csökkentése a termelt értéktöbblet csökkenését jelenti, vagyis az átlagos haszonráta hanyatlási tendenciáját erősíti. Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Mondani sem kell, hogy végeredményben mindkét ellentétes módszer a piac felvevő képességének további összeszűküléséhez vezet.

*

A munka termelékenységének növekedése azt jelenti, hogy egy és ugyanazon mennyiségű használati érték előállításához a termelékenység növekedési fokának megfelelő kisebb mennyiségű munkaidő szükséges. Amennyiben jelenleg a különböző vállalatok munkásai ugyanannyi munkaórát dolgoznak, mint a háború előtt, megfelelő mértékben kell csökkenni a munkások számának. Ilymódon a korábbi munkáslétszám foglalkoztatása céljából a munkatermelékenység növekedésével arányban álló nagyobb árutömeget kell elhelyezni. Sőt, mivel minden egyes azonos minőségű áruegység kevesebb munkaidőt tartalmaz s ennek megfelelően — legalább is elméletileg — árának is esni kell, az elhelyezett áru mennyiségének még nagyobb mértékben kellene növekednie ahhoz, hogy valamenynyi munkás foglalkoztatását biztosítani lehessen. Csakhogy ez, a társadalom fogyasztási képességének hanyatló tendenciája

* A vállalatok egy része megszűnik; a vállalkozók egy része feladja a küzdelmet és inkább a szerény százalékot jövedelmező kölcsöntőkébe fekteti anyagi eszközeit.

következtében, a társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül lehetetlen. Ennek folytán a további fejlődés során fennforog a háborúelőttinél is nagyobb krónikus tömegmunkanélküliség veszélye. Kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy ez a probléma központi kérdése a kapitalizmus kilátásairól folytatott gazdaságpolitikai vitáknak, részben még az angolszász országokban is.* Ezt néhány példával fogjuk szemléltetni.

Burdsley Raml, a newyorki szövetségi hitelbank elnöke és a nemzeti gazdaságkutató iroda igazgatója a következőket írja:„Jelenleg az üzletemberek nagy része egyetért abban, hogy a tömegmunkanélküliség megszüntetése a háborúutáni időszak legfontosabb feladata. Sőt sokan azt is elismerik, hogy amennyiben a tömegmunkanélküliséget a fennálló magánkezdeményezési rendszer nem szünteti meg, úgy ezt a rendszert a termelés, valamint az áru- és szolgálatelosztás valamely más módja fogja felváltani.“**

Kayser, az ismert nagyiparos így ír:

„Az ipar háborúutáni finanszirozásának kérdése kizárólag azért okoz nekem sok gondot, mert amennyiben nem biztosíthatjuk a teljes foglalkoztatást, úgy bizonyos értelemben nemcsak nemzeti csőd elé kerülünk, hanem társadalmi átalakulás elé is, amely teljesen elseperheti a föld színéről az amerikai demokratikus kormányzási formát.“***

Ennek a problémának komolyságáról számos, többékevésbbé hivatalos jellegű amerikai megállapítás tanúskodik.

A haditermelés igazgatóságának tagja, Keanen úgy véli, hogy amennyiben a háború után 2.5 millió ember a hadseregben marad, további 2 millió munkás pedig munkanélkülivé válik az egyik munkahelyről a másikra való kényszerű átmenet idejére, úgy ennek a 4.5 millió embernek leszámításával, a háború utáni időszakban 60 millió munkás szá-

---

* „Tudományos“ viták folynak arról a kérdésről, vajjon a fogyasztás és a beruházási tevékenység túlságosan magas vagy túlságosan alacsony-e, továbbá hogy az „elégtelen fogyasztás“ idézi-e elő az elégtelen tőkebefektetést vagypedig ellenkezőleg, az elégtelen tőkebefektetés váltja ki „az elégtelen fogyasztást“ stb. Mivel a problémát nem dialektikusan állítják fel és a meghatározott tényezőket egymástól különválasztva vizsgálják, kölcsönhatásuk figyelembe vétele nélkül semmiféle épkézláb következtetésre nem juthatnak.

** „The New Republic“ 1944. 28. 265. l.

*** „New York Times“ 1944. X. 6.

mára kell foglalkozást biztosítani. Hogy valamennyien munkához juthassanak, a nemzeti jövedelemnek (1943-as árakat véve alapul) 170 milliárd dollárra kell emelkednie. Ha azonban a nemzeti jövedelem az 1939-es színvonalra hanyatlik, vagyis 1943-as árakban 108 milliárd dollár lesz, úgy Amerikában 15—20 millióra emelkedik a munkanélküliek száma.

Az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztériumának hivatalos lapja, a „Survey of Current Business" ugyancsak kiszámította, hogy amennyiben a termelés 1946-ban az 1940-es színvonalra esik, a munkanélküliségnek — a munka termelékenységében bekövetkezett növekedés folytán — mintegy 20 millió főre kell rúgnia.

A háborús évek folyamán mindegyre a „magas foglalkoztatás", a „teljes foglalkoztatás" jelszavát hangoztatták. A nagy vállalkozók azonban kitartanak amellett, hogy a tőkés termelésben az ipari tartalékhadsereg léte feltétlenül szükséges a gazdasági élet „rugalmasságának" biztosítása szempontjából. Marx már egy évszázaddal ezelőtt helyesen világította meg ezt a kérdést!

Angliában ugyancsak nagyon félnek a háborúutáni tömeges munkanélküliségtől. Az angol ipar termelőszervezetének szükségszerű megjavítása a háború után a versenyképesség növelése céljából fokozza a tömegmunkanélküliség veszélyét. * Még élénken élnek az emlékezetben az első világháború után lezajlott események. Ezért volt az 1945. évi választások idején a „teljes foglalkoztatás" valamennyi párt legfőbb agitációs jelszava. A konzervatív párt már 1944-ben közzétette választási programját a következő jellemző címen: „a foglalkoztatottság politikája". Ez a program, amelyet az „Economist" „a gazdaságtörténet mérföldjelző kövének" nevez, ezekkel a hangzatos szavakkal kezdődik: „A kormány egyik legfontosabb feladatának és kötelességének tartja a foglalkoztatás állandóan magas színvonalon tartását a háború befejezése után." A liberális párt Beveridge tervével lépett a választási

---

* A szénipari bizottság („Coal mining report of the Technical Advisory Committee", 1945. Cmd. 6610.) 400—500 ezer főre becsüli azoknak a munkásoknak számát, akikre az angol széniparnak a gépesítés után szüksége lesz. Az angol széniparban 1923-ban 1,244.000, 1937-ben pedig 868.000 munkás dolgozott.

harcba, amely a munkanélküliség megszüntetését ígéri. Magától értetődik, hogy a Munkáspártnál ugyancsak ez a kérdés volt a választási harcok központi jelszava.

A háború folyamán száz meg száz könyvet és brosűrát írtak össze arról a kérdésről, hogy miként hárítható el a tömegmunkanélküliség a kapitalista rend keretein belül. Persze vajmi kevéssel járultak hozzá a probléma megoldásához. Ez az irodalom a következő legfontosabb rendszabályokat ajánlja:

a) *A munkakeresők számának csökkentése.* Evégből a következő intézkedéseket javasolják: a tanköteles korhatár kiterjesztése; az aggkori nyugdíj bevezetése a munkapiac tehermentesítése céljából; a hadsereg, a flotta és a légiflotta legénységi állományának növelése.

b) *A munkások számának növelése* olymódon, hogy a meglevő munkaalkalmat nagyobbszámú munkás között osztják fel a munkaidő leszállítása, szabadságok biztosítása és a nem teljes munkanap bevezetése útján. A hasonló terv azonban még az esetben sem járulhat hozzá jelentős mértékben a munkanélküliség csökkentéséhez, ha a kapitalisták egyáltalán beleegyeznek megvalósításába, hiszen tapasztalat szerint a munkaidő megrövidítése és a szabadság a munkateljesítmény növekedését vonja maga után.

c) *„Munkalehetőség teremtése"* az állam (vagy a városi képviselőtestületek) révén, különösen a válság és a depresszió idején. A hasonló rendszabályok sikere különféle tényezoktől függ.

Az a körülmény, hogy a munkások munkaalkalomhoz jutnak s ezáltal munkabérből származó jövedelemre tesznek szert, látszólag közvetlenül növeli a társadalom fogyasztóképességét. Közben azonban felmerül az a kérdés, hogy milyen forrásokból fedezi az állam a kifizetett munkabéreket? Ha az ehhez szükséges összegeket a dolgozók (munkások, alkalmazottak, hivatalnokok, parasztok) jövedelmi adójának emelésével szerzi meg, vagyis annak a jövedelemnek fokozottabb megadóztatásával, amelyet a II. csoport áruinak vásárlására fordítanak, úgy a társadalom egészének fogyasztási képessége mivel sem emelkedik. Ha ugyanis azok a dolgozók, akiket munkanélküliség fenyegetett, többet vásárolhatnak, a többiek

fogyasztási képessége viszont csökken. Ez azt jelenti, hogy az állami rendszabályok által teremtett munkaalkalom ellenére, a II. csoporthoz tartozó áruk piacának felvevőképessége változatlan marad s ennek következtében az állam által munkába állított dolgozók helyett, a II. csoportba tartozó áruk elhelyezésének lehetetlensége folytán, más munkások válnak munkanélkülivé (ami azután végeredményben az I. csoportba tartozó áruk termelése terén is csökkenéshez vezet). Az állami rendszabályok által teremtett munkaalkalmak csak az esetben vezethetnek a munkanélküliség tényleges csökkentéséhez, amennyiben az állam az értéktöbbletnek azt a részét kapja meg, amely egyébként a pénztőke halmozódását szolgálná, vagyis amennyiben az új munkaalkalmak teremtése nem csökkentené a lakosság foglalkoztatott részének fogyasztási képességét és a tényleges halmozódást. (Nem nehéz belátni, hogy itt olyan esetről van szó, amikor az állam a szükséges eszközöket nem fokozottabb adómegterhelés, hanem kölcsönkiírással szerzi meg).

Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy milyen munkát nyujthat az állam az általa foglalkoztatott munkásoknak? Amennyiben fogyasztási cikkeket vagy termelőeszközöket állíttat elő, úgy az egész rendszabály mit sem ér. A társadalom változatlanul maradt fogyasztási képessége mellett ugyanis, az addig munkanélküli dolgozók által termelt árutömegek megfelelő számú munkást tesznek fölöslegessé a többi iparágakban s így a munkanélküliség mivel sem csökken. *Átmenetileg* csökkenhet a munkanélküliség az esetben, ha több évre szóló munkaalkalmat teremtenek, vasutépítés, folyószabályozás, vízierővel működő áramfejlesztők létesítése stb. útján. Amint azonban ezek elkészülnek, maguk is állótőkévé válnak s ilymódon a termelés növelését és munkamegtakarítást eredményeznek, vagyis ismét csak erősítik a krónikus tömegmunkanélküliség tendenciáját. A „munkaalkalom teremtésére" irányuló állami rendszabályok csak az esetben ném vezetnek munkanélküliség növeléséhez más helyen, amennyiben az állam a foglalkoztatott munkásokat nem a termelésben, hanem például iskolák, aggkori otthonok, kórházak és hasonlók építésére használja fel.

Mindez azt bizonyítja, hogy az állami rendszabályok fölötte kis mértékben csökkenthetik a krónikus tömegmunkanélküli-

ség veszélyét.* Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a a munkásszervezetek és a haladó pártok ezt a korlátolt lehetőséget nem kötelesek minden erejükkel a legteljesebb mértékben kihasználni. *Feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a munkanélküliek száma ezúttal nagyobb lesz, mint a két világháború közötti időszakban volt,* a háború nagy embervesztségei ellenére. Évszázadunk utolsó negyedében, amikor is a lakosság számának csökkenő tendenciája Nyugat-Európában és Észak-Amerikában teljes erővel érvényesül majd (természetesen, amennyiben a jelenlegi társadalmi rend addig megmarad), enyhülés következhet be a munkapiacon. De még ezt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, minthogy addig a technikai fejlődés olyan fokot érhet el, hogy gátolni fogja majd a csökkent lélekszám „kedvező" befolyásának érvényesülését. Emellett a Dél-Európából és Ázsiából beözönlő munkaerő betöltheti az előállt réseket, amint ez Franciaországban még a második világháborúig is történt. A háborúutáni időkben a *„tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg"*** lesz a legfejlettebb kapitalista országok gazdasági életének legfőbb jellegzetessége.***

---

* Emellett az állami befektetések békés időkben még az Egyesült Államokban is túlságosan jelentéktelenek ahhoz, hogy a gazdasági életre és a munkapiacra számbajövő befolyást gyakorolhatnának. Ezt a következő adatok bizonyítják:

	1929	1932	1938
	(milliárd dollárban)		
Az ország bruttokiadásai	106.0	59.0	84.0
A magánbefektetések összege . . .	16.9	1.1	8.6
Az összkiadások százalékában . . .	15.9	2.0	10.1
Az állami és „községi" befektetések .	2.9	1.9	3.5
Az összkiadások százalékában . . .	2.7	3.2	4.0

Az állami befektetések még 1938-ban is csak a brutto nemzeti jövedelem 4%-át képviselték („Economic stability in the postwar world." (Gazdasági állandóság a háboirútáni világban.) II. r. 121. l. Genf., 1945.

** *Marx:* „Das Kapital". Hamburg, 1894. 232. l.

*** A tőkefölösleg a legfejlettebb kapitalista országokban a kapitalizmus általános válságának jellegzetessége. Kirívó példa erre az amerikai automobilipar.

Év	Termelés	Termelőképesség	Kihasználás %
	(millió darab)		
1913	1.9	2	95
1929	5.4	8	67
1939	3.6	8	45

(*Kennedy, E. D.:* The automobile industry.)

A „tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg" azonban csak azokban a tőkés országokban lesz általános jelenség, amelyek érintetlen termelőaparátussal kerültek ki a háborúból. Ami a háborúdúlta országokat illeti, fölös lakossággal kell számolniok, de sokáig nem lesz tőkefölöslegük.

A tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás következménye. Az egyes vállalkozók előtt ez úgy tűnik fel, mintha saját árujuknak piaca szűkülne össze. Ami az egyes kapitalista országok közgazdászait vagy gazdaságpolitikai kutatóit illeti, a tőkefelesleg a *belső* piac egészének elégtelensége formájában jelentkezik számukra, amely ilymódon képtelen felvenni az országban termelt árumennyiséget. A külső piac kiszélesítésében, a világpiac nagyobb részének meghódításában keresnek kivezető utat. Éppen ezért a további fejlődés egyik fő jelensége a nemzetközi piacokért folyó verseny megerősödése.

Ennek a harcnak feltételei a háborúelőtti időkkel szemben gyökeresen megváltoztak.

A világ gazdasági munkamegosztásának csökkenése a háború folyamán (lásd a X. fejezetet) azt jelenti, hogy a külső piac viszonylag, vagyis a világ termeléséhez képest összeszűkül s ilymódon minden ország belső piacán nagyobb árumennyiséget kell elhelyezni, mint azelőtt.

Az egy lakosra eső kivitel pénzértékben kifejezve már a háborút közvetlenül megelőző évtized folyamán mindenfelé csökkent. Ez a csökkenés magát az áresést is meghaladta. Nem lehet kételkedni abban, hogy a kiviteli kvóta* ugyancsak csök-

---

* A kiviteli kvótára vonatkozó statisztikai számítások csak az Egyesült Államokból és csak azokból az évekből ismeretesek, amelyekben ipari összeírásokat hajtottak végre. Ezek a számok a XX. század kezdetétől a kiviteli kvóta szakadatlan hanyatlását mutatják.

A kiviteli kvóta (százalékban)

1919	1923	1925	1927	1929	1931	1933	1935
16.0	8.9	10.1	9.9	9.8	7.7	6.6	6.8

1919 „rendellenes" év volt, mivel az első világháború után az Egyesült Államok nagymennyiségű fogyasztási cikket szállított Európába, részben ingyen a jótékonysági szervezeteken keresztul, részben pedig kölcsönképen. Anglia ipari termeléséből a következő mennyiséget exportálták (százalékban):

1912	1924	1930	1935	1938
40	27	22	16—18	15

Prof. Henry Clay, az Angol Bank gazdasági tanácsadója. („Foreign Affairs" 1946 április. 417. l.)

kent, vagyis az egyes országok termelésének kisebb részét lehetett exportálni. Teljesen vitán felül állónak tartjuk, hogy ez a tendencia a háború után is folytatódni fog.

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a piac összeszűkülésével kapcsolatban a háború után, a háborúelőtti időkkel szemben, még inkább megerősödik az a törekvés, hogy az importárukat belföldi árukkal helyettesítsék, az importált nyersanyagot pedig a belföldön termelt műanyagokkal pótolják stb.

A nemzetközi verseny terén jelentős változás következik be azáltal, hogy a világpiacért versengő nagy tőkés országok száma kettőre csökkent: Egyesült Államok és Anglia. Németország és Japán, mint világpiaci versenytársak háttérbe szorultak. Az a tény, hogy a katonai támadóképesség megszüntetése, vagy legalább is erős csökkentése céljából fontos német iparágakat megsemmisítenek, Németország ipari exportját, különösen pedig annak termelőeszköz-exportját a háborúelőttinek jelentékeny hányadára csökkenti. Ugyanez lesz a helyzet Japánban is.* Ami a kontinentális Európa országait illeti, inflációval kell majd megküzdeniök. A infláció különböző szakaszai eltérő módon befolyásolják majd ezen országok világpiaci versenyképességét. Bizonyos időn át az országonbelüli áremelkedés lassúbb, mint az ország valutaárfolyamának esése a szilárd árfolyamú valutákkal szemben. Az inflációnak ebben a szakaszában az illető ország versenyképes lesz a külföldi piacokon. Mikor azonban az infláció abba a szakaszba lép, amelyben a gazdaság lezüllése következtében a belföldi árak még külföldi valutában kifejezve is magasabbak, mint a világpiaci árak, az inflációt átélő országok elvesztik versenyképességüket. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az infláció, bármilyen előnyös volna is a burzsoázia számára, többek között ezért sem válhat a gazdasági politika *állandó* vezérelvévé.

Ami az újtípusú demokrácia országait illeti, élelmiszerexportjuk csökkenni fog, mivel parasztságuk a földreform következtében *jóllakhat,* amit korábban nagy részük nem enged-

---

* Bizonyos időn át a II. csoportba tartozók német és japán áruk versenye valószínűleg még erősebb lesz, mint a háború előtt volt!

hetett meg magának. Az élelmiszer-export helyett részben növekedhetik ipari nyersanyag kivitelük. Ezen országok kivitele felszabadult a németországi függőségből, mivel Németország élelmiszerek tekintetében önellátásra kénytelen berendezkedni. Ezzel szemben ezen országok külkereskedelme a Szovjetunióval jelentékenyebb lesz, mint azelőtt.

Mindamellett a világpiaci versengés döntő tényezője a legközelebbi jövőben Németország és Japán tényleges kiszorítása lesz. Az egyes országok háborúelőtti részesedését a világkereskedelemben a következő számok tüntetik fel:

*A legfontosabb országok részesedése a világkereskedelemben**

	1929		1932		1937	
			(százalékban)			
Németország	9.9	12.9	11.0	15.6	9.4	14.1
Japán	3.4		4.6		4.7	
Egyesült Államok	15.9		12.8		13.1	
Anglia	10.9		10.4		10.2	
Franciaország	6.1		6.3		3.8	

A többi országok egyike sem érte el a kivitelben a világ összkivitelének 4%-át.

Első tekintetre úgy tűnik, mintha Németországnak és Japánnak mint versenytársaknak kiszorítása a világpiacról széles érvényesülési teret nyitna az angolszász országok külkereskedelmének növekedése számára. Ténylegesen azonban erről csak kis mértékben lehet szó.

Mindenekelőtt Németország és Japán magátólértetődően nemcsak nagy áruexportáló ország volt, hanem ugyanilyen mértékben importált is, mégpedig részben éppen az Egyesült Államokból és Angliából.**

---

* „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich." 1938. 138. l.

** A két világháború közötti időszakban Japán a harmadik. Németország pedig az ötödik helyet foglalta el az Egyesült Államok importjában. Ugyanakkor azonban erre a két országra esett az amerikai kivitel mintegy 13%-a. („Statistical abstract of the USA." 1938. 463. l.)

Azok között az országok között, amelyek felé Anglia kivitele irányult (a Brit Világbirodalom országait nem számítva) az Egyesült Államok után a második helyen Németország következett.

Németország és Japán kiesésének a világ kereskedelmi forgalmából természetesen nagy jelentősége lesz *az Egyesült Államok és Anglia egyes termelési ágai számára.* Németország a háború előtt a világ acélkivitelének jelentős részét (egyharmadát) szolgáltatta. Japán textilárukban Anglia legfőbb versenytársa volt a világpiacon.* Az Egyesült Államok és Anglia ezen termelési ága a konkurrencia elmaradása folytán jelentősen megnövelheti kivitelét. Ezzel szemben azoknak az iparágaknak, amelyek korábban Németországba és Japánba exportálták áruikat, kivitelük csökkenésével kell számolniok. Ilymódon a kapitalista világ egészének vásárlóképessége a német és japán konkurrencia elmaradása következtében mivel sem növekszik.

Ennél is fontosabb azonban az a körülmény, hogy az európai kontinens országainak (a nem nagy gazdasági jelentőséggel bíró semleges államok kivételével), valamint a kelet- és délkeletázsiai országoknak „rendes" importáló képessége, ezen országok háborús károsodása és elszegényedése következtében, hosszú időre szólóan csökkent. Igaz, hogy ezeknek az országoknak importszükséglete igen nagy lesz; ámde az a lehetőségük, hogy a behozott árukért saját termelvényeikkel fizessenek, lényegesen alatta marad importszükségletüknek. Legalább egy évtizedre van szükség, míg ezek az országok termelőképességüket a háborúelőtti színvonalra emelhetik. Addig csak az esetben importálhatnak több árut, ha hosszúlejáratú hitelre kapják azt, vagyis amennyiben az exportáló országok tőke formájában akarják árujukat kivinni.

De még a gazdaság teljes helyreállítása után is határt fog szabni ez országok importjának saját jelentéktelen kiviteli lehetőségük (itt nem vesszük figyelembe a tőkeimportot). Mindez országok kiviteli lehetősége korlátozott lesz, elsősorban a háború folyamán csökkent nemzetközi munkamegosztás következtében; továbbá korlátozódni fog az agrárválságnak a háború befejezése után néhány év mulva bekövetkező elmélyülése folytán is; végül korlátokat szab majd ez országok exportjának Angliának az a törekvése, hogy nyersanyagszük-

---

* 1937—38-ban Anglia gyapotárukivitele 1 milliárd 654 millió yardra rúgott, Japáné pedig 2 milliárd 412 millió yardra („Economist" 1945. VIII. 4. 163. l.)

ségletét és a háborúelőttihez képest erősen csökkent élelmiszerbehozatalát elsősorban a Brit Birodalom országaiból fedezze.

Mindez amellett szól, hogy az Egyesült Államok és Anglia által táplált remény, a háborúutáni belső elhelyezési nehézségeknek az export jelentős fokozásával való leküzdésére, aligha válik valóra Németország és Japán csökkent versenyképessége ellenére. A világpiacokért folytatott harc rendkívül elkeseredett formát fog ölteni. Ez a harc főleg az Egyesült Államok és Anglia mint a két vezető versenytárs között fog lejátszódni.

A harcban az Egyesült Államok csaknem minden tekintetben előnyös helyzetben lesz.

Az Egyesült Államok ugyanis jelentősen megjavult termelőapparátussal került ki a háborúból, Angliában viszont erről csak a haditermelés néhány ágában lehet szó; a régi angol iparágak gépi felszerelése erősen elavult.*

Ez azt jelenti, hogy egy és ugyanannak az árunak előállításához Angliában lényegesen *több munkaerőre* van szükség, mint az Egyesült Államokban.

A Sir F. Platt vezetésével az Egyesült Államokba küldött „gyapot- és textilügyi misszió" jelentése szerint** Angliában az egyes munkás óránkénti átlagos teljesítménye a következő arányban marad az amerikai munkás teljesítménye mögött (százalékban):

fonásnál	18—49
orsózásnál	79—89
szövésnél	56—67

Ez a jelentés az angol ipar nagyobb munkaerőszükségletének főokául a gyárak elavult felszerelését jelöli meg. Az Egye-

---

* Ez mindenekelőtt a textiliparra vonatkozik. Nesmith-nek, a textilipari munkások szakszervezeti titkárának szavai szerint — aki egy küldöttség élén 1944-ben látogatta meg az Egyesült Államokat — Angliában 1908-tól kezdve egyetlen nagyobb textilgyárat sem építettek. Ezzel szemben az Egyesült Államok textilgyárainak gépi felszerelését (mint általában valamennyi gyárét) állandóan és rendszeresen megújították. („Daily Worker" 1944. XII. 28.)

** „Economist" 1944. X. 28. 561. l.

sült Államokban a szövőgépek 95%-a automatikusan működik, míg Angliában a szövőgépeknek csak 5%-a.

„A jelenleg használt szövőgépeknek automatikusan működő szövőgépekkel való felcserélése — olvassuk ebben a jelentésben — valóságos forradalmat jelentene a szövőiparban s ennek következtében nyilvánvalóan az egész textiliparban. Ez azonban óriási tőkebefektetéssel járna. Emellett Lancashire nagyon sok szövődéjében aligha is lehetne automatikus szövőgépeket alkalmazni, mivel erre az egész elavult berendezés alkalmatlan."

És nemcsak az angol textiliparban ilyen a helyzet. Az angol ipar legtöbb termelési ágának berendezése (az úgynevezett „új" iparágak kivételével) elavult és messze az amerikai mögött marad. Ezt Angliában mindenki elismeri.*

Sir Stafford Cripps 1944 november 5-én tartott beszédében a következőket mondotta: **

„Ipari felszerelésünknek az a része, amelyre a haditermelésben nem volt szükség és amelynek jelentős része már a háború előtt is elavult, az elmúlt öt év folyamán tovább használódott és ócskult. Elvesztettük háború előtti külső piacaink egy részét, vagypedig kockáztatjuk azok elvesztését."

Az angol ipar termelési apparátusának fizikai és főleg morális elhasználtsága oda vezet, hogy a legfontosabb iparcikkek ára az Egyesült Államokban a nagyobb termelési költségek és a magasabb munkabérek ellenére jóval alacsonyabb, mint Angliában. Így a „Birodalmi Vegyiipari Szövetség" elnöke, MacGoven 1943-ban kijelentette, hogy az Egyesült Államokban a szén tonnája a bányából szállítva 10 shillinggel olcsóbb, mint Angliában; az acél Angliában font sterlingben 50%-kal

---

* Találkozunk optimistább hangokkal is. Így például a „Daily Express" 1945 február 9-i számában a következőket olvassuk:

„Anglia néhány fő termelési ága az egyes munkás óránkénti teljesítménye tekintetében Amerika mögött marad. Az angol bányászok és textilmunkások teljesítménye kevesebb mint a fele az Egyesült Államok bányászai és textilmunkásai által felmutatott teljesítménynek. Ennek ellenére Anglia még mindig lényegesen olcsóbban állítja elő a hajókat, mint Amerika. Több gyapjúterméke még a magas amerikai vámsorompóval is meg tud birkózni. Ezenkívül több új iparága, mint például a távolbalátó készülékek gyártása és a műanyagipar, egyáltalán nem marad az amerikai ipar mögött."

** „Times" 1944. XI. 6.

többe került, mint az Egyesült Államokban; bizonyos fémötvözetek Angliában már 1939-ben drágábbak voltak, mint az Egyesült Államokban.* Ez természetesen a világpiacon csökkenti Anglia versenyképességét az Egyesült Államokkal szemben.**

Még súlyosabban esik azonban latba az a körülmény, hogy az Egyesült Államok belső piacának felvevőképessége sokkal nagyobb, mint Anglia belső piacáé.

A háború előtt Anglia nemzeti jövedelme mintegy 20 milliárd dollár volt, az Egyesült Államoké pedig meghaladta a 70 milliárd dollárt. A háború folyamán az arány továbbra is az Egyesült Államok javára tolódott el. A háború után az Egyesült Államok belső piaca csaknem négyszer, sőt talán csaknem ötször annyi árut lesz képes felvenni, mint az angol belső piac.

A belföldi piac ezen óriási felvevőképessége lényegesen nagyobb lehetőséget nyujt az amerikai monopoltőke számára dumping árakon történő export elindítására, mint az angol viszonyok az angol kapitalisták számára. Amennyiben az Egyesült Államok exportkvótája, vagyis az export értékének az ország össztermeléséhez viszonyított arányszáma a háború előtt 7—8% volt, úgy Anglia ipari termelésének több mint 12%-át vitte ki.

---

* „Economist" 1944. X. 14.

** Ezért ért egyet Angliában a gazdaságpolitika valamennyi irányzata abban, hogy a háború után feltétlenül végre kell hajtani az angol ipar egész termelőapparátusának teljes megújítását. Hogy ez milyen óriási összegeket igényel, azt többek között a Dorman Lang and Co. vasipari nagyvállalat évi jelentéséből láthatjuk („Times" 1945. III. 23). Ez a jelentés a következő sorokat tartalmazza:

„Már a vállalatok fejlesztésének és megújításának első lépései is 100 millió font sterling tőkeberuházást követelnének a gépalkatrészeket előállító és acélöntő ipartól."

A „Tory Reform Committee" (a konzervatív párt reformbizottsága) című brosúra adatai szerint az egész angol ipar megújítása 8 milliárd font sterling beruházást követelne. Ezen óriási tőke előteremtésének forrását mindenki *a lakosság életszínvonalának leszállításában* látja. Még a „radikálisnak" számító Cripps is a következő kijelentést tette említett beszédében: „Lehetséges, hogy csökkenteni kényszerülünk majd a belföldi fogyasztásra szánt áruk mennyiségét."

A világpiaci versengés azért ölt majd különösen elkeseredett jelleget, mert Angliának mindenáron exportálnia kell: *nem élhet kivitel nélkül.*

A konzervativ párt „Work the future of the British industry (A munka — az angol ipar jövője) című jelentésében a következőket olvashatjuk:

„Minden jövőre szóló program eleve már meghiúsultnak tekinthető, ha egyéb feladatok mellett nem biztosítja Anglia számára elegendő mennyiségű áru vagy szolgálat elhelyezését a külföldön, hogy ilymódon az ország megfizethesse a számára nélkülözhetetlen importcikkeket."

Amennyiben feltételezzük, hogy Anglia mezőgazdasági termelésének a háborús évek folyamán elért színvonala a háború után is megmarad, amiben alig kételkedhetünk, Anglia még mindig egész sor ipari nyersanyag (kivéve a szenet) és a belföldön hiányzó élelmiszer importálására kényszerül.

Hogy ezt megtehesse, Angliának a háború után *jóval többet* kell exportálnia, mint amennyit a háború előtt. Az import tiszta összegéből (az újrakivitel leszámítása után), ami a háborúelőtti évtized átlagában évi 750 millió font sterlingnek felelt meg, Anglia mindössze 500 millió font sterlinget fedezett árukivitellel. A többit a „láthatatlan exporttal", vagyis a külföldön elhelyezett tőkék hozamával és kamataival, a hajózásból húzott jövedelemmel, a nemzetközi kereskedelem finanszirozásából származó haszonnal, közvetítési jutalékokkal stb. egyenlítette ki. Ám néhány évvel a háború kitörése előtt Angliának már súlyos nehézségekkel kellett megküzdenie. Fizetési mérlege passzív lett s Anglia kénytelen volt külföldön elhelyezett tőkéihez nyúlni.

A háborús években Anglia külföldi tőkebefektetéseinek túlnyomó részét, csakúgy mint egész aranykészletét, az Egyesült Államoknak engedte át a szállított hadianyagok fejében (a lend-lease megegyezés előtt).* Emellett, mint ismeretes, a

---

* *D. Fisher* már 1941 novemberében a következőket írta a „Harper's Magazine" című folyóiratban (483—484. l.):

„A háború végéig Anglia gazdasági rendszere teljesen elvérzik. A probléma lényege az, hogy a csődhöz közel álló Anglia egy vagy más formában eleget tehessen fizetési kötelezettségeinek."

háború folyamán más országokkal szemben erősen eladósodott. Anglia hitelező országból adós országgá változott át.

Éppen ezért jelenleg Angliában mindenki által elismert igazságnak számít az a tény, hogy a nélkülözhetetlen behozatal fedezése céljából az országnak 50%-kal többet kell exportálnia, mint a háború előtt.*

A kivitel hasonló növelésére az angol ipar termelőképessége a legteljesebb mértékben elegendő volna. A világpiac felvevőképessége ugyancsak megengedné ezt, annak ellenére, hogy a világ korábbi munkamegosztása nincs többé. Ami a kivitel

---

* A „Manchester Guardian" 1945 február 22-i száma helyesen mutat rá arra, hogy a fizetési mérleg egyensúlyának elérése a háború után a kivitel növelése utján nehezebben érhető el, mint azt gondolni lehetne. A kivitel növelése céljából Angliának még többet kellene importálnia, mivel a szén kivételével minden általa kivitt áru átlag 25% külföldi eredetű nyersanyagot tartalmaz. Az újság a következő mérleget idézi, amely változatlan exportot és háborúelőtti árakat vesz alapul:

Háborúutáni mérleg (I)

(millió font sterlingben)

Kivitel	+560
Behozatal	—980
Passzív egyenleg	—420
Hajózás	+ 40
Befektetések és egyéb	+ 80
Az adósság kamatai (sterlingben)	—100
Összdeficit	—400

A fizetési mérleg ezen óriási deficitjének fedezése céljából nem 50, hanem 100%-kal kellene növelni az exportot, mivel annak a kivitt áruk által tartalmazott külföldi eredetű nyersanyagok pótlólagos behozatalát is fedeznie kellene. Ilymódon a fizetési mérleg a következőképen festene:

Háborúutáni mérleg (II)

(millió font sterlingben)

Kivitel	+ 1.200
Behozatal	—1.400
Passzív egyenleg	— 20
Hajózás	+ 40
Befektetések és egyéb	+ 80
Fizetési mérleg	+ 100

Az adott feltételek mellett az áruexport megkettőzése aligha valósítható meg!

hasonló növelését akadályozza, az az a körülmény, hogy a kontinentális Európa és a Távol-Kelet már huzamos idő óta nem tudja megfizetni az importált árut: sem arannyal, sempedig valutával. A tőkés világ jelentékeny része csak hosszúlejáratú hitelek esetén biztosíthat felvevőképes piacot: *a háborúutáni exportnak még nagyobb mértékben kell tőkekivitel formáját öltenie, mint az a háború előtt történt.* Ebben a tekintetben az Egyesült Államok fölénye Angliával szemben különösen nagy. Az Egyesült Államok nemcsak tud, hanem kénytelen is tőkekivitel formájában exportálni árut; tőkefölöslege és a krónikus tömegmunkanélküliség veszélye kényszeríti erre. Emellett a védővámok rendkívüli módon megnehezítik a behozatalt* — az amerikai exportnak más országokból importált árukkal való megfizetését.

A világpiaci szabadverseny feltételei közt mindezek a körülmények erős fölényt biztosítanak az Egyesült Államoknak Anglia fölött. Szabad verseny mellett az Egyesült Államok mindinkább ki fogja szorítani Angliát a világpiacról.**

De nemcsak az áruexport terén, hanem a hajózás és a légi szállítás terén is az elkeseredett harc tényleges veszélye fenyeget az Egyesült Államok és Anglia között. Az Egyesült Államok nem hajlandó többé vezető szerepet biztosítani

---

* Roosevelt elnök felhatalmazást kapott a szenátustól arra, hogy kereskedelmi szerződések útján 50%-kal csökkentse a vámokat. Kétséges azonban, vajjon utóda él-e ezzel a felhatalmazással, ha a belső piac felvevőképessége túlságosan összeszűkül; márpedig ez kikerülhetetlennek látszik.

** Az Egyesült Államok kivitele egész sor területen már a háború előtt kiszorította az angol kivitelt. Az angol kivitel a lend-lease-ről szóló megegyezést is erősen gátolta.

„Angliának ténylegesen megtiltották minden olyan áru kivitelét, amely bármilyen mértékben a lend-lease keretében szállított nyersanyagot vagy más alkatelemet tartalmazott. Ipari élete elé súlyos akadályokat gördítettek... Ennek az volt a következménye, hogy Latin-Amerika és az angol kereskedelem több más természetes piaca veszendőbe ment Anglia számára és az amerikai versenytárs kezébe került." („Statist" 1944. VIII. 19. 621. l.)

Az amerikai kivitel nemcsak Dél-Amerikában, hanem Indiában is szilárd pozíciókat vívott ki magának az angol kivitellel szemben. Ezt tőkekivitel segítségével, nagyarányú reklámmal és politikai manőverekkel érték el.

Angliának a világ szállítási piacán.* A légiszállítás terén az Egyesült Államok ugyancsak arra törekszik, hogy mindenütt vezető szerephez jusson.**

* A háborús idők hajókaravánjaira szánt lassújáratú hajók mellett mindkét ország már a háború idején gyorsjáratú hajókat kezdett építeni a háborúutáni konkurrencia céljaira. Jellemző, hogy amikor az újságok az Egyesült Államoknak arról a szándékáról számoltak be, hogy esetleg ezer Liberty-típusú hajót ad át Angliának, ez a terv az angoloknál heves ellenállással találkozott. Greenwell ezredes, konzervatív képviselő, az angol alsóház ülésén a következő kijelentést tette:

„A legutóbbi időben komoly hírek terjedtek el arról, hogy az Egyesült Államok Anglia iránti nagylelkű gesztus formájában, nem tudom milyen feltételekkel, ezer Liberty-típusú hajót szándékozik nekünk átadni. Mint olyan ember, aki egész életét az angol hajóépítőiparnak szentelte, őszintén remélem, hogy ennek a híresztelésnek semmi alapja sincs és hogy a kormány megfelelő biztosítékot nyujt az alsóháznak, miszerint az angol kormány a továbbiakban soha sem tesz hasonló ajánlatot megfontolás tárgyává. *(Helyeslés.)* Ez az angol hajóépítőipart egy évtizedre megbénítaná."

Ilyen értelemben nyilatkozott Shinwell munkáspárti szónok is.

„Olyan ajánlatról esett szó, hogy az Egyesült Államok tengerészeti bizottsága 200—300 Liberty-típusú hajót készít elő, amelyek alkalmasak az azonnali felszerelésre és üzembe vételre. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az a felfogásom, hogy Angliának egyet sem kell ezen hajók közül megvennie... Felhívom a parlament tagjainak figyelmét arra a körülményre, hogy az amerikaiak egyetlen Victoria-típusú hajót sem ajánlanak fel számunkra. Ezek a hajók 14.5 és 15.5 tengeri csomó gyorsasággal haladnak óránként, a feltételezett 9—10, de ténylegesen 6 tengeri csomós közepes gyorsaságú Liberty-típusú hajókkal szemben. A hajók megvételére vonatkozó tárgyalások gondolatát teljesen el kell vetni, mivel magunk is hajót exportáló ország vagyunk. Hajókat szállítottunk a földgolyó minden országának és jelenleg is a világ legszakképzettebb hajóépítő mestereivel rendelkezünk. *(Helyeslés.)*" („Times" 1944. XI. 2.).

** Magától értetődik, hogy az Egyesült Államok és Anglia ilyen heves konkurrenciája nem maradhat hatás nélkül e két nagy állam politikai viszonyára.

Így, egy 1945 január elején Cincinnati-ban tartott gyűlésen William Batt, az Egyesült Államok haditermelési igazgatóságanak alelnöke, a következőket mondotta:

„Anglia és az Egyesült Államok összeütközésének veszélye abból a különböző helyzetből következik, amelyben a két ország a háborúból kikerül. Az amerikaiak meglehetősen éles formában fognak fellépni a világkereskedelem korlátok közé szorítása ellen; érdekeltek lesznek a szabadabb kereskedelemben nemcsak saját nemzeti jövedelmük növelése céljából, hanem a béke fenntartása végett is.

Ezzel szemben az angolok komolyan meggyengülve kerülnek ki a háborúból és érezni fogják saját piacaik akár rövid ideig tartó elzárásának szükségességét még az esetben is, ha nem szándékoznak ebből a célból tisztességtelen eszközöket alkalmazni."

Magától értetődik, hogy *a nyersanyagforrásokért is folytatódik a harc.* Az Egyesült Államok koncessziót kapott Szaud-Arábiában és Abesszíniában kőolaj kitermelésére, tehát olyan területeken, amelyeket Anglia saját befolyási területének tartott.* Nagy harc folyik az uránérc-bányákért stb.

Amennyiben az Egyesült Államok és Anglia szembekerülnének egymással, úgy az Egyesült Államok fölénye Anglia fölött döntő jelentőségű lenne. Angliának azonban szilárd támasza van saját világbirodalmában, amely általánosságban véve érintetlenül került ki a háborúból: Kínában elvesztett pozícióit pedig kompenzálják a Közel-Keleten szerzett jelentős területek. A két világháború közötti időszak folyamán a Brit Birodalom mindig az angol kivitel több mint 40%-át vette fel. És bár a dominiumok erélyesen igyekeznek megvédelmezni saját új, a háború folyamán keletkezett iparágaikat,** a háború-utáni időkben a birodalom hathatósan fogja támogatni az angol exportot.*** Ezért az Egyesült Államok, mint ismeretes, az 1945 végén Angliának nyujtott kölcsön során azt a feltételt szabta, hogy csökkenteni kell az Angol Birodalom országai közt érvényes preferenciális vámtarifákat és meg kell tiltani a vámok

---

* A „Sunday Express" ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A „Sinclair Oil Corporation" amerikai petróleumtársaság koncessziót kapott Abesszíniában kőolajtelepek felderítésére és kiaknázására. Ez a hír zavart keltett és sok angolban elkeseredést váltott ki. Anglia sok vért ontott és óriási anyagi áldozatot hozott Abesszínia felszabadítása érdekében. Ezt az országot mi állítottuk talpra, mi adtunk neki olyan szabadságot és biztonságot, amilyennek soha sem örvendett, de most becsapják előttünk az ajtót. Hol van a hála? De nem érdemes felizgulni. A mi szakértőink azon a nézeten vannak, hogy Abesszíniában nem található kőolaj."

** Pédaként Új Zélandra lehetne hivatkozni. A „Times" 1945 március 31-i számában a következőket olvassuk:

„Az ausztráliai és újzélandi kereskedők és hajótulajdonosok szövetségének évi jelentése súlyos aggodalmát fejezi ki az újzélandi kormánynak azon intézkedése fölött, amely megtiltja több, korábban Angliából importált árucikk behozatalát. A tiltott áruk jegyzéke — olvassuk a jelentésben — szakadatlanul nő... Új Zéland ilyen irányú politikáját (és ez a politika nem korlátozódik Új Zélandra) feltételezhetően a dominiumok saját feldolgozó ipar létesítésére és fejlesztésére irányuló törekvése magyarázza."

*** 1946 áprilisában az angol kivitel, értékben kifejezve, eléri az 1938. év kivitelének 90%-át, miközben a legfőbb vevők az angol dominiumok és gyarmatok voltak. A kitűzött céltól — a kivitelnek a háborúelőtti színvonal 150%-ára emelésétől — Anglia még messze van.

további emelését a harmadik ország beleegyezése nélkül. (Az Egyesült Államok saját részéről bizonyos értelemben gazdasági protektorátust igyekszik létesíteni egész Latin-Amerika fölött.)

Anglia egy másik komoly előnye az Egyesült Államokkal szemben abban áll, hogy szüksége van mindenfajta élelmiszerre és nyersanyagra, miközben az Egyesült Államok csekély kivétellel mindenfajta élelmiszerrel és nyersanyaggal el van látva (természetesen szintetikus termékekkel is) saját termelése révén. Emellett a védővámok sok áru bevitelét az Egyesült Államokba megnehezítik, sőt több esetben teljesen lehetetlenné is teszik. Az export erős növelését a háborúutáni időkben, mint azt az Egyesült Államokban „tervezik", nem lehet sokáig folytatni, ha az import erős növekedését nem engedélyezik: máskülönben az export fenntartása céljából az áruért befolyt összeg nagy részét tőke formájában állandóan a külföldön kellene hagyni.*

Helyesen írta D. Condliffe, a kaliforniai egyetem közgazdásza:

„Különösen pedig az Egyesült Államoknak nem lehet egyidejűleg mezőgazdasági termék-fölöslege, iparcikk-fölöslege kiviteli célokra és láthatatlan export-fölöslege (vagyis a hajózásból és a külföldi tőkebefektetésekből származó jövedelmek), mint azelőtt volt."**

Csakhogy az import növelése a vámok leszállításával ellenkezik a nagy amerikai monopóliumok érdekeivel.

*

Mint azt a monopól-kapitalizmus történetében mindig is láttuk, *heves versenyharc dúl majd a világpiacokért, nemzetközi monopóliumok keletkezésével párhuzamosan.* A konkurrencia és a monopólium egybefonódnak majd egymással s egyes területeken átmenetileg felváltják egymást. A tőke időről-időre arra fog törekedni, hogy az elhelyezési nehézségeket nem az összeszűkült piac nagyobb részének meghódítása,

---

* Így az Egyesült Államokban a „National Planing Association" kiadásában, „National budgets for full employment" (A teljes foglalkoztatottság költségvetése) címen megjelent brosúra szerzői a háborúutáni időre vonatkozóan 2 milliárd dollárban állapítják meg azt az összeget, amellyel az évi kivitelnek a behozatalt felul kell múlnia. (!)

** Condliffe, D.: „Agenda for a postwar world." (A háborúutáni világ feladatai.) 205. l.

hanem a termelés csökkentése útján küzdje le. Arra fog törekedni, hogy felossza a világpiacot és csökkenő elhelyezés mellett, az egyes áruegységek árának felemelésével, ugyanolyan hasznot érjen el, mint azelőtt.

Ami a háborúelőtti időkhöz képest új lesz, az az állam megnövekedett szerepe ezeknek a nemzetközi monopóliumoknak létrehozása és megvédelmezése során.* A háborús idők gyakorlata — vagyis az a tény, hogy nagyszámú angol-amerikai, angol-francia-amerikai és más katonai gazdasági szervezet volt, továbbá a kávétermelő amerikai országok szervezete az Egyesült Államoknak (mint legfőbb fogyasztónak) bevonásával, a kávépiac szabályozása céljából ** stb., tehát olyan szervezetek, amelyek egész világrészekre szólóan kezükben tartották bizonyos áruk elosztását — ez a gyakorlat szilárd kiindulópontja a háború után állami támogatást élvező monopóliumok létrehozásának. És bár a belföldi meg nemzetközi monopóliumokat mindig élesen bírálták, sőt bírálják jelenleg is,*** aligha kételkedhetünk abban, hogy mind belföldi, mindpedig

---

* Az állam már a második világháború előtt is jelentős szerepet játszott a nemzetközi kartellek alakításában. Így az angol és a holland kormány résztvett a Nemzetközi Kaucsukkartell megalakításában („Stevenson-terv"). Az I. G. Farbenindustrie és a japán monopóliumok megegyezését szóról-szóra bevették a német-japán kereskedelmi szerződésbe stb.

** „World coffee economics." 175.

*** Hull államtitkár 1944 szeptember 6-án, Roosevelt elnökhöz intézett levelében kijelentette: „... a nácik a kormány eszközeként használták fel a kartelleket, politikai célok elérésére ... A náci hadseregek leverése után gyökeresen fel kell számolni a gazdasági háborúnak ezeket a nagyágyúit. Ez azonban nem elég. Valamivel többre van szükség, mint a német kartellek megszüntetése. Vigyázni kell a kartellekkel általában és meg kell szervezni a külkereskedelemben az áru szabad forgalmát." (A kongresszus jegyzőkönyvei, 78. kongresszus, 2. ülésszak. 147. szám, 1944 szeptember 12.)

Az angol „Economist" 1944 július 1. a következőket írta:

„A brit ipar politikája főleg abban áll, hogy védelmet nyujtson az elégtelen munkának, bárhol is mutatkozzék az. A kormány felszólítására a különböző iparágak egymásután körvonalazzák a háborútáni időkre szóló terveiket és nagyon ritka az olyan eset, amikor ezek a tervek nem a piac védelmére és az egyes termelők közötti felosztására alapulnak, még olyan esetekben is, amikor ezek minden különösebb nehézség nélkül megszerezhetők, amikor tehát az egyes termelők termelési költségeit — a sokat hangoztatott „benemavatkozás" elve alapján — semmiféle megengedhetetlen nyomásnak sem volna szabad kitenni."

nemzetközi méretű monopóliumok a háborúutáni időszakban még nagyobb számban fognak alakulni, mint a háború előtt.

Magától értetődik, hogy Németország nem jut többé a nemzetközi monopóliumokban olyan döntő szerephez, mint amilyet a háború előtt játszott. Németország (és Japán) gazdasági lefegyverzése, azok katonai erejének csökkentése céljából, aláássa helyzetüket az acél-, sín-, cső-, vegyi és más nemzetközi kartellekben. Ezeknek az országoknak katonai veresége erős befolyást gyakorol a világpiac felosztására az egyes országok monopolista érdekeltségei között.

*

Az agrárválság, amely szerves része a kapitalizmus általános válságának, — és enyhébb vagy élesebb formában a két világháború közötti időszakban is megszakítás nélkül tartott —* csak átmenetileg szűnt meg a második világháború folyamán, mint azt a háborús termelésről szóló fejezetben számadatok alapján kimutattuk. *A háború befejezése után néhány esztendővel a világ agrárválsága még élesebb formában fog jelentkezni, mint a két világháború közötti időszakban.*

Ez azon nyomban bekövetkezik, amint a kontinentális Európa országainak mezőgazdasága a háborús pusztítások nyomait eltünteti. Természetesen nem mondhatjuk meg előre pontosan, hogy ez mikor történik meg. Az első világháború

---

* Condliffe idézett könyvében a következő érdekes táblázatot közli (mi rövidített formában közoljuk). A táblázat túlságosan nagy áresést tüntet fel, mivel nem tartalmazza az állati termékeket.

A fontosabb mezőgazdasági termékek készleteinek és árának alakulása 1923—1933.

(1923—1925 átlagindexe = 100)

Év (dec.)	Készlet	Ár
1923	93	107
1929	193	64
1932	262	24
1938	192	34

Ezen index összeállítása során a következő áruk mennyiségét és árát vették alapul (zárójelben a súly megjelolése): gyapot (9), búza (6), cukor (6), kaucsuk (3), selyem (2), kávé (2), tea (1). Az ár-adatokat 1923—1926-ra vonatkozólag kozvetlenül a kül- és belkereskedelmi iroda szolgáltatta. A többi ár és az árukészletek adatai a „Survey of Current Business" című folyóiratból valók.

utáni időszak tapasztalatai alapján feltételezhetjük, hogy ehhez körülbelül egy évtized szükséges (a ló- és szarvasmarhaállományt nem számítva).* Kiéleződés azonban már korábban is beállhat, a ciklikus ipari válság kitörésének eredményeként.

Az agrárválság *kiéleződésének* különös, a háború által kiváltott tényezői (azokon az általános társadalmi okokon kívül, amelyek a kapitalizmus jelen általános válságának időszakában mindig ebben az irányban hatnak) a következők:

*a) A mezőgazdasági termelés erős növekedése Angliában,*** az import megfelelő csökkenésével párosulva. Anglia ugyanis a világ élelmiszerbehozatalában mindig az első helyen állott! A háború előtt Angliára esett a világ búzaimportjának mintegy harmada, a kukoricaimport negyedrésze, a vajimport kétharmada, a sajtimport fele stb., stb. A háború után Anglia a felénél is kisebb részét fogja importálni annak az élelmiszermennyiségnek, amit a háború előtt importált.

---

* Egyik legnagyobb mezőgazdasági szaktekintély, Sir John Russel azt írta, hogy az első világháború után Európa burgonyatermése 4 év alatt érte el a háborúelőtti színvonalat, a szemtermékek termése 7 év alatt, az állattenyésztés pedig 10 év alatt („Geographical Review" 1945 január).

** Nem vonható kétségbe, hogy az angol mezőgazdasági termelésnek a háború folyamán elért magas színvonala ezúttal a háború után nem fog hanyatlani, mint az az első világháború után történt. Ezt minden angol párt egyhangúlag elismeri. Különös részletességgel beszélt erről Churchill az angol konzervatív párt 1945. évi konferenciáján tartott beszédében.

„Valóban meggondolatlanság volna — jelentette ki Churchill — teljesen számításon kívül hagyni az élelmiszertermelésnek a háború folyamán végbement növekedését. Számításba véve mindazon javításokat, amelyeket az angol mezőgazdaság a körülmények kényszere alatt vezetett be, minden igyekezetünkkel a mezőgazdasági termelés további jelentékeny növelésén kell lennünk, mégpedig olyan mértékben, ahogyan eddig még sohasem, s minden okunk megvan arra, hogy az ilyenirányú tervek teljes megvalósításával számoljunk... Az országban termesztett minden tonna élelmiszer nemcsak azt teszi lehetővé, hogy bizonyos fokig betömjük a külföldi befektetéseink elvesztése folytán támadt réseket, hanem ugyanakkor kivitelünk nagy része is egész biztosan felszabadul mind az élelmiszerek, mindpedig azon nyersanyagok vásárlása számára, amelyek nélkül sem a kereskedelem, sem az ipar nem létezhet. Ezért foglalja el a mezőgazdaság a legfontosabb helyet egész háborúutáni politikánkban. Az egészséges és belsőleg jól kiegyensúlyozott mezőgazdaság nemzeti életünk egyik legfőbb rúgója."

b) Németország katonai erejének döntő gyengítése a nehézipar csökkentése révén azt jelenti, hogy Németország *kénytelen lesz lemondani az élelmiszerbehozatalról és ténylegesen abban a helyzetben lesz, hogy le is mondhat erről* (talán az első egy-két év kivételével), minthogy a nehézipar-ból, a hadiiparból és a hadseregből munkaerő szabadul fel a mezőgazdaság számára. Németország azonban (Anglia után) az egyik legnagyobb búzát, kukoricát, vajat stb. importáló ország volt.

Feltételezhető, hogy amint az európai kontinens éhínsége által kiváltott import végetér, a világ élelmiszerimportja a háborúelőttinek csak felét fogja elérni. Bár az élelmiszerkivitel mindig csak kis százaléka volt a világtermelésnek, mindamellett rendkívül nagy jelentőséggel bírt és közvetlen befolyást gyakorolt az elnemhelyezhető készletek mennyiségére s ennek következtében a világ *áralakulására.* A továbbiak folyamán kétségtelenül növekvő túltermeléssel és erős áreséssel kell számolni.*

Az élelmiszer túltermelés természetesen nem lesz *abszolút* olyan értelemben, hogy a termelés meg fogja haladni ezt a mennyiséget amelyet a világ elfogyaszthat. A Hot-Springs-ben megtartott élelmezésügyi konferencia határozata nagyon helyesen jegyezte meg a következőket:

„Mindezideig a világ sohasem rendelkezett még akkora mennyiségű élelmiszerrel, amely elegendő lett volna valamennyi nép egészségének biztosítására. Ezt a helyzetet sem a tudatlanság, sem pedig a mostoha sorsra való hivatkozás nem igazolhatja. Az élelmiszertermelést jelentékeny mértékben növelni kell. Ma még nem ismerjük az ehhez szükséges eszközöket."

Ezt a helyzetet azonban nem a természeti tényezők vagy az agronómiai ismeretek elégtelensége idézték elő, hanem kizárólag a kapitalista társadalmi viszonyok fennállása. Ha ezek gyökeresen meg nem változnak, úgy a jövőben odajutunk, hogy a földgolyó lakosságának legalább felénél az elégtelen

---

* Tudvalevő, hogy a Hot—Springs-i élelmezésügyi konferencia élelmiszerkészletek létesítését és államközi árszabályozást készített elő. Kételkedünk abban, hogy hasonló rendszabályokkal le lehetne küzdeni az agrárválság kiéleződésének tendenciáját.

táplálkozást (csak Kínát és Indiát említjük) más országokban óriási eladhatatlan élelmiszerkészletek fogják kísérni, amelyeket gyakran megsemmisítenek az áresés megakadályozása céljából.

A mezőgazdasági nyersanyagok terén a túltermelési válság még hamarabb bekövetkezik. A kontinentális Európa lényegesen kevesebb kaucsukot, gyapotot,* selymet vagy jutát képes vásárolni, mint a háború előtt. Az angolszász országok importszükséglete ugyancsak csökkenni fog a műkaucsuk,** műgyapjú, műselyem stb. háború alatt végbement megnövekedett termelése következtében. Ilymódon teljes határozottsággal megjósolhatjuk az agrárválság kiéleződését a háború után, amely magával fogja ragadni a mezőgazdaság csaknem valamennyi termelési ágát.

*

A kapitalizmusnak a háború által kiváltott vagy meggyorsított változásai a legszorosabban egybefonódnak a már jelenleg is végbemenő és a jövőben bekövetkező politikai változásokkal. Itt röviden össze szeretnénk foglalni mindazt, amit e kérdés kapcsán a megelőző fejezetekben mondottunk.

Legfontosabb változás a *Szovjetunió óriási politikai megerősödése,* annak a döntő szerepnek következtében, amelyet az egész európai kontinens erőforrásaival rendelkező legnagyobb

---

* Elkerülhetetlennek látszik az újabb nagy gyapottúltermelés. A XX. század elejétől az Egyesült Államok évi átlagban 12—13 millió bála gyapotot termel. Az amerikai farmerek jövedelmének egyötödét a gyapot szolgáltatja. Az Egyesült Államok saját fogyasztása a háború előtt mintegy 6 millió bála volt. A fennmaradt mennyiséget kivitelre szánták, de nem talált vevőt a világpiacon. 1938-ban az állandó készletek elérték a 11.5 millió bálát. 1944 végén ugyancsak 12 millió bála volt az állandó készlet („Survey of Current Business" 1944 dec.).

Az Amerikán-kívüli gyapottermesztés és gyapotkereskedelem egyre inkább bővül. A háború folyamán 14 millió bála Amerikán-kívüli gyapot halmozódott fel. („Neue Zürcher Zeitung" 1944. II. 8.)

Ennek ellenére sem az Egyesült Államok, sem más gyapottermelő ország nem csökkenti önkéntesen termelését.

** K. E. Knorr, a stanfordi egyetem tanára, „Rubber after the war" (Kaucsuk a háború után) című könyvében (46. l.) a műkaucsuk háborúutáni valószínű termelését évi 1 millió tonnára teszi, a természetes kaucsukot pedig 1.5 millió tonnára. A természetes kaucsuk importja 1937 januárban érte el legmagasabb pontját, 1 millió 96 ezer tonnával. A műkaucsuktermelés akkoriban legfeljebb 100 ezer tonnát ért el. Ilymódon a feltételezett termelés mintegy kétszerese lesz a legnagyobb háborúelőtti fogyasztásnak.

katonai hatalom szétzúzásában játszott. A jövőben a Szovjetunió szerepe a világpolitikában még inkább megnövekszik.

A feudalizmus maradványainak megszüntetése a keleteurópai országokban és az újtípusú demokrácia keletkezése. Ez lehetővé teszi a jövőben ezeknek az országoknak szorosabb gazdasági és politikai együttműködését a Szovjetunióval.

A munkásosztály politikai szerepének megszilárdulása valamennyi hadviselő országban. Ez a fasiszta hódítók ellen folytatott harcban kristályosodott ki ugyanakkor, amikor a burzsoázia, mint az állam vezetője egész sor országban teljesen csődött mondott. A munkásosztály, amely a háborúban és az országot megszálló fasiszták ellen folytatott harc során egyaránt a legtöbb áldozatot hozta, a politikai kérdések megoldásánál sokkal nagyobb szerepre tart igényt és harcolni is fog ennek az igénynek érvényesítéséért.

Az állam szerepe a jövőben jelentősebb marad, semmint az a háború előtt volt. A kapitalista társadalom két alapvető osztálya: a burzsoázia és a proletárság közötti politikai harc az állam igazgatásában való kisebb vagy nagyobb részesedés kérdése körül fog folyni. A burzsoá társadalom egyre erősödő polarizálódása, két egymással ellenségesen szembenálló főosztályra való oszlása, növeli a proletárság társadalmi súlyát.

A gyarmati népek harca kiéleződik. Ez a háború folyamán játszott nagy szerepükre, a háború érdekében kifejtett pénzügyi erőfeszítésükre és saját ipari fejlődésükre fog támaszkodni. A gyarmati államok arra kényszerülnek majd, hogy teljesítsék a gyarmatok népességének követeléseit. A gyarmati elnyomás új átmeneti formái keletkeznek, amelynek legutolsó foka a formailag teljes politikai függetlenség lesz, miközben a gazdasági függés továbbra is megmarad.

A tőkés világállamok száma a háború eredményeként kettőre csökkent. Ezek: az Egyesült Államok és Anglia. Kína és India, az a két ország, amelynek lakossága a földgolyó népességének mintegy felét teszi, bizonyos feltételek mellett a világhatalmak sorába emelkedhet.

Az Egyesült Államok és Anglia széles területek középpontjában állanak: az Egyesült Államok Latin-Amerika központja, Anglia pedig a brit világbirodalom központja. Az imperializmus törvényszerűségének megfelelően mindkét ország befolyási körének kiszélesítésére fog törekedni. Anglia

ezt a „nyugateurópai blokk" megalakításával igyekszik majd elérni, amelynek ezenkívül, hogy a Szovjetunió befolyását akarja ellensúlyozni, valamennyi gyarmati államot egyesítenie kell (az Egyesült Államokon kívül) a gyarmatok együttes védelme érdekében.* Az Egyesült Államok megkísérli saját gazdasági érdekszférájává változtatni át Kínát és mindent megtesz, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait az angol dominiumokkal, Kanadával és Ausztráliával; végül Japán visszaszorításával döntő befolyáshoz akar jutni a Csendes-óceánon. Az angol-amerikai ellentét, a második világháború előtti időkhöz hasonlóan ismét a kapitalista világ legfontosabb ellentétévé válik. A jelenleg meggyengült Franciaország és a szétzúzott országok (Németország, Japán, Olaszország) megkísérlik kihasználni ezt az ellentmondást saját céljaik érdekében.

A Szovjetunió viszonya a tőkés országokhoz nem olyan lesz, mint a háborúelőtti időkben volt. Valamennyi ország demokratikus erői a Szovjetunióval való együttműködés politikája mellé állnak ki, hogy ezáltal együtt harcolhassanak a fasizmus újjászületése és a támadás megismétlődése ellen, bármilyen formában jelentkezzék is az. Bár a reakciós erők megkísérlik majd a háborús gyujtogatás politikájával ellentétet szítani a két rendszer között, a kormányok számolni fognak a demokrácia erőivel és a Szovjetunió a második világháború folyamán megmutatkozott hatalmával és ezért nem könnyen fogják elszánni magukat a fegyveres összetűzésre. A béke biztosításának új nemzetközi szervezete előtt az a feladat áll, hogy ne engedje a különböző ellentéteknek fegyveres harccá való kiéleződését.

Továbbra sem változik az a szörnyű tény, hogy a legutóbbi évszázad folyamán az egyetlen időszak, amikor a burzsoá országok munkakeresői valóban munkához jutottak, a világháború időszaka volt. A kapitalista társadalomnak csak akkor állt módjában minden dolgozó számára munkát biztosítani, amikor az emberek milliói egymást gyilkolták, más milliók pedig gyilkoló szerszámokat készítettek számukra.

Továbbra sem változik az a szörnyű tény, hogy a legutóbbi negyedszázad folyamán azok az évek, amelyekben a tőkés világ termelőeszközeit teljesen kihasználták, a legborzalmasabb szenvedések évei voltak az emberiség számára.

---

* Anglia, Franciaország, Belgium és Hollandia együttesen a földteke gyarmatainak csaknem 90%-át birtokolja.

A háború közelebb hozta azt a percet, amikor a legfejlettebb tőkés országokban — az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban, Németországban és egyebütt — elkezdődik a lakosság számának általános csökkenése, különösen pedig a munkaképes korban levő lakosság számának csökkenése.

Ez teljesen új jelenség a kapitalista társadalom történetében; a túlérettség újabb jele. A kapitalista világban a termelőerők gyors fejlődésének egyik legfontosabb tényezője a munkaképes népesség erős növekedése volt. A lakosság számának csökkenése — bár az nem jelenti a termelés csökkenését — a növekedés egyik fontos rugójától fosztja meg a kapitalizmust. Magától értetődik, hogy a krónikus tömegmunkanélküliség megmarad. A „tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg" megmarad annak ellenére, hogy a lakosság száma egyre csökken.

*

Megkíséreltük a kapitalizmus fejlődési perspektíváinak elemzését. Az újtípusú demokrácia országaiban várható további fejlődés érdekes és fontos problémáit, az új formák átmenetének határidőit és lehetőségeit a kapitalizmustól a szocializmushoz az egyes országokban, ebben a munkában nem érintjük. Ezeket a problémákat egy újabb munkában kíséreljük meg feldolgozni, amely a második világháború folyamán és annak befejezése után végbement politikai változásokkal fog foglalkozni.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó a magyar kiadáshoz — — — — — — — — — — 1
Előszó — — — — — — — — — — — — — — 5
Bevezetés — — — — — — — — — — — — — — 7
I. Az állam növekvő szerepe a tőkés országok gazdasági rendszerében — — — — — — — — — — — — — 17
II. A gazdaság szabályozása és a tervszerűtlenség a tőkés országokban a háború folyamán — — — — — — — — 38
III. A termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja a háború folyamán — — — — — — — — — — 56
IV. Elszegényedésre irányuló tendencia a tőkés országok háborús gazdaságában — — — — — — — — — — 73
V. Háborús gazdaság és technika — — — — — — — — 92
VI. A háború és a munkaerő — — — — — — — — — 107
VII. A termelés a háború alatt — — — — — — — — 125
VIII. A polgári fogyasztás csökkenése a háború alatt — — — 159
IX. A kapitalista világgazdaság szétesése és a külkereskedelem alakulása a háború alatt — — — — — — — — — 187
X. A nemzetközi munkamegosztás csökkenésének tendenciája és ennek következményei — — — — — — — — — 207
XI. A gyarmatok a háborúban — — — — — — — — 228
XII. Az infláció, mint a háború következménye — — — — 249
XIII. Az ipari ciklus menete a háború befejezése után — — — 277
XIV. A háborúalatti népesedési változások s ezek következményei 296
XV. A kapitalizmus gazdasági fejlődésének kilátásai — — — 317

SZKRA